

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

EBÛ MUHAMMED EL-YÂFİ'Î'NİN
MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Veysel AKARSU

İstanbul
Mayıs-2023

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

EBÛ MUHAMMED EL-YÂFİ'Î'NİN
MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Veysel AKARSU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Fikret SOYAL

İstanbul
Mayıs-2023

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Fikret SOYAL

İmza

Üye : Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

İmza

Üye : Doç. Dr. Veysel AKKAYA

İmza

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Doç. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**Ebû Muhammed el-Yâfi‘î’nin Mu‘tezile Eleştirisi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Mehmet Veysel AKARSU

ÖN SÖZ

Dinin temel meselelerini konu edinmesi bakımından kelâm ilmi diğer ilimlere nazaran daha önemli ve öncelikli bir konumdadır. İrâde sahibi olması hasebiyle mükellef tutulan kulun, geleneksel taklit yöntemine dayalı bir inanca sahip olması, sahîh bir dinî anlayıştan uzak olduğu anlamına geldiği gibi, günümüz şartlarında çokça tartışılan inanca dair konularda akılda bir şek ve şüphenin veya soru işaretinin hâsıl olması durumunda kolay bir şekilde inancının olumsuz manada etkilenmesini de mümkün kılmaktadır. Müslümanların, inancını yaşamaları ve savunmaları bir zorunluluk olduğu ve taklide dayanan her inancın da şüphelerden uzak olmadığı bilindiği gibi, Müslümanların şuurlu ve bilinçli bir inanca sahip olduklarından da emin olmaları gerekmektedir.

Araştırmamızda biri nakli (vahyi) biri de akli esas alan iki ayrı inanç grubunun farklı görüşleri üzerinde durduk. Nakli merkeze alan Ehl-i sünnet'e karşı Mu'tezile'nin akli esas aldığı ifade etmemiz daha çok araştırmamıza konu edinen kelâmî görüşleriyle iligidir. Zira, farklı ilim dallarında köklü bir düşünceye ve iddialı tezlere sahip olan ve kendi içerisinde "Akliyyât" ve "Şer'ıyyât" ayırımını yapan Mu'tezile'nin bir mezhep veya ekol olarak fıkıh (ibadetler) vd. alanlarda da akılcı olarak nitelendirilmesi güçlü bir kanıt gerektirmektedir. Genel anlamda Mu'tezile'nin akılcılığının düşünülüyor olması "Akliyyât" ve "Şer'ıyyât" ayırımını net bir biçimde belirlemediklerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu nedenle araştırmamızda Mu'tezile'nin akılcılığını sıklıkla dile getirmemizin daha çok kelâmî meselelere dair görüşlerinden kaynaklandığını tekrar ifade etmek isteriz.

İrâde özgürlüğü başta olmak üzere birçok inanç meselesini tartışmaya açan Mu'tezile ekolü, İslâm tarihi açısından dikkatleri celbeden bir dinî düşünce yapısı olarak günümüze kadar etkisini sürdürebilmiştir. Araştırmamız, Mu'tezile'nin tartışmaya açtığı iddialarına karşı, Eş'ârî çizgisinden Sunnî kelâm anlayışını savunan Ebû Muhammed el-Yâfi'î'nin (v. 768/1367) eleştirilerini konu edinmiştir.

Bu araştırmamız, Yâfi'î'nin Mu'tezile'yi eleştirmek için müstakil bir çalıma yaptığından hareketle Mu'tezile'ye ne tür eleştirilerde bulunduğu, eleştirilerinde nasıl bir yöntem ve metod kullandığı ve eleştirilerinin ne kadar etkili olduğunu tespit etmeyi

amaçlamaktadır. Seçkin özellikleri ve ortaya koymuş olduğu önemli eserleriyle temâyüz eden Yâfi‘î'nin, mutasavvıf ve tarihçi kişiliği hakkında daha önce gerek çeviri gerekse akademik bazı Türkçe çalışmalar yapılmış olsa da kelâmcı kişiliği ve akîdevî görüşlerine dair yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Araştırmamızın, akademideki bu boşluğu dolduracağını, alanında yapılan ve yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacak bir kaynak olacağını ve okuyuculara faydalı olacağını ümit ediyorum, bu çalışmada emeği geçen ve katkılarda bulunan herkese şükranlarımı sunuyorum.

Kelâm ilmini bana sevdiren, bir tahassüs ve ilgi alanı olarak seçmeme vesilesi olan, bu çalışmam sürecinde değerli vakitlerinden feragat ederek uyarı ve tavsiyeleriyle beni yönlendiren ve desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Fikret Soyal'a, bu çalışmamın akademik bir değer addetmesi adına savunma sınavımda tecrübe ve fikirleriyle önemli katkılarda bulunan saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Mustafa Öztürk ve Doç. Dr. Veysel Akkaya'ya ve takıldığım Arapça ibâreler konusunda katkıda bulunan değerli hocam Arş. Gör. Yasin Akan'a teşekkürü bir borç bilirim. İslâmî ilimler alanında üzerimde çok emeği olan saygıdeğer üstadım Prof. Dr. Abdulhâlik eş-Şerîf başta olmak üzere Medrese, Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimim süresince ilim ve tecrübeleri ile eğitim hayatıma ışık tutan tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma da müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Her zaman duâ ve manevî desteklerini yanımda hissettiğim değerli babam, annem ve eşime ve bu çalışmam sürecinde gerektiği gibi vakit ayıramayıp ihmal ettiğimi düşündüğüm çocuklarım Furkan ve Eymen'e ayrıca teşekkür ederim.

Mehmet Veysel AKARSU

İstanbul-2023

ÖZET
EBÛ MUHAMMED EL-YÂFÎ'Î'NİN
MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

Mehmet Veysel AKARSU

Yüksek Lisans, Temel İslâm Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fikret SOYAL

Mayıs, 2023 – 157 sayfa

İslâm toplumu, inanç gruplarının ekseriyetinin kabul ettiği “îmânın kalbî tasdîke dayanması”nın yanı sıra ilâh tasavvurunu akli delillerle de ispat etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaç doğrultusunda itikâdî konuların tartışılmaya başlanmasıyla birçok farklı inanç grupları ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan Mu'tezile; ilk ortaya çıktığı hicrî II. asrın başlarından itibaren var olduğu dönemlerde ortaya çıkan dinî, siyâsî, tarihî ve ictimâî hadiselerin tesiriyle pek çok kelâmî meseleyi akli delillerle ele alarak değerlendirdince buna karşı koymak üzere Ehl-i sünnet kelâm alimleri de bu meseleleri ele alınca önemli fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. Bu yönüyle Mu'tezile ilk itikâdî fırkalardan biri olarak İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yer edinmiş ve kelâm ilminin öncüsü olarak kendini farklı bir yere konumlandırmıştır. Sünnî kelâm ekolünün îmân esaslarını “usûl-i selâse” şeklinde belirlemesine karşılık, Mu'tezile ekolü de “usul-i hamse” dediği beş prensiple inanç ve düşüncelerini sistematize etmeye çalışmıştır. Akılcı bir ekol olarak günbegün gelişen i'tizâl düşüncesine karşı eski usul taklit metodunun yeterli olmadığını fark eden vahiy esaslı Sünnî düşünce ekolü, yeni söylemlerle kendini müdâfaa etmekle birlikte karşıt argümanların güçlü olmadığını kanıtlama gereği duymuştur. Araştırmamız; Eş'ârî çizgisi üzerinden Ehl-i sünnet düşüncesini savunan Yâfi'î'nin, i'tizâl düşüncesine karşı tenkitlerini konu edinmiştir. Mu'tezile'nin, itikâdî konuların anlaşılmasında akıl ve irâdeye tanıdığı mutlak yetkiye karşılık, Yâfi'î'nin itikâdî meselelerin anlaşılmasında gerekli bir unsur kabul ettiği insan aklının salt bir şekilde ilâhî kudreti idrak edemeyeceğini savunması araştırmamızın iki farklı eleştiri odağını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Yâfi'î, Mu'tezile, Eleştiri, Kelâm, Akîde.

ABSTRACT

ABU MUHAMMAD AL-YAFI'S CRITICISM OF MU'TAZILA

Mehmet Veysel AKARSU

Master's Degree, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Fikret SOYAL

May, 2023 - 157 pages

The Islamic society felt the need to prove its conception of God with rational proofs in addition to the "belief is based on heartfelt assent" accepted by most belief groups. In line with this purpose, many different belief groups emerged at the beginning of the discussion of theological issues. When Mu'tazila, one of these groups, evaluated many theological issues with rational evidence under the influence of religious, political, historical, and social events that emerged in the periods of its existence from the beginning of the second century of Hijr, significant differences of opinion occurred when Ahl al-Sunnah theological scholars also addressed these issues. In this respect, Mu'tazila, as one of the first theological schools, gained an important place in the tradition of Islamic thought and positioned itself in a different place as the pioneer of the science of kalâm. In contrast to the Sunnite school of kalâm that defined the principles of faith as "usul al-salâsa" the Mu'tazilites tried to systematize their beliefs and thoughts with five principles that they called "usul al-hamsa". As a rationalist school, the revelation-based Sunnî school of thought, realizing that the old method of imitation was not sufficient against the idea of I'tizâl, which was developing day by day, felt the need to prove that the opposing arguments were not strong, although it defended itself with new discourses. Our research focuses on the criticisms of Yâfi'î, who supported the Ahl al-Sunnî thought through the Ash'îrî line, against the idea of I'tizâl. In contrast to the absolute authority granted by the Mu'tazilites to the intellect and will in the understanding of theological issues, Yâfi'î's argument that the human intellect, which he considers a necessary element in the understanding of theological issues, cannot purely comprehend the divine power constitutes the two different foci of criticism of our research.

Keywords: Yâfi'î, Mu'tazila, Criticism, Kalâm, Aqîdah.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	İ
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	İİ
ÖN SÖZ.....	İİİ
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VI
TRANSKRİPSİYON	Xİİİ
KISALTMALAR	XİV
BİRİNCİ BÖLÜM:	1
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmamızın Konusu, Önemi ve Özgün Değeri	1
1.2. Araştırmamızın Kapsamı, İçeriği ve Yöntemi	2
1.3. Araştırmamızın Kaynak ve Literatür Analizi.....	3
İKİNCİ BÖLÜM:	6
YÂFİ'Î'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE ESERLERİ	6
2.1. Yâfi'î'nin Hayatı	6
2.1.1. Doğumu, İsmi ve Nesebi.....	6
2.1.2. Ahlakı ve Kişiliği	8
2.1.3. Evliliği ve Çocukları	8
2.1.4. Vefatı.....	9
2.1.5. Hakkındaki Övgüler	9

2.2. Eğitimi.....	12
2.3. Eserleri	14
2.3.1. Kelâm Alanındaki Eserleri.....	15
2.3.1.1. Merhemü'l-‘İleli'l-Mu‘dile fî Def‘i’ş-Şübhe ve’r-Redd ‘Ale’l-Mu‘tezile	15
2.3.1.2. Zikrü Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi‘în	17
2.3.1.3. Şemsü’ul-Îmân ve’t-Tevhîdü’r-Rahmân fî ‘Akîdeti Ehl-i’l-Hakki ve’l-İkân	19
2.3.1.4. el-Kasîdetü’r-Raiyye (Tuhfetü’l-‘İbâd).....	21
2.3.1.5. ‘Akdü’l-lâ’î el-Mufassal bi’l-Yâkûti’l-Ğâlî fî Medh-i ‘Akîdeti Ehl-i’l-Hakk’i ve Mezhebihim	22
2.3.2. Farklı Alanlarda Yazmış Olduğu Önemli Eserleri.....	23
2.3.2.1. Mirâtü’l-Cinân ve ‘İbretü’l-Yekzân fî Ma‘rifeti ma Yu‘teberu min Hevâdisi’z-Zaman [Târîhü’l-Yâfi’î]	23
2.3.2.2. Ravdü’r-Reyyâhîn fi Hikâyâti’s-Sâlihîn	24
2.3.2.3. et-Tergîb ve’t-Terhîb.....	26
2.3.2.4. el-İrşâd ve’t-Tatrîz fî Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi’l-‘Azîz	26
2.3.2.5. ed-Dürrü’n-Nazîm fî Havâssi’l-Kur’âni’l-‘Azîm.....	28
2.3.2.6. Neşru’l-Mehâsinu’l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî’s-Sûfiyye.....	29
2.3.2.7. Hülâsatü’l Mefâhir fî Menâkibi’ş-Şeyh Abdülkâdir	29
2.3.2.8. Sirâcü’t-Tevhîdi’l-Bâhici’n-Nûr.....	30
2.3.3. Günümüze Ulaşan Diğer Eserleri	31
2.3.4. Günümüze Ulaşmayan Eserleri.....	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:	36
BİR KELÂM EKOLÜ OLARAK MU‘TEZİLE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER	36
3.1. Mu‘tezile ve Tarihçesi	36
3.1.1. Bir isim olarak Mu‘tezile	36
3.1.2. Mu‘tezile’nin Doğuşu	38
3.1.3. Mu‘tezile’nin Tarihçesi.....	41
3.2. Basra Ve Bağdât Mu‘tezilesi	43
3.2.1. Basra Ekolü Önemli Alimleri.....	45
3.2.2. Bağdât Ekolü Önemli Alimleri	45
3.2.3. Basra ve Bağdât Ekolleri Arasındaki Temel İhtilâflar.....	45
3.3. Mu‘tezile’nin Tabakâları.....	47
3.4. Mu‘tezile’nin Alt Fırkaları.....	48
3.5. Mu‘tezile’nin Önemli Temsilcileri	49
3.5.1. Vâsıl b. ‘Atâ (v. 131/748)	49
3.5.2. ‘Amr b. ‘Ubeyd (v. 144/761)	50
3.5.3. Ebû’l-Huzeyl el-‘Allâf (v. 235/849-50[?]).....	51
3.5.4. İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (v. 231/845).....	52
3.5.5. Bişr b. el-Mu‘temir (v. 210/825).....	53
3.5.6. ‘Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869).....	54
3.5.7. Ebû’l-Hüseyin el-Hayyât (v. 300/913-?).....	55
3.5.8. Cübbâîler: (Ebû Alî v. 303/916 - Ebû Hâşim v. 321/933).....	55
3.5.9. Kâdî Abdulcebbâr (v. 415/1025).....	57
3.5.10. Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144).....	58
3.6. Mu‘tezile’nin Temel Eserleri	58
3.6.1. el-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-‘Adl	59

3.6.2. el-Usûlü'l-Hamse-Şerhu'l-Usûli'l-Hamse	59
3.6.3. Fadlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile	60
3.6.4. Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Redd 'ale İbni'r-Râvendî el-Mülhid.....	61
3.6.5. el-Mesâ'il fi'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn	61
3.6.6. el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn - Kitâbü'l-Fâ'ik fi Usûli'd-Dîn.....	62
3.6.7. el-Minhâc fi Usûli'd-Din.....	62
3.6.8. el-Keşşâf 'an Hakâik Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't- Te'vîl.....	63
3.6.9. Kitâbü'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh	64
3.6.10. Kitâbü'l-Hayevân.....	65
3.7. Mu'tezile'nin Temel Prensipleri (Usûl'i Hamse)	66
3.7.1. Tevhîd	67
3.7.2. Adalet	67
3.7.3. el-Va'd ve'l-Va'id.....	68
3.7.4. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn	69
3.7.5. Emr-i bi'l-Marûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker.	69
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:	70
YÂFİ'Î'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ VE MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ.....	70
4.1. Yâfi'î'nin Kelâmcı Kişiliği ve Kelâmi Görüşleri.....	70
4.1.1. Yâfi'î'nin Kelâmcı Kişiliği	70
4.1.2. Yâfi'î'nin Kelâmi Görüşleri.....	71
4.2. Zeydî-Mu'tezilî Alimlerin Yâfi'î'ye Soruları	72
4.3. Yâfi'î'nin Mu'tezile Eleştirisi	75
4.3.1. Marifetullah (Allah'ın Varlığını Bilme) ve Tevhîdin İspatı Konusundaki Eleştirisi	75
4.3.1.1. Aklın Rolü Konusunda Eleştirisi	76

4.3.2. Gazzâlî Hakkında Bazı İddialara Cevabı	78
4.3.2.1. Gazzâlî'nin Teklif Hakkındaki Bazı Sözlerinin İzahı	78
4.3.2.2. Gazzâlî'nin “ليس في الإمكان أبدع مما كان” – (İmkân Dairesinde, Şu Varlık Aleminden Daha Mükemmeli, Daha Üstünü Yoktur” Sözü'nün İzahı	80
4.3.3. Husun-Kubuh Konusunda Eleştirisi.....	82
4.3.4. Efâl-i İbâd ve Kader Konusunda Eleştirisi.....	85
4.3.4.1. İstita‘at ve Hâdis Kudret Konusunda Eleştirisi	89
4.3.5. Hidâyet, Delâlet ve Hatm/Tab‘ Konusunda Eleştirisi.....	91
4.3.6. Tevbe Konusunda Eleştirisi	92
4.3.7. “Şey” Kavramının Ta‘rifi ve Ma‘dûm Konusunda Eleştirisi.....	93
4.3.8. Yâfi‘î'nin Mu‘tezile Fırkalarına Yönelik Eleştirileri	94
4.3.8.1. Cübbâiyye'ye Eleştirisi	95
4.3.8.2. Dırâriyye'ye Eleştirisi	96
4.3.8.3. Bişriyye'ye Eleştirisi.....	98
4.3.8.4. Huzeyliyye'ye Eleştirisi	99
4.3.8.5. Nazzâmîyye'ye Eleştirisi	100
4.3.8.6. ‘Attâriyye'ye Eleştirisi	101
4.3.8.7. Behşemiyye'ye Eleştirisi.....	101
4.3.8.8. Fuvâtiyye'ye Eleştirisi.....	103
4.3.8.9. Kadîbiyye'ye Eleştirisi.....	104
4.3.8.10. Gaffâriyye'ye Eleştirisi	105
4.3.8.11. Haîtiyye'ye Eleştirisi.....	105
4.3.8.12. Ra‘îniyye'ye Eleştirisi.....	106
4.3.8.13. Meyseriyye'ye Eleştirisi.....	107
4.3.8.14. Bî'cûriyye/Yâcûriyye'ye Eleştirisi.....	107
4.3.8.15. ‘Abbâdiyye'ye Eleştirisi.....	108

4.3.8.16. Mu‘ammeriyye’ye Eleştirisi.....	109
4.3.8.17. İskâfiyye’ye Eleştirisi.....	109
4.3.8.18. Muhtûre’ye Eleştirisi.....	110
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA	115
EKLER.....	127
EK-1: Yâfi‘î”nin ‘Akîdetü’l-Yâfi‘î” İsimli Eseri.....	127
EK-2: Yâfi‘î”nin Tuhfetü’l ‘İbâd (Kasîdetü’r-Râiyye) İsimli Eserinin Akâid Bölümü	129
ÖZ GEÇMİŞ.....	141

TRANSKRİPSİYON

Araştırmamızda, aslı Arapça olan kelimeler için mevcut sesleri ve harfleri ifade eden kısa çizgi (-), kesme (˘) / (˙) ve aksan (â – î – û) işaretleri gibi bazı özel işaretler kullanılmıştır.

1. Arapça isim tamlamalarında ve birbiriyle ilgili-yakın iki kelime ve rakam arasında kullanılan kesme (-) işareti:

1.1. Tamlama ör. (İmam-ı Yâfi'î / Ebû'l-Hüseyin el-Hayyat)

1.2. Birbiriyle ilgili-yakın iki kelime ör. (Husun-Kubuh / Hidâyet-Delâlet)

1.3. Birbiriyle ilgili-yakın iki rakam ör. (sayfa: 121-122 / tarih: hicrî 100-110)

Not: iki farklı takvîm olan hicrî ve milâdî tarihler arasında (/) işareti kullanılmıştır. ör. Vâsıl b. 'Atâ (v. 131/748).

2. Ortasında veya sonunda hemze harfi (ء، ؤ، ئ، ة) bulunan kelimelerde, hemze harfi için kullanılan sola eğilimli kesme (˘) işareti:

2.1. Ortasında ör. (Kur'ân) - sonunda ör. (Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida').

3. İçerisinde 'ayn (ع) harfi bulunan kelimelerde, 'ayn harfi için kullanılan sağa eğilimli kesme (˙) işareti:

3.1. Bu kural, doğru kaynak gösterimi ve kaynak erişimi kolaylığı için (şahıs, eser, yer ve yayınevi gibi) özel isimlerde kelimenin tamamında uygulanmıştır.

3.1.1. Kelimenin başında ör. ('Ammân – 'Uyûnü'l-Mesâil)

3.1.2. Kelimenin ortasında ör. (el-Ka'bî – Dârü'l-İhyâi'l-'Ulûm)

3.1.3. Kelimenin sonunda ör. (Yâfi'î - Şâfi'î - Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida')

3.2. Tezimizde daha kolay okunması ve Türkçeden fazla kopmaması açısından bu kural, kalıplaşmış kelimelerin ne başında ne ortasında ne de sonunda uygulanmamış, sadece bazı kavramlarda tarifinin iyi anlaşılabilmesi için kullanılmıştır.

3.2.1. Uygulanmadığı kalıplaşmış kelimeler ör: (akâid - itikâd)

3.2.2. Uygulandığı bazı kavramlar ör: (sem'îyyât - el-va'd ve'l-va'id)

4. İçerisinde vâv – ye – elif (و – ي – ة) uzatmaları bulunan kelimeler için kullanılan aksan (â – î – û) işaretleri: - ör: (kelâm – i'tizâl – naklî – ilmî – usûl, Ebû)

5. Sayılarda yüzyıl, roma rakamları; tarihler, normal rakamlar; diğer sayılar ise yazı ile ifade edilmiştir. – ör. (VII. yüzyıl / hicrî 751 yılında / on iki tabâka).

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser	M.Ö. : Milattan Önce
A.g.m. : Adı Geçen Makale	M.S. : Milattan Sonra
(a.s.) : Aleyhisselam/Aleyhimüsselam	nr. : Numara
b. : bin	nşr. : Neşreden
Bkz. : Bakınız	ör. : Örnek
bs. : Baskı / Basım	S. : Sayı
C. : Cilt	(s.a.v.) : Sallallahu aleyhi ve sellem
çev. : Çeviren	t.y. : Tarih yok
DEM : Değerler Eğitim Merkezi	TDV : Türkiye Diyânet Vakfı
DİA : Diyânet İslâm Ansiklopedisi	thk. : Tahkik eden
DİB : Diyânet İşleri Başkanlığı	Üni. : Üniversite
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi	v. : Vefat
ed. : Editör	vb. : Ve benzeri
haz. : Hazırlayan	vd. : Ve diğerleri
H.z. : Hazreti	vr. : Varak
md. : Madde	yay. : Yayınevi/Yayımları/Yayıncılık

BİRİNCİ BÖLÜM:

GİRİŞ

1.1. Araştırmamızın Konusu, Önemi ve Özgün Değeri

Hicrî II. Yüzyılda, itikâdî problemlerin fazlaca yaşandığı bir dönemde Basra'da ortaya çıkan Mu'tezile ekolü; mürtekb-i kebîre meselesiyle dinin temel esaslarını akli delillerle temellendirmek gayesiyle yola çıkarak İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yer işgal etmiştir. Abbasîler döneminde iktidar desteğini alan Mu'tezile, birçok farklı İslâm bölgelerinde belli bir tabana ulaşmış ve bu süreçte temel öğretilerini devletin ideolojisi olarak kabul ettirerek büyük bir gelişme kaydetmiştir.

Mu'tezile ekolü, akla ve düşüncelerine uymayan hadisleri kabul etmemiş, akıl ve nakil ilişkisinde bir çelişki olması durumunda ya akli esas almış veya nakli akla göre yorumlamaya çalışmıştır. Bu düşüncesi ve tutumu ile Mu'tezile, ilk ortaya çıktığı hicrî II. asrın başlarından dördüncü asrın sonlarına kadar olan süreç zarfında İslâm düşüncesinde dinle felsefenin uzlaştırılması yönünde de büyük gayretler sarf etmiştir. Mu'tezile'nin bu gayretleri neticesinde ulûhiyyet başta olmak üzere en önemli inanç konularında kafalarda soru işaretleri hâsıl olmuş ve bu soruların cevaplanması ile itikâdî konuların iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için aklın işlevselliğine ihtiyaç duyulmuştur.

Araştırmamız, Yâfi'î'nin akıl-vahiy ilişkisini ilk tartışan Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerini konu edinmiştir. Mu'tezile'nin, itikâdî konuların anlaşılmasında insan aklını esas görmesine karşılık Yâfi'î'nin, salt insan aklının ilâhî kudreti idrak edemeyeceğini ancak itikâdî meselelerin anlaşılmasında yararlı bir şekilde kullanılabileceğini kabul etmesi araştırmamızın iki ayrı eleştiri odağını oluşturur. Araştırmamızda bahsi geçen; akıl ve vahiy bağlamında marifetullah (Allah'ın varlığını bilme), efâl-i ibâd (insan fiilleri), irâde özgürlüğü ve kader, husun (güzel/iyi) ve kubuh (çirkin/kötü), hidâyet ve delâlet vb. konular iki farklı İslâm düşünce ekolü olan Eş'âriyye ve Mu'tezile'nin tartışmış oldukları en belirgin inanç meseleleri olduklarından, bir Eş'ârî müntesibi olan Yâfi'î'nin bu konularda Mu'tezile'ye ne tür cevaplar sunduğu büyük bir önem arz etmektedir.

Araştırmamız, sonradan çıkan kelâmî tartışmalara bağlı olarak, inanç gruplarının ekseriyetinin kabul ettiği "îmânın kalbî tasdîke dayanması"nın yanı sıra, dünyevî ve

uhrevî bir boyuta sahip olmasıyla dinî açıdan önemli bir mesele olan ilâh tasavvurunun aklen temellendirilmesini ve kul ile Rabbi arasındaki ilişkisini konu edinmesi bakımından da farklı bir önem arz etmektedir.

Belirgin özellikleri ve önemli eserleriyle bilinen Yâfi'î'nin, kelâmcı kişiliğine dair daha önce Türkçe bir çalışmanın yapılmamış olması da araştırmamıza ayrı bir ehemmiyet kazandırmaktadır.

1.2. Araştırmamızın Kapsamı, İçeriği ve Yöntemi

Sünnî kelâmcıların imân esaslarını “usûl-i selâse” şeklinde ayırmalarına karşılık, Mu'tezilî alimler de “usul-i hamse” dedikleri beş prensiple düşünce ve inançlarını sistemli bir hale getirme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Farklı inanç grupları, Allah'ın sıfatları ve irâdî fiiller bağlamında dinî, fikrî ve siyâsî ihtilâflar gibi iç etkenlerden kaynaklı birçok inanç meselesini tartışmaya açmışlardır. Bu gruplarından farklı düşünce, kültür ve felsefe gibi dış faktörlerden etkilenen Mu'tezile, edindiği felsefî düşünceleri olduğu gibi kabul etmemiş, yerine göre reddetme, cevaplandırma ve değiştirme metotlarını da kullanarak kelâmî tartışmaları farklı bir boyuta taşımıştır.

Eş'âriyye ve Mu'tezile'nin klasik dönem eserleri ile konuyla ilgili son dönem yapılmış akademik çalışmaları ve eserleri kaynak edinen araştırmamız, okuyucuya fayda sağlayabilecek özgün bir içeriğe sahip olabilmesi açısından etraflıca ele alınmış ve şu dört bölümden oluşmuştur; Buna göre birinci bölümü giriş, ikinci bölümü Yâfi'î'nin hayatı ve ilmî kişiliği, üçüncü bölümü Mu'tezile hakkında genel bilgiler, dördüncü bölümü Yâfi'î'nin kelâmî görüşleri ve Mu'tezile'ye eleştirileri konuları teşkil etmektedir.

Tezimizde genel bir uyumluluğu sağlamak adına, bazı alt başlıkların sıralamalarında on madde ile yetinmeye özen gösterdik. Örneğin, şu alt başlıklar:

1. İmam-ı Yâfi'î Hakkındaki Övgüler
2. Mu'tezile'nin Önde Gelen Temsilcileri
3. Mu'tezile'nin Temel Eserleri
4. Basra Ekolü Önemli Alimleri
5. Bağdât Ekolü Önemli Alimleri
6. Basra ve Bağdât Ekolleri Arasındaki Temel İhtilâflar

1.3. Araştırmamızın Kaynak ve Literatür Analizi

Yâfi'î'nin kim olduğu ve ne tür özelliklere sahip olduğu araştırmamız için büyük bir önem arz etmektedir. Yâfi'î'nin hayatı ve kişiliği; Abdurrahîm İsnevî'nin (v. 772/1370) "*Tabakâtü's-Şâfi'îye*", Ömer Rızâ Kehhâle'nin (1905-1987) "*Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*", Takîyuddîn el-Fâsî'nin (v. 832/1429) "*el-'İkdü's-Semîn*", İsmâil Paşa Bağdâdî'nin (1839-1920) "*Hediyyetü'l-Ârifîn*", Şemsüddin Gâzî'nin (v. 1167-1754) "*Divânü'l-İslâm*", vb. biyografik eserlerden incelenecektir. Yâfi'î'nin kelâm alanı başta olmak üzere farklı alanlarda yazmış olduğu eserleri de ayrıca irdelenecek olup Yâfi'î daha detaylı bir şekilde tanıtılmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın önemli bir bölümünü oluşturan Mu'tezile mezhebinin tarihçesi, tabakaları, ekolleri, fırkaları, prensipleri ve önemli temsilcileri ile eserleri; Mu'tezile literatüründen Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî'nin (v. 319/931) "*Kitâbü'l-Makâlât ve Ma'ahu 'Uyûnü'l-Mesâil ve'l-Cebebât*", Kâdî Abdulcebbar'ın (v. 415/1025) "*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*"¹ ve "*Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*", İbnü'l-Murtazâ'nın (v. 840/1437) "*Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile*" vd. Mu'tezile kaynaklarından araştırılacaktır.

Mu'tezile hakkında geniş bilgileri makâlât, fırak ve milel ve nihâl türü eserlerinde ele alan Sünnî literatüründen; Yâfi'î'nin "*Mirâtü'l-Cinân*", Eş'ârî'nin (v. 324/935-36) "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*", Cüveynî'nin (v. 478/1085) "*Kitâbü'l-İrşâd*", Bağdâdî'nin (v. 429/1037-38) "*el-Farku Beyne'l-Fırak*", Şehristânî'nin (v. 548/1153) "*el-Milel ve'n-Nihal*" eserleri de Mu'tezile mezhebini araştırırken başvurulacak öncelikli kaynaklar arasındadır.

Mu'tezile'ye dair yapılmış Türkçe çalışmalardan; Halil İbrahim Bulut'un "*İslâm Mezhepleri Tarihi*", Ahmet Saim Kılavuz'un "*Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*" ile İlyas Çelebi'nin "*Mu'tezile- DİA maddesi*", başta olmak üzere Mu'tezile'nin önemli alimleri, eserleri ve görüşleri konusunda yapılmış son dönem güncel çalışmalara da ayrıca başvurulacaktır.

---

¹ Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (metin-çeviri)*, çev. İlyas Çelebi, Dînî İlimler Serisi: 1, Dizi nr. 14, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2013), C. 1-2.

Araştırmamızın temel konusunu teşkil eden ve Yâfi‘î’nin kelâmî fırkalar içerisinde en çok kendilerine karşı olduğunu belirttiği Mu‘tezile’ye yönelik eleştirileri için, kendi hocası Abdurrahmân İsfahânî’nin (v. 750/1349) talebi üzerine kaleme aldığı ve Gazzâlî ile Cüveynî (v. 505/1111) çizgisinden Mu‘tezile’ye karşı Sünnî kelâm anlayışını savunduğu “*Merhemü’l-‘İlel*” ve yetmiş üç fırka hadîsi üzerinden Ehl-i sünnet’e muhâlif olan Hariciler, Mürcîe, Mu‘tezile ve Şî‘a fırkalarını eleştirdiği “*Zikrû Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne*” isimli eserleri etraflıca incelenecektir.

Yâfi‘î hakkında daha önce Arapça ve Türkçe tahkik, tercüme ve akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar daha çok Yâfi‘î’nin mutasavvîf ve tarihçi kişiliğiyle ilgili olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kelâmcı kişiliğine dair Türkçe bir çalışma yapılmamış olup Arapça olarak da sadece Mûsul’da Yâfi‘î’nin “*Merhemü’l-‘İlel*” isimli eserinde kullandığı yöntem üzerine yapılan ancak henüz yayımlanmayan bir akademik çalışma mevcuttur.

Tespit ettiğimiz kadarıyla Yâfi‘î hakkında yapılmış akademik ve tercüme çalışmaları şunlardır:

1. Türkçe Tercüme Çalışmaları:

- Arif Pamuk’un 2008’de yayınladığı Yâfi‘î’nin “*Ravzü’r-Riyâhîn (Evliyalardan Dinî Hikayeler)*” isimli eserin tercümesi.
- Alî Rıza Kaşeli ve Bekir Sırmabıyıkoglu’nun 2011’de yayınladıkları Yâfi‘î’nin “*Sâlihlerin Hikâyeleri (Ravdü’r Reyâhîn fî Hikâyâti’s Sâlihîn)*” isimli eserin tercümesi.

2. Türkçe Akademik Çalışmalar:

- Derya Baş’ın, 2013’te DİA’da yayımlanan “*Yâfi‘î*” md’si.
- Rıdvan Kabak’ın “*Gelibolulu Muslihuddîn Mustafâ B. Şaban Sürûrî’nin Ravzu’r-Reyyâhîn Fî-Hikâyâti’s-Sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*” isimli yüksek lisans tezi (2017-Erciyes Üni.).
- Sezer Aydınlık’ın “*Ravzü’r-Reyyâhîn fî Hikâyâti’s-Sâlihîn Tercümesi: Metin-İnceleme (162’a-320b)*” isimli yüksek lisans tezi (2018-İstanbul Üni.).
- Mesut Akdoğan’ın “*Afîuddîn Abdullâh b. Es‘ad El-Yâfi‘î’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi*” isimli doktora tezi (2020-Ankara Üni.).

- Muhammed Şerif Kahvecioğlu'nun "*İmâm Yâfi'î'nin (ö.768/1367) "Er-Risâletü'l-Mekkiyye fî Tarîki"s-Sâdâti"s-Sûfiye" Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri*" isimli yüksek lisans tezi (2020-Akdeniz Üni.).

3. Arapça Akademik Çalışmalar:

- Abdulfettâh Muhammed Sâlim es-Seyid'in "*Şi'irü'l-Îmâm el-Yâfi'î Kutb-u Haram el-Mekki*" isimli yüksek lisans tezi (2009-Aden Üni. Yemen). Yâfi'î'nin tüm şiirlerinin alfabetik sıralamaya göre 632 sayfada toplandığı bu çalışma, 2012 yılında kitap olarak da basılmıştır.
- İmân Alî Belvâ'nın "*el-Yâfi'î Şâiren*" isimli yüksek lisans tezi (2010- Mute Üni. Ürdün).
- Menâ Muhsin Alî Abdullâh'ın "*Menhec el-Yâfi'î fî Kitâbihi Merhemü'l-İleli'l-Mu'dile fî Def'i'ş-Şubehi ve'r-Redd-i 'Alâ Eimmetü'l-Mu'tezile*" isimli yayımlanmamış yüksek lisans tezi (2020-Mûsul Üni. Irak).

İKİNCİ BÖLÜM:

YÂFİ'Î'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE ESERLERİ

2.1. Yâfi'î'nin Hayatı

2.1.1. Doğumu, İsmi ve Nesebi

Ebû Muhammed el-Yâfi'î'nin neseb silsilesi ve lakabı; Abdullâh b. Es'ad b. Alî. b. Süleymân b. Fellâh eş-Şâfi'î el-Yâfi'î el-Yemenî el-Mekkî'dir. Ebû Muhammed dışında, oğluna nispeten Ebû Abdurrahmân, sahip olduğu vasıflara nispeten Ebû Seyâdet, Ebû Sa'âdet ve Ebû'l-Berekât künyeleri ile bilinmiş, Mekke'de uzun bir süre ilim tahsil ettiğinden Nezîlu Mekke, Şeyhu'l-Haram, Nezîlu Haremeyn ve bunlar dışında Şeyhu't-Tarîkayn, İmâmu'l-Ferîkayn gibi unvânlarla da tanınmıştır. Dürüst, temiz, iffetli, namuslu, haramlardan uzak ve üstün ahlak ve erdem sahibi anlamlarına gelen "Afifüddîn" lakabıyla meşhur olmuş, yaşadığı dönemde Mekke toplumu içerisinde büyük bir saygınlık kazandığından Mekke'nin mürşidi, velisi ve halifesi anlamına gelen "Kutbu'l-Haremi'l-Mekkî" lakabı ile de anılmıştır.²

Ebû Muhammed, Yemen'in güneyinde, Aden şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Yâfi'î bölgesinde doğmuştur.³ Bu bölge halkı zamanla Yâfi'î kabîlesi olarak bilindiğinden Ebû Muhammed de hem doğduğu bölgeye hem kabîlesine hem de kurucusu olduğu Yâfi'î'ye tarîkatına nispeten "Abdullâh el-Yâfi'î" ve "Afifüddîn el-Yâfi'î" lakabıyla bilinmiştir. Yâfi'î'nin Hz. Yahyâ, Mûsâ ve İsâ'nın (a.s.) soylarına dayandığını söylediği Yâfi'î kabîlesi, Yemen başta olmak üzere Arabistân târîhinde büyük bir

---

² Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif eş-Şercî ez-Zebîdî, *Tabakâtü'l-Havâs Ehlü's-Sıdk-i ve'l-İhlâs*, (Beyrût: Dârü'l-Yemeniyye, 1986), 172; Abdullâh b. Ahmed b. Muhsin en-Nâhebî, *Rihletun ila Yâfi'î ev Yâfi'î fi Edvâri't-Târîh* (Mektebetu Muhammed Ebû Bekr, 1990), 40. Kutub kelimesi için bkz. Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 6 bs. (Ankara: TDV ve İSAM yay., 2019), 208; Süleyman Ateş, "Kutub" md., *DİA*, (Ankara: TDV yay., 2002), 26/498-499.

³ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kamûs-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi Mine'l-'Arabi ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn*, 15 bs. C. 4 (Beyrût: Dârü'l-İlm-i li'l-Melâyîn, 2002), 72.

öneme sahip olan Himyer kabîlesinin bir koludur.⁴ Yâfi‘îyye tarîkatı ise Kâdiriyye başta olmak üzere birçok tarîkatın bir bileşimi olarak bilinmekte ve silsilesi Muhyiddîn İbnü'l-Arabî üzerinden Yâfi‘î'nin hakkında “*Hulâsâtü'l-Mefâhir fî Menâkibi 'ş-Şeyh Abdulkâdir*” isimli eserini yazdığı Abdülkadir-i Geylânî'ye ulaşmaktadır.⁵ Yâfi‘î günümüzde halen Yemen’de bir bölge olarak, Yâfi‘îyye ise bir kabîle ve tarîkat olarak varlığını sürdürmektedir.

Yâfi‘î'nin doğum tarihi hakkında farklı rivâyetler mevcuttur. Kendisi de eserlerinde değinmediğinden doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda hicrî 700 senesinden bir, iki veya üç sene gibi kısa bir zaman önce⁶ bazı kaynaklarda yaklaşık 698 yılında⁷ bazı kaynaklarda ise ihtilâfsız hicrî 698 yılında doğduğu yönündedir.⁸ Kaynaklar arasında ne tuhaftır ki sadece İbn Tağrıberdî (v. 874/1470) ve

---

⁴ A.g.e., 72; ‘Afîfuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, *Mirâtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fî Ma‘rifeti mâ Yu‘teberu min Hevâdisi’z-Zamân*, thk. Halîl Mansûr, C. 3 (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 119-234; ‘Âdil Nüveyhid, *Mu‘cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve Hatta'l-‘Asri'l-Hâdir*, haz. Hasan Hâlid, C. 2 (Beyrût: Müessesetü Nüveyhid es-Sikâfiyye, 1988), 305; Himyer kabilesi için bkz. Halil Ortakçı, “Himyeriler (M.Ö. 115-M.S. 525)”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2 (2017): 92-124.

⁵ Derya Baş, “Yâfi‘î” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2013). 43/176.

⁶ Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli' bi Mehâsini'i men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, C. 1 (Kâhire: Dârü'l-Kutubi'l-İslâmiyye, t.y.), 378; Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (İbn Hacer), *ed-Durerü'l-Kâmine fî 'Ayâni Mieti's-Sâniye*, thk. Sâlim el-Krenkovî el-Almani, C. 2 (Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, t.y.), 248; Cemâllüddîn Abdurrahîm el-İsnevî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'îye*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, C. 2 (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 330; ‘Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemü'l-Mü‘ellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye* C. 2 (Beyrût: Muessesetü'r-Risâle, 1993), 229-230; İbnü'l-‘Îmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb*, thk. Abdül-Kâdir el-‘Arna‘ut ve Mahmûd el-‘Arna‘ut, C. 8 (Beyrût: Dârü'l-İbni'l-Kesîr, 1992), 362.

⁷ Takîyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî, *el-‘İkdü's-Semîn fî Târîhi Beledi'l-Emîn*, thk. Fuâd Seyyid, C. 5 (Beyrût: Muessesetü'r-Risâle, 1985), 104; Nâhebî, *el-Kevkebü'l-Lâmi*, 72.

⁸ İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-‘Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, C. 1 (Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1951), 365.

Şemsüddîn İbnü'l-Ğazî'nin diğer kaynakların aksine 668 gibi çok erken bir tarihte doğmuş olabildiği rivâyetine yer verdikleri tespit edilmiştir.⁹ Yâfi'î'nin doğum tarihi hakkında aktarılan farklı rivayetlerin ekseriyeti dikate alındığında hicrî 698 yılında doğduğu söylenebilir.

2.1.2. Ahlakı ve Kişiliği

Farklı birçok alanda iyi bir şekilde kendini yetiştiren, alim, abid, arif ve mürid yönüyle yaşadığı döneme yön veren Yâfi'î, zayıf ve orta boylu bir yapıya, olgun bir kişiliğe ve dikkat çekici başka vasıflara sahipti.¹⁰

Yâfi'î, sahip olduğu ilim ve güzel ahlak vesilesiyle gaflet ehli kimseleri nasihatleriyle uyardı, birçok talebeye ders vermiş, Kâdiriyye tarikatının Yâfi'î'ye kolunun kurucusu olması hasebiyle de birçok müride manevî eğitimler vermiştir. Bu minvalde yapmış olduğu ilmî ve davet çalışmaları sonucunda toplum nezdinde de şöhret ve itibar kazanmış, fitne ve ihtilâf durumlarında görüşüne başvurulmuş karar sahibi bir imam konumuna gelmiştir.¹¹

2.1.3. Evliliği ve Çocukları

İlim tahsilini devam ettirmek için on sekiz yaşında Mekke'ye giden Yâfi'î orada Şihâbuddîn b. Burhân'ın kızıyla evlenir. Zevcesi, yaşının küçük olmasının da etkisiyle Yâfi'î'nin sürekli ilimle meşgul olmasından rahatsız olur ve babasına şikayette bulunur. Babası her ne kadar kızına sabretmesini tavsiye etse de nihâyetinde Yâfi'î iki yılın ardından zevcesiyle boşanır¹² ve on yıla kadar her şeyden uzaklaşarak sadece ilim tahsili ile meşgul olmaya ve bu uğurda seyahatlerde bulunmaya başlar. Uzun süren

---

⁹ Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-'Atâbekî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. 11 (Kâhire: Metbe'atü'd-Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1950), 93; Ebû'l-Me'âlî Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân İbnü'l-Gâzî, *Divânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, C. 4 (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 404.

¹⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. 8, 362; İsnævî, *Tabakâtü's-Şâfi'îye*, C. 2, 331-332.

¹¹ Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, C. 5, 107; Nâhebî, *el-Kevkebü'l-Lâmi*, 77.

¹² Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî İbn Batûta, *Rihlatü İbn Batûta, (Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr ve 'Acaibi'l-Esfâr)*, thk. Muhammed Abdulmun'im el-'İryân, C. 2 (Beyrût: Dârü'l-İhyâi'l-'Ulûm, 1987), 165.

ilim, uzlet ve seyahat döneminin ardından Yâfi'î Mekke'ye geri döner ve orada evlenir. Bu evliliğinden hicrî 751 yılında Abdurrahmân, 750 veya 758 yılında Abdulvehhâb ve 768 yılında Zeynep isminde üç çocuğu dünyaya gelir.¹³

2.1.4. Vefatı

Ömrü boyunca bir alim ve abid olarak yaşayan Yâfi'î, Şâm, Kudüs ve Mısır'a yaptığı ilmî seyahatlerin ardından kalıcı olarak Mekke'ye yerleşir ve burada hayatının son zamanlarını artık eser yazarak, ders vererek ve tebliğ ve irşâd faaliyetlerinde bulunarak geçirir. Yaşının ilerlemesiyle hastalanan Yâfi'î, 768/1367 yılı 20 Cemaziyelâhîr (Şubat) günü yetmiş yaşında Mekke'de vefat eder. Malını çokça infâk eden Yâfi'î, vefat ettiğinde cenaze masraflarını karşılayacak kadar mal bırakmamış, üç yüz dirhem değerinde cübbesi ve yüz dirhem karşılığında bir takkesi satılarak cenaze masrafları karşılanabilmiştir. Mekke'deki Mu'allâ Mezarlığı'nda Fudayl b. 'Iyâd'ın yanına defnedilmiştir.¹⁴

2.1.5. Hakkındaki Övgüler

Yaşantısı ve davranışlarıyla insanlara örnek olmuş, çalışmaları ve hizmetleriyle tarihe iz bırakmış öncü şahsiyetler hep iyiliklerle yâd edilmişlerdir. Yâfi'î de bundan önceki sayfalarda da anlatıldığı üzere dikkat çekici yönleri, vermiş olduğu zâhirî ve manevî eğitimler ve telif etmiş olduğu eserleriyle ardından büyük bir miras bırakmış, kendisini gören ve eserlerini okuyan birçok kimsenin övgüsüne mazhar olmuştur.

Çok olması hasebiyle burada kendisi hakkında yapılan tüm övgülere yer vermek yerine, sadece önemli gördüğümüz bazı alimlerin Yâfi'î hakkında söylediklerini kısaca zikretmekle yetineceğiz. Bunlardan bazıları Yâfi'î'nin hocaları, bazıları öğrencileri, bazıları ise yaşadığı dönemden sonra kendisini tanıyan ve eserlerini okuyan alimlerdir.

---

¹³ Nâhebî, *el-Kevkebü'l-Lâmi*, 78-79, 83-89; Çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Akdoğan, "Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad El-Yâfi'î'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi", (Doktora Tezi. Ankara Üni., 2020), 22-24.

¹⁴ Bedruddîn Ebû Abdillâh el-Hüseyn el-Ehdel el-Yemenî, *Tuhfetü'z-Zemen fi Târîhi Sâdâti'l-Yemen*, thk. Abdullâh Muhammed el-Habeşî, (Yemen: Mektebetü Merkezi'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 2004), C. 1, 397; Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, C. 5, 110.

1. Mekke kâdısı Kâdî Necmeddîn Abdullâh et-Taberî (v. 730/1330): Yâfi‘î, daha önce defalarca okumuş olduğu bir kitabı ondan da ders alıp, kendisinden çok istifade ettiğini ifade edince, kendisi “Ben senden daha çok istifade ettim” der ve o mecliste bulunanları yanlarına çağırarak; “biliniz ki Yâfi‘î bu kitapta benim şeyhimdir” sözleriyle onun ilimdeki başarısına dikkat çeker.¹⁵
2. Radîyuddîn et-Taberî (v. 722/1322): Hadîs başta olmak üzere Yâfi‘î’nin farklı birçok alanda eğitim ve icâzet aldığı hocasıdır. Sürekli ilimle meşgul olduğu halde Yâfi‘î’ye ders verdiği dönemlerde, onun sayesinde birçok konuda bilgi edindiğini ve daha önce hiç fark etmediği ilmî özellikleri kazandığını ifade eder.¹⁶
3. Önemli İslâm alimi İbn Hacer el-‘Askalânî (v. 852/1449): Meşhur biyografik eseri “*ed-Durerü’l-Kâmine fî ‘Âyâni Mieti’s-Sâniye*”de Yâfi‘î’yi, zühd ve takvasıyla meşhur olmuş, Eş‘ârî’ye bağlı ve İbn-i Arabî sevdalısı önemli bir alim olarak tanıtır.¹⁷
4. Mollâ Câmî lakabıyla meşhur İran’lı alim ve şair Abdurrahmân el-Câmî (v. 898/1492): Sûfî tabakât kitabı olan “*Nefehâtü’l-Üns*” isimli eserinde; Yâfi‘î’nin, zâhirî ve bâtinî ilimlere vâkîf, zamanın önde gelen büyük alimlerden biri olduğunu ifade eder.¹⁸
5. Bedruddîn Habîb el-Halebî (v. 779/1377): Yâfi‘î ile aynı dönemde yaşamış fakîh ve şair olan önemli bir zattır. el-Halebî meşhur eseri “*Durretü’l-Eslâk fî Devleti’l-Etrâk*” isimli tarih kitabında Yâfi‘î’yi “Kendisinden ilim öğrenilmesi ve nasihatler

---

¹⁵ Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-‘Atâbekî, *el-Menhelu’s-Sâfi ve’l-Müstevfi Ba’de’l-Vafi*, thk. Muhammed Emîn, C. 7 (Kâhire: Merkezü Tahkîki’t-Turâs, 1993), 75; Fâsî, *el-İkdü’s-Semîn*, C. 5, 104-105.

¹⁶ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 3, 202.

¹⁷ İbn Hacer, *ed-Durerü’l-Kâmine*, C. 2, 249.

¹⁸ Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *Nefehâtü’l-Üns min Hadârâti’l-Kuds*, thk. Muhammed Edîb Câdır, (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003), C. 2, 774-775.

alınması gereken, ibadet edip tefekkür eden, ilimleri derinlemesine inceleyen, takva ve verâ sahibi öncü ve örnek bir şahsiyet” olarak tanıtır”.¹⁹

6. Arap dili, fıkıh ve usûl alanlarında meşhur olan Cemâllüddîn Abdurrahîm el-İsnevî (v. 772/1370): Ahlâkı ve kişiliği başlığında da değinildiği üzere, “*Tabakâtü’s-Şafi’iyye*” isimli eserinde Yâfi’î’yi; insanları, ilmiyle aydınlatan ve davranışlarıyla etkileyen önemli bir alim olduğunu aktarır.²⁰
7. Târîhçi, fakîh ve edîb İbnü’l-‘Îmâd el-Hanbelî (v. 1089/1679): Havâdis ve vefeyât türünde meşhur olan “*Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*” isimli eserinde Yâfi’î’yi, Mekke’nin tanınmış, önde gelen alimi ve ibadet ehli bir kişi olarak tanıtır.²¹
8. Hanefî mezhebi fıkıh alimi ve muhaddis Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatîf b. eş-Şercî ez-Zebîdî (v. 893/1488): “*Tabakâtü’l-Havâs Ehlü’s-Sıdkı ve’l-İhlâs*” isimli eserinde Yâfi’î’yi şöyle anlatır: “Farklı alanlarda istifade edilecek birçok değerli eser yazmış, halk nezdinde itibar kazanmış ve naat türü başta olmak üzere çokça şiir yazmış ilim, irfân ve hikmet sahibi bir kişiydi”.²²
9. Yâfi’î’nin öğrencilerinden Medine-i Münevvere’de kendisinden ilim ve icâzet alan Ebû’l-Bekâ ‘Alemuddîn Hâlid b. Îsâ b. Ahmed el-Belevî (v. 780/1378)²³ ve kendisinden rivâyet izni alan Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn İbnü’l-‘Irâkî de Yâfi’î’den övgüyle bahsedenler arasındadır.²⁴

---

¹⁹ Nâhebî, *el-Kevkebü’l-Lâmi*, 76-77; Fâsî, *el-İkdü’s-Semîn*, C. 5, 107.

²⁰ İsnevî, *Tabakâtü’s-Şafi’iyye*, C. 2, 331-332.

²¹ İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, C. 8, 363.

²² Zebîdî, *Tabakâtü’l-Havâs*, 174-175.

²³ Hâlid b. Îsâ el-Belevî, *Tâcu’l-Mefrik fî Tahliyeti ‘Ulemâ’i Maşrik*, thk. el-Hasan es-Sâih, C. 1 (Muhammediye: Sunduku İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmiyye, t.y.), 291-293.

²⁴ Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn İbnü’l-‘Irâkî, *ez-Zeyl ‘Ale’l-‘İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Sâlih Mehdî Abbâs, C. 1 (Beyrût: Muessetü’r-Risâle, 1989), 226-227.

10. Yâfi'î'nin başka bir öğrencisi olan Ahmed b. Ebî Bekir b. Selâme de içeriğine ulaşamadığımız “*el-Meslekü'l-Erşed fi Menâkıb Abdullâh b. Es'ad*” isminde Yâfi'î'yi öven bir eser kaleme almıştır.²⁵

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Yâfi'î'nin, kendisinden bahsedilen alimlerin sözlerinden de anlaşıldığı üzere abid ve arif sıfatlarıyla temayüz ettiği ve tasavvufî yönünün kelâmcı kişiliğinin önüne geçtiği söylenebilir. Daha çok bir mutasavvif olarak tanındığını belirtmekle birlikte kelâm ilmine de özel bir ilgi duymasının kişiliğine ayrı bir önem kazandırdığını da ayrıca ifade etmek gerekir.

2.2. Eğitimi

Yâfi'î daha küçük yaşta iken, akranlarının aksine oyun ve eğlenceden uzak, evine bağlı bir hayat yaşamayı ve Kur'ân ve ilim ile kendisini geliştirmeyi tercih etmişti. Babası, kendisinde ilim arzusu, başarı ve zeka işaretlerini fark edince onu ilim tahsil etmek üzere zamanın ilim merkezi olan Aden şehrine gönderir. Burada, “İlk ders aldığım hocam” dediği Bassâl olarak bilinen Cemâluddîn ez-Züheybî'den (v. 748/1347) ve Aden kadısı Şerâfeddîn Ahmed el-Harrâzî'den (v. 718/1317) Kur'ân ve fıkıh eğitimi alır. Bulûğa girdikten yaklaşık bir yıl sonra hicrî 712 yılında hacc için Mekke'ye gider. Haccdan sonra Yemen'e döndüğünde almış olduğu eğitim, terbiye ve yaptığı hacc ibadetinin bir neticesi olsa gerektir, fakirlerle sohbet etmeyi, tasavvuf ehliyle beraber olmayı, dağlarda inzivaya çekilmeyi ve tefekkür etmeyi çok sevmiştir. Bu tefekkür ve halvet sürecinde kendisinin de ifade ettiği üzere büyük bir değere ve üstün yeteneklere sahip olan Şeyh Mes'ûd el-Câvi'nin gördüğü bir rüya üzerine ondan zühd ve takva sembolü olarak tarikat hırkasını giyer ve daha sonra kitabında övgüyle bahsettiği, tıp ve fıkıh başta olmak üzere birçok alana hakim, şerî'at ve hakikat ilimlerine vakıf, kendisinin de manevî eğitiminin ilk şeyhi olan Alî Tavâşî'nin (v. 748/1347) meclisinde eğitim alır.²⁶

---

²⁵ Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme, *Târîhu Sağri 'Aden ve Terâcim 'Ulemâ'ihâ*, C. 2 (Kâhire: Mektebetü Metbûlî, 1991), 109.

²⁶ A.g.e., 110; Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 4, 233; Yâfi'î'nin hocaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebû Zekeriyâ 'Imâdüddîn Yahyâ b. Ebî Bekr el-'Âmirî, *Ğurbâlü'z-Zamân fi Vefeyâtü'l-'Ayân*, ed. Abdurrahmân b. Yahyâ el-'İryânî, thk. Muhammed Nâcî Za'bî el-'Umrî, (Dımeşk: Matba'atu Zeyd B. Sâbit, 1985), 610-615.

Kendi döneminde önemli bir alim olan Yâfi'î'nin, ders aldığı hocaları ve ders verdiği öğrencilerinin sayısının sınırlı olduğu ve bu hoca ve öğrencilerinin pek bilinen meşhur alimlerden olmadıkları anlaşılmaktadır.

Yâfi'î, riyâzet eğitimini alıp zühd hayatını yaşadığı bu dönemde bir arkadaş sohbetinde “Kendini ibadete adanmak ilimden kaçmaktır” sözünü duyduktan sonra, ilmin kıymetini ve kurtuluşun ancak ibadet ve ihlâs ile olabileceğini bildiği halde bu sözün etkisinde kalarak bir ikileme düşer. Faziletinden dolayı alim olmayı mı yoksa tartışmalardan uzak, sakin, sade ve maneviyat dolu bir hayat yaşamak için abid olmayı mı seçmeliydi?²⁷ Bu kararsızlığın kendisini etkilediği dönemlerde çeşitli sıkıntılar yaşamış, adeta gözlerine uyku girmez olmuştu. Ta ki sürekli yanında taşıdığı ve mütâlaa ettiği bir kitabı açıp, daha önce defalarca baktığı halde hiç fark etmediği ve okuyup manasını tefekkür ettiğinde o sıkıntı ve kederden kurtuldum dediği bu şiir ile karşılaşana kadar:

*Üzüntülerini at, işini kazâ'ya bırak
Bazen darlık açılır, bazen dar olur fezâ
Nice iş vardır ki yorucudur yapana
Sıkıntının ardından bakarsın gelir rızâ
Çeşitli mevhibe ve atâya ulaşmak adına
Allah dilediğini yapar sakın itiraz etme O'na.*

Bu şiirin de etkisiyle Yâfi'î zâhirî ilmi batınî ilme tercih eder ve eğitim tahsiline kaldığı yerden devam etmek üzere hicrî 718 yılında tekrar Mekke'ye gider. Burada Radîyuddîn et-Taberî (v. 722/1322) ve Mekke kâdısı Necmeddîn et-Taberî (v. 712/1312) başta olmak üzere Mekke'nin önde gelen birçok aliminden Kur'ân, usûl, hadîs, fıkıh, tasavvuf, tarih, matematik, gramer ve edebiyat gibi farklı birçok alanda ilim tahsil eder ve her kelâmî şiir olan usta bir şair olma yeteneğini kazanır. Aklî ve naklî kaynaklardan edindiği bu derin tahsili ile iyi bir seviyeye ulaşır ve sadece eğitim aldığı hocaları tarafından takdir edilmekle kalmaz, birçok kaynakta kendisinden bahsedildiği

---

²⁷ Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 4, 233; Şa'rânî, *Tathîru Ehli'z-Zevâyâ*, 333.

üzere “Zamanın Şeyh-i” unvânı ile yaşadığı döneme ün salmış önemli bir şahsiyet olur.²⁸

Yâfi‘î, bu donanımlı tahsilinin ardından Mekke’den ayrılıp on yıl boyunca daha önce de kendisinin hep arzulamış olduğu insanlardan ve dünya meşgalesinden uzak, nefsinin terbiye edecek, takvasını ve Allah’a olan sevgisini artıracak uzlet hayatını yaşamaya başlar. Böylece aklî ilimlerin yanında marifet ilimlerini de öğrenmiş olup ilim ve irfân dolu bir hayat yaşamıştır. Yaşadığı bu inziva sürecini Mekke ile Medine arasında geçirir. Bu manevî yolculuğun ardından 734/1334 senesinde yaşadığı dönemin ilim merkezleri olan Şâm, Kudüs ve Mısır’a ilmî seyahatlerde bulunur. Gittiği bölgelerde birçok mümtâz ulemâyı ziyaret eder, onların meclislerine katılır ve ilimlerinden istifade eder. Mısır’da bulunduğu sıralarda İmâm-ı Şâfi‘î ve Zünnûn-ı Mısırî’nin kabirlerine de ziyarette bulunur.²⁹

2.3. Eserleri

Hayatını talim ve tadrîs ile geçiren Yâfi‘î, tefsîr, hadîs, usûl, kelâm, fıkıh, tasavvuf, ahlak, gramer, edebiyat, tarih, coğrafya ve astroloji gibi dinî ve fennî ilim dallarında farklı birçok eser telif etmiştir. Telif etmiş olduğu altmışa yakın eserlerinin bir kısmı mücellid, diğer bir kısmı ise risâle, kasîde, şiir ve methiye şeklinde küçük hacimli olup bunlardan bazıları matbû, bazıları farklı ülkelerde el yazması olarak kütüphanelerde korunmakta, bazıları ise günümüze ulaşmamış sadece kaynaklarda zikredilen isimleri ile bilinmektedir. Bu bölümde, Yâfi‘î’nin kelâm alanında telif etmiş olduğu ve başka alanlarda meşhur olan bazı eserleri tanıtılacak olup diğer eserlerinin de sadece isimlerinin zikredilmesiyle yetinilecektir.

---

²⁸ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 3, 202; İsnvî, *Tabakâtü’s-Şâfi‘îye*, C. 2, 330; Bâ Mahreme, *Târîhu Sağri ‘Aden*, C. 2, 110; Muhammed Bâkır el-Musevî el-Huvânsârî el-İsbahânî, *Ravdâtü’l-Cennât fî Ahvâli’l-‘Ulemâ ve’s-Sadât*, C. 5 (Beyrût: ed-Dârü’l-İslâmiyye, 1991), 135-137; Akdoğan, “Yâfi‘î’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Düşüncesi”, 22-24.

²⁹ Zebîdî, *Tabakâtü’l-Havâs*, 172; İsnvî, *Tabakâtü’s-Şâfi‘îye*, C. 2, 331; ‘Atâbekî, *el-Menhelü’s-Sâfi*, C. 7, 76-77; İmâm Yâfi‘î, *Ravdü’r Reyâhîn fî Hikâyâti’s-Sâlihîn: Sâlihlerin Hikâyeleri*, çev. Âlî Rıza Kaşeli ve Bekir Sırmabıyıkoglu, (İstanbul: İlk Harf yay., 2011), 26-27.

2.3.1. Kelâm Alanındaki Eserleri

Vahiy ve sünnet ışığında kendisini geliştiren Yâfi‘î, öğrendiklerini hayatında tatbik etmekle kalmayıp irşâd, tebliğ ve telif faaliyetleri ile başkalarına yol gösteren, tevhîde davet eden ve birçok fırkaya karşı inancını savunan önemli alimlerden olmuştur. Bu uğurda kelâm alanında telif ettiği bazı eserlerde Kur‘ân ve hadîsleri maksadından uzak izah eden bazı fırkalara karşı çıkmış, aklî ve naklî deliller ile itirazlarda bulunarak kendilerini eleştirmiştir.

Bu başlıkta, Yâfi‘î‘nin bu amaç doğrultusunda akâid ve kelâm alanında yazmış olduğu eserlerini ele alacağız.

2.3.1.1. Merhemü‘l-‘İleli‘l-Mu‘dile fî Def‘i‘ş-Şübhe ve‘r-Redd ‘Ale‘l-Mu‘tezile

Yâfi‘î‘nin hocalarından İsfahânî, Yâfi‘î‘den sonradan zuhûr eden fırkalara karşı reddiye mahiyetinde bir eser yazmasını talep eder.³⁰ Daha sonra da Zeydiyye fırkasının önde gelen bazı ulemânın, Yâfi‘î‘ye gelerek usûluddîn ve Mu‘tezile‘nin şüpheleri ile ilgili farklı konularda bazı sorular sormalarına karşılık Yâfi‘î cevap mahiyetinde bu eseri kaleme alır. Bu dönemde aslında telif işini bırakan Yâfi‘î, zamanında hocası İsfahânî‘nin kendisini teşvik etmesinin bir neticesi olarak bu eseri kaleme aldığını belirtir.³¹

Tam adı “*Merhemü‘l-‘İleli‘l-Mu‘dile fî‘r-Reddi‘Alâ Eimmeti‘l-Mu‘tezile bi‘l-Berâhîn en-Nâtika el-Müfassile*” olan bu eser ilk olarak Hindistân‘ın Batı Bengal eyaletinin başkenti olan Kalküta şehrinde muhakkik, basım tarihi ve basım yeri belirtilmeksizin 1910 yılında basılmıştır.³² Bu baskının E. Denison Ross tarafından neşredildiği aktarılmaktadır.³³ Daha sonra Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar‘ın tahkiki

---

³⁰ Yâfi‘î, *Mirâtü‘l-Cinân*, C. 4, 249; Yâfi‘î, *Hülâsatü‘l Mefâhir fî Menâkıbi‘ş-Şeyh Abdülkâdir*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Berbili: Dârü‘l-Âsârü‘l-İslâmiyye, 2006), 62-63.

³¹ Bkz., ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, *Merhemü‘l-‘İleli‘l-Mu‘dile fî‘r-Redd ‘Ala‘l-E‘immetü‘l-Mu‘tezile*, thk. Ebû Bekir Mahmûd el-Hâdî, (Kâhire: el-Mektebetü‘l-Ezheriyyetü li‘t-Türâs, 2015), 17, 36.

³² Fâsî, *el-İkdü‘s-Semîn*, C. 5, 105, (dipnot 3).

³³ Baş, “Yâfi‘î”, 17; Muhammed İsa Sâlihiyye, *el-Mu‘cemü‘ş-Şâmil li‘t-Turâsi‘l-‘Arabiyyi‘l-Matbu‘*, (Kâhire: el-Munazzametü‘l-‘Arabiyyeti, 1995), C. 5, 351.

ile 1992’de Beyrût’ta Dârü’l-Cîl tarafından basılmıştır.³⁴ 2005 yılında Beyrût’ta Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyyenin bastığı Bâkîllânî’nin “*et-Temhîd fi’r-Redd*” isimli eserini, benzer üç eser ile beraber tahkîk eden Ahmed Ferîd el-Mezîdî kitap içerisine Yâfi’î’nin bu eserinin de tahkîkini ilave etmiştir.³⁵ Aynı eser, Ebû Bekir Mahmûd el-Hâdî’nin tahkîki ile 2015 yılında Kâhire’de el-Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t-Türâs tarafından da basılmıştır.³⁶ Yüz elli sayfadan oluşan bu eser, muhakkiklerin eklemeleriyle birlikte Beyrut’taki baskısı yüz yetmiş altı, Kahire’deki baskısı da yüz altmış sayfadan oluşmaktadır.

Tez konumuzun temel kaynağı niteliğinde olan bu eserde Yâfi’î, akıl ve vahiy bağlamında marifetullah (Allah’ın varlığını bilme), husun-kubuh, insanın fiili ve özgürlüğü vb. konularda Kur’ân, sünnet ve selef alimlerinin icmâsından deliller getirerek Eş’âriyye akîdesini savunmakta, naklî ve aklî deliller ışığında Mu’tezile’nin iddialarına itiraz ederek eleştirilerde bulunmaktadır. Yâfi’î, bu eserde Cüveynî’nin görüşleriyle delillerini desteklemiş, Gazzâlî hakkında bazı iddialara cevap vermiş, “*İhya’u ‘Ulûmü’d-Dîn*” isimli eserinin İslâm öğretisi açısından önemini anlatmış ve Ehl-i sünnet inancı ile Gazzâlî ve diğer Eş’ârî alimleri övmek amacıyla “*Akdu’l-lâ’î el-Mufassal bi’l-Yâkûti’l-Ğâlî fî Medh-i ‘Akîdeti Ehl-i’l-Hakki ve Mezhebihim el-‘Âlî ve’t-Teğezzulu bi’l imâm Ebî Hâmid el-Gazzâlî, ve Ğayrihim min Eimmetinâ Ulî’l-Menâkibi ve’l-Me’âlî*” isminde bir kasîde yazmıştır.

---

³⁴ ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es’ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi’î, *Merhemü’l-‘İleli’l-Mu’dile fi Def’i’ş-Şubehi ve’r-Redd-i ‘Ala’l-Mu’tezile*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, (Beyrut: Dârü’l-Cîl, 1992).

³⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *et-Temhîd fi’r-Redd ‘Ale’l-Mülhideti’l-Mu’attıla ve’r-Râfıza ve’l-Havâric ve’l-Mu’tezile*, Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2005).

³⁶ Yâfi’î, *Merhemü’l-‘İlel*, 2015.

Litaratürde, “*Merhemü’l-‘İlel*” kitabının alimler tarafından farklı isimlerle zikredildiği, örneğin, kitabın isminde geçen “mu‘dile” kavramı yerine “mu‘attıla” kavramının kullanıldığı da aktarılmaktadır.³⁷

Açıklayacağımız bir sonraki “*Zikrü Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi‘în*” isimli eserin Yâfi‘î’nin müstakil bir eseri olmayıp “*Merhemü’l-‘İlel*” isimli eserinin bir parçası olduğu da aktarılmaktadır.³⁸ Yâfi‘î’nin, bu eserinde kullandığı yöntem üzerine 2020 yılında yapılmış bir akademik çalışma mevcuttur. Hiçbir şekilde ulaşamadığımız bu çalışma, Mûsul’da Arapça olarak hazırlanmış ancak henüz yayımlanmamış bir yüksek lisans tezidir.³⁹

2.3.1.2. Zikrü Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi‘în

İsminden de anlaşılacağı üzere Yâfi‘î bu eserini isimlendirirken, Peygamberimizin (s.a.v.) yetmiş üç fırka hadîsinden yola çıkmıştır.⁴⁰

Eser, Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından Ebû’l-Fazl Abbâs b. Mansûr es-Seksekî’nin “*el-Burhân fî Mâ‘rifeti ‘Akâidi Ehli’l-Edyân*” isimli eseriyle birlikte aynı konuyla ilgili farklı müelliflere ait beş kitapla beraber tahkîk edilmiş ve yetmiş üç sayfa şeklinde basılmıştır.⁴¹ Eserin başka bir baskısı da Mûsâ b. Süleymân ed-Duveş tarafından tahkîk edilmiş, 1990 yılında Medine’de Dârü’l-Buhârî tarafından

---

³⁷ İbn’ül-‘Irâkî, *Zeyl*, 226; Bkz. Takîyyudîn Ebû’l-Me‘âlî Muhammed b. Rafi‘ es-Selâmî, *el-Vefayât*, thk. Sâlih Mehdî Abbâs ve Beşşâr ‘İvâd Ma‘rûf, C. 2 (Beyrût: Muessetü’r-Risâle, 1982), 314.

³⁸ Bkz. Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 4, 249; Sâlihiyye, *Mu‘cemü’ş-Şâmil*, C. 5, 351.

³⁹ Menâ Muhsin Alî Abdullâh, “Menhec el-Yâfi‘î fî Kitâbihi Merhemü’l-‘İleli’l-Mu‘dile fî Def‘i’ş-Şubehi ve’r-Redd-i ‘Alâ Eimmetü’l-Mu‘tezile”, https://www.uomosul.edu.iq/news/ar/home_page/60299 [08.06.2021].

⁴⁰ ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, *Zikrü Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi‘în*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004), 65.

⁴¹ Eser için bkz. Ebû’l-Fazl Abbâs b. Mansûr Seksekî, *el-Burhân fî Mâ‘rifeti ‘Akâidi Ehli’l-Edyân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004).

basılmıştır. Bu baskısı yüz yetmiş yedi sayfadır. Ancak kitap hakkında “bu kitap İmam’ın “*Merhemü’l-İlel*” isimli eserinin bir parçasıdır” şeklinde bir açıklama da bulunmaktadır.⁴²

Muhammed İsâ Sâlihiyye⁴³ Yâfi’î’nin bu ve bir önceki “*Merhemü’l-İlel*” isimli eserinin, ikisini beraber “*Merhemü’l-İlel’l-Mu’dile fi def’i’ş-Şübhe ve’r-Redd ‘Alâ’l-Mu’tezileti bi’l-Berâhîn ve’l-Edilleti’l-Mufassaleti, Mehtûmen bi ‘Akîdeti Ehl-i’s-Sünneti’l-Mufaddaleti ve Zikrû Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb’îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi’in*” ismiyle tek bir eseri olduğunu aktarır.⁴⁴ Yâfi’î’nin, Mu’tezile’ye karşı yazmış olduğu kitaptan bahsederken bu iki eserin ismini birlikte tek bir eser olarak verdiğini de dikkate aldığımızda⁴⁵ Muhammed İsâ Sâlihiyye’nin bu görüşünde isabet payı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak isimlerinden de anlaşıldığı üzere biri sadece Mu’tezile’yi diğeri de yetmiş iki fırka hâdisi üzerinden bidat ehli fırkaları konu edinen bu iki eser, her ne kadar birlikte bir eser olarak zikredilse de bu isim ve içerik farklılığından ötürü her ikisinin ayrı birer eser olarak aktarıldığı ve basıldığı söylenebilir.

Kitabın girişinde yetmiş iki fırka hadîsi üzerinde durulmuş ve hadîste geçen kurtuluş ehlinin hangi fırka olduğuna dair hadîsi yorumlayan farklı İslâm alimlerinin görüşlerine yer verilmiştir.⁴⁶

Yâfi’î, İslâm alimlerinin Ehl-i sünnet’e karşı olan fırkaların aslında Hariciler, Mürcîe, Mu’tezile ve Şî’a’nın temel düşüncesine dayandığı görüşünde olduklarını ve istisnâlar hâriç olmakla birlikte bu dört fırkanın her birisinin on sekiz gruba ayrıldığını, dolayısıyla yetmiş iki fırka hadîsinden de kastedilenin bu dört fırkanın her birisinden neşet eden grupların toplamında ortaya çıkan yetmiş iki fırka olduğunu söylediklerini

---

42

“Merhemü’l-İlel”,

https://www.nli.org.il/ar/books/NNL_ALEPH990023488650205171/NLI [10.01.2021].

43 Muhammed İsâ Sâlihiyye, Filistin doğumlu, Kuveyt ve Yermûk üniversitelerinde uzun süre ders vermiş son dönem önemli İslâm tarihçilerinden biri olup 2010 yılında vefat etmiştir.

44 Bkz. Sâlihiyye, *Mu’cemü’ş-Şâmil*, C. 5, 351.

45 Yâfi’î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 4, 249.

46 Yâfi’î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 65-70.

aktarmaktadır. Bu düşünceden hareketle Yâfi'î, eserinde bu fırkaların nasıl ortaya çıktığını, temel düşünce ve inançlarının neler olduğunu açıklamakta, ardından aklî ve naklî delillerle onların iddialarına itirazlar getirerek eleştirilerde bulunmaktadır.⁴⁷

Ehl-i sünnet'e karşı en güçlü argümanlara sahip olması nedeniyle kelâmî fırkalar içerisinde en çok Mu'tezile'ye karşı olduğunu belirten Yâfi'î, bu eserini daha çok kendilerine bir eleştiri olarak kaleme aldığını ifade eder.⁴⁸

Araştırmamızın temel kaynaklarından biri olması hasebiyle, Mu'tezile fırkaları ve Yâfi'î'nin Mu'tezile'ye eleştirelleri bölümleri başta olmak üzere ileriki sayfalarda bu esere atıfta bulunulacaktır.

2.3.1.3. Şemsü'ul-Îmân ve't-Tevhîdü'r-Rahmân fî 'Akîdeti Ehl-i'l-Hakki ve'l-Îkân

Yâfi'î'nin îmân ve tevhîd inancının önemine dair “*ed-Durer fî Medh-i Seyyidi'l-Beşer*” isimli eserinde yazmış olduğu kasîdelerden bir tanesidir. Kasîde, “*el-Îrşâd ve't-Tatrîz*” kitabında yüz elli beyit olarak⁴⁹ *Ravdü'r-Reyyâhîn fî Hikâyâti's-Sâlihîn*” isimli eserinde ise yüz altmış bir beyit olarak geçmektedir.⁵⁰

Yâfi'î, kasîdenin bir ile doksan beyitleri arasında Allah'ın sıfatlarını, cenneti ve cennet ehlini övmekte ve cehennem hakkında bilgi vererek ikazlarda bulunmaktadır. Ondan sonraki yedi beyitte ise akâid ilminin öneminden bahsetmekte ve devamında da kasîdenin sonuna kadar dinin temel konuları dediğimiz usûlü'd-dîne dair fikir ve düşüncelerini anlatmaktadır.

Tayyib b. Ebî Bekr el-Hadremî eş-Şâfi'î el-Eşârî (1135/1723), Yâfi'î'nin “*Şemsü'l-Îmân*” kasîdesinin şerhi için 1135 yılında yirmi üç varaktan oluşan “*Keşfü'l-Îyân*”

---

⁴⁷ A.g.e., 126.

⁴⁸ A.g.e., 80.

⁴⁹ 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *el-Îrşâd ve't-Tatrîz fî Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Edîb Câdır, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 278-286.

⁵⁰ 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Ravdü'r-Reyyâhîn fî Hikâyâti's-Sâlihîn* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y.), 430-436.

adında bir kitap yazmıştır. Bu kitapta “*Şemsü’l-Îmân*” kasîdesinde akâid ile ilgili yirmi yedi beytin şerhini yapmış, her beytin konusunu ayrı bir başlık olarak parantez içerisinde vermiş ve altına da kelime kelime açıklamasını yapmıştır. Kitabın sonunda açıklaması yapılan beyitlere ek olarak tevbe konusunu, dindeki yerini, hükmünü ve kabul olunması için gerekli şartlara dair bilgiler vermiştir.⁵¹

Bu kitaba şerh mahiyetinde yazılan başka bir eser de “*Gurer el-Muntehibe el-Mufîde Şerh Ebyât Şeyh Abdullâh Es’ad el-Yâfi’î fi’l-Akîde*” isimli eserdir. Yazarının kim olduğunu tespit edemediğimiz eser yüz yedi varaktan oluşmakta ve 1/1/0939 numarasıyla Dârü’l-Kutubi’l-Katariyye kütüphanesinde yazma eser olarak bulunmaktadır. Eserin mukaddemesinde “Bu eserin Yâfi’î’nin “*Şemsü’l-Îmân*” isimli eseri hakkında yapılan faydalı yorumlar olduğu” şeklinde bir ibare de mevcuttur.⁵²

Yâfi’î’nin akâid şiirleri üzerine yapılan başka bir çalışma da Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyerî el-Hadramî (v. 930/1524) tarafından yapılmıştır. Hadramî “*el-Akîdetü’ş-Şâfi’iyye fi Şerhi’l-Kasîdeti’l- Yâfi’iyye*” ve “*Hevâşi el-Mufîde ‘Ala Ebyât el-Yâfi’î fi ‘Akîde*” isminde iki farklı eser telif etmiştir. Hadramî, “*Tertîb es-Sülûk*” kitabında Yâfi’î’nin şiirleri için “*Besît*”, “*Vesît*” ve “*Vecîz*” adında üç ayrı şerh yazdığını da ifade etmektedir.⁵³

Bazı kaynaklarda da bu kitabın sadece akâid ile ilgili olan beyitleri alınıp “*Akîdetü’l-Yâfi’î*” şeklinde müstakil bir eser şeklinde tanıtılmıştır. Örnek olarak Su’udi Arabistân’da Ummü’l-Kura Üni. yazma eser olarak bulunan “*Akîdetü’l-Yâfi’î*” isimli eseri verilebilir. Üç sayfa ve yirmi yedi beyitten oluşan küçük hacimli bu eserde bazı beyitlerin üzerine ve sayfaların kenarlarına açıklamalar yapılmıştır.⁵⁴

---

⁵¹ Bkz. Tayyib b. Ebî Bekr el-Hadremî, *Keşfü’l- İyân bid-Delîli vel’Burhân’an ‘Akîdeti Ehli’l-Hak ve’l-Îkân*, thk. Zekeriyâ Cebelî, (‘Ammân: Dârü’l-Asleyn, 2017).

⁵² “*Gurer el-Muntehibe el-Mufîde Şerh Ebyât Şeyh Abdullâh Es’ad el-Yâfi’î fi’l-‘Akîde*”, <https://ketabpedia.com/تحميل/الغرر-المنتخبة-المفيدة-شرح-آيات-الشمي/> [06.05.2021]

⁵³ ‘Abdülkâdir b. Şeyh el-‘Ayderûs, *Târîhü’n-Nûr es-Sâfir’an Ahbâri’l-Karni’l-‘Âşir*, thk. Mahmud el-‘Arnauti, Ekrem el-Bu’si, (Beyrût: Dârü’s-Sader, 2001), 206-207.

⁵⁴ Bkz. Ek-1 (‘Akîdetü’l-Yâfi’î).

2.3.1.4. el-Kasîdetü'r-Raiyye (Tuhfetü'l-İbâd)

Kelâm alanında yazmış olduğu bir kasîdesidir. Mukaddimesinde kelâm ilminin önemine dair “*Şemsü'l-İmân*” kitabında yazmış olduğu yirmi yedi beyit geçmektedir. Bu beyitlerden önce kasîdenin başında “Bu kasîde Yâfi‘î’nin uzun bir kasîdesinden kısaltılmış bir kasîdesidir” şeklinde bir bilgi verilmektedir.⁵⁵

Yâfi‘î, bu kasidesini yazarken Hanefî mezhebinin önemli alimlerinden olan Muhammed Hasen eş-Şeybânî’nin (v. 189/805) akidesiyle beraber kaleme almış ve Şeybânî’nin ifadelerine ek olarak söylediklerini kırmızı işaretle belirtmiştir. Yâfi‘î, Şeybânî’den yapmış olduğu alıntılar yerine kendi ifadelerini işaretle belirtmiş olsaydı daha yerinde bir uygulama olurdu diye düşünüyoruz. Çünkü bakıldığında kitabın hemen hemen çoğu Yâfi‘î’nin ifadelerinden oluşmuş ve Şeybânî’den çok nadir alıntıda bulunulmuştur. Yâfi‘î bu kasîdenin başında tasavvufî bir uygulama olan istiğâseye⁵⁶ yer verir. Yedi sayfada yer verdiği istiğâsenin başlığını her ne kadar “Bazı Faziletli Kimseler İçin Yapılan İstiğâse” şeklinde belirtmişse de yaptığı istiğâsede vesile ve tevvesülden daha çok Allah’tan af, mağfiret ve yardım dilemiştir.⁵⁷ Akîde konusunda yazılan bir kasîdenin başında bu konunun ele alınmasından anlaşılıyor ki, daha önce de bahsi getiği üzere Yâfi‘î kelâmcı kişiliğini ortaya koyarken bir şekilde mutasavvıf kişiliğini de belli ettirmekten kaçınmamaktadır.

Yâfi‘î kasîdesinde; tevhîd, Allah’ın sıfatları, nüzûlü, halk-ihtirâ, istivâ, ru’yetullah, tevbe-istiğfâr, kabir azâbı, mizân-sırât, hesap günü, havz-ı kevser, teklif-i mâ lâ yutâk (kulun güç yetiremeyeceği ile sorumlu tutulması), Kur’ân, Peygamberler, melekler, dört büyük halîfe, aşere-i mübeşşere, sahâbîler, sahâbîler arasındaki hadîseler, dört mezhep imamı ve imâmet gibi kelâm ilminin önemli başlıklarından bazılarını konu edinmiştir.

---

⁵⁵ ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, “Tuhfetü'l-İbâd” (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, t.y.), nr. 7939, vr. 1.

⁵⁶ İstiğâse (istimdâd): tehlikeli ve sıkıntılı durumlardan kurtulmak için Peygamberlerin veya velilerin ruhaniyetlerinden yardım istemek manasındadır. Bkz., Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 179-182.

⁵⁷ Bkz. Ek-2 (Kasîdetü'r-Râiyye - Akâid Bölümü), vr. 5-11.

Kasîdenin sonunda da bu konular hakkında söylediklerinin aslında dört büyük mezhep imamının da akîdesi olduğunu söyleyerek genel bir çerçeve içerisinde Ehl-i sünnet akîdesine tâbi olduğunu belirtmektedir. Kasîdenin sonunda “*Tuhfetü’l-’İbâd*” isminde olan akîde tamamlanmıştır şeklinde not düşürüldüğünden kasîdenin “*Tuhfetü’l-’İbâd*” olarak da adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Yâfi’î’nin yirmi üç varaktan oluşan bu kasîdesi, devamında duâlar, Bedir savaşındaki sahâbîler ve Peygamberimizin (s.a.v.) hilye-i şerifinin de geçtiği farklı bazı konular hakkında yazılan uzun bir risâlesiyle birlikte bir nüsha şeklinde Beyazıt Kütüphanesi’nde kayıtlıdır.⁵⁸

2.3.1.5. ‘Akdü’l-lâ’î el-Mufasssal bi’l-Yâkûti’l-Ğâlî fî Medh-i ‘Akîdeti Ehl-i’l-Hakk’i ve Mezhebihim

Yâfi’î’nin “*Merhemü’l-’İlel*” isimli eserinde yazmış olduğu kasîdenin tam adı “*Akdü’l-lâ’î el-Mufasssal bi’l-Yâkûti’l-Ğâlî fî Medh-i ‘Akîdeti Ehl-i’l-Hakki ve Mezhebihim el-’Âlî ve’t-Teğezzulu bi’l imâm Ebî Hâmid el-Gazzâlî ve Ğayrihim min Eimmetinâ Ulî’l-Menâkibi ve’l-Me’âlî*”dir. Kasîde, yaklaşık iki yüz beyitten oluşmaktadır. Eş’ârî müdâfi’i ve Gazzâlî sevdalısı olan Yâfi’î, bu eserinde Gazzâlî başta olmak üzere Ehl-i sünnetin önde gelen alimleri hakkında methiyelere yer verir ve Gazzâlî’nin “*İhya’u ‘Ulûmü’l-Dîn*” isimli eserinin öneminden bahseder.⁵⁹

Abdurrahmân İbnü’l-Ğazî ve Bağdâdî İsmâîl Paşa bu eseri “*Merhemü’l-’İlel*” isimli eserinin dışında müstakil bir eser olarak zikrederler.⁶⁰

Yâfi’î, kelâm alanında yazmış olduğu bu eserlerden “*Merhemü’l-’İlel*” ve “*Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*” isimli eserlerinde Mu’tezileye yönelik elştirilerde bulunurken, “*Şemsü’l-Îmân*”, “*el-Kasîdetü’r-Raiyye*” ve “*Akdü’l-lâ’î*” kasidelerinde ise Mu’tezile’den bahsetmemekte, sadece beyitler şeklinde inanç konularına dair görüşlerini ele almaktadır.

---

⁵⁸ Bkz. A.g.e.

⁵⁹ Bkz. Yâfi’î, *Merhemü’l-’İlel*, 2015, 21-32.

⁶⁰ İbnü’l-Ğazî, *Divânü’l-İslâm*, C. 4, 405; Bağdâdî, *Hediyetü’l-’Ârifîn*, C. 1, 466.

2.3.2. Farklı Alanlarda Yazmış Olduğu Önemli Eserleri

2.3.2.1. Mirâtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yekzân fî Ma'rifeti ma Yu'teberu min Hevâdisi'z-Zaman [Târîhü'l-Yâfi'î]

Yâfi'î'nin VIII. yüzyılda yazmış olduğu bu eser birçok kez basılmıştır. İlk olarak 1337/1918 yılında Hindistân/Haydarâbâd'da, sonrasında 1386/1967'de Kâhire'de ve 1390/1970'te Beyrût'ta basılmıştır.⁶¹ Tahkîki Abdullâh Muhammed el-Cübûrî tarafından yapılan bir baskısı da 1405/1984 tarihinde Beyrût'ta Müessesetü'r-Risâle tarafından basılmıştır. Şu anki son baskısı ise tashîh ve haşiyesi Halîl Mansûr'a ait olan 1417/1997'de tarihli Beyrût'taki Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye baskısıdır.

“Târîhü'l-Yâfi'î” olarak da bilinen eserin tam adı *“Mirâtül-Cinân ve 'İbretü'l-Yekzan fî Marifeti ma Yu'teberu min Hevâdisiz-Zaman ve Takallubu Ahvâli'l-İnsân ve Târîhü'l-Mevti Ba'di'l-Meşhûrini'l-'Ayân”*dir.⁶²

Eser, hicrî 622-750 tarihleri arasında yaşayan Müslüman düşünür ve alimlerin hayatları ve İslâm tarihinde meydana gelen olaylar ve gelişmeler hakkında yazılmış olup İslâm tarihi açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Müellif kitabın mukaddimesinde, kitabını telif ederken gereksiz ayrıntılara girmeksizin konuları vecîz ifadelerle izah etmeye gayret ettiğini, iyice okunup anlaşılabilmesi için kolay bir yazma üslûbu tercih ettiğini, menkıbeleri ve şemâilleri aktarırken sahihain ve Tirmizi'nin *“Kitâbü's-Şemâil”* ve *“Câmi”* kitaplarından, tarihî olayları aktarırken de Zehebî (v. 748/1348), İbn-i Hallikân (v. 681/1282) ve Ömer bin Alî b. Semûre'nin (v. 586/1190'dan sonra) tarih kitaplarından faydalandığını ifade eder.⁶³

Eserde, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şemâili, sıfatları, gazveleri, mucizeleri, sahabenin hayatları ve menkıbeleri, halifelerin ve padişahların sıfatları, soyları ve kendi dönemlerinde ortaya çıkan hadîseler tarihçilerin metoduyla ancak fazla ayrıntılara girilmeksizin az, öz, net ve anlaşılır bir şekilde anlatılmıştır. Bu eseri diğer tarih

---

⁶¹ İsa Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-Şâmil*, C. 5, 351.

⁶² Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 1, 8.

⁶³ A.g.e., 7.

kitaplarından ayıran asıl özellik ise müellifin bazı tarihî olayları eleştirel bakış açısıyla yorumlamış olmasıdır. Müellif, ilk önce tarihî olayları olduğu gibi aktarır, sonra o olay hakkında farklı görüş ve rivâyetleri anlatır, daha sonra şüphelerini dile getirerek eleştirilerde bulunur ve en son da kendi düşünce ve görüşünü ortaya koyarak konuyu bitirir.

Müellif, tabakât ve tarih kitabı olan bu eserinde sıklıkla şiir ve kasîdelerini kullanmış, bazı yerlerde tefsîr, hadîs, fıkıh ve dil bilgisi konularına da değinmiştir. Yâfi'î, kitabını telif ettikten sonra on sekiz yıl daha yaşamış, ancak bu süre zarfında İslâm aleminde gelişen olaylar karşısında bir değerlendirme yapmamış ve kitaba herhangi bir eklemede bulunmamıştır.

Osmanlı alimlerinden Seyyid Alî Zâde ismiyle meşhur olan Yakub b. Seyyid Alî el-Bursâvî (v. 931/1524), Yâfi'î'nin bu hacimli tarih kitabını kısaltıp “*Muhtasar Mir'âtü'l-Cinân li'l-Yâfi'î*” isminde bir eser yazmıştır.⁶⁴

Aynı eser, Bedruddîn Ehd el-Yemenî (v. 855/1451) tarafından “*Ğırbâlü'z-Zamân*” adıyla da ihtisar edilmiştir.⁶⁵

Yâfi'î'nin bu güzide eseri birçok tabakât türü tarih kitapları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bunlardan bir tanesi de Farsça tabakât eserlerinin başında gelen Abdurrahmân Câmî'nin (v. 898/1492) “*Nefehitü'l-Üns*” kitabıdır. Bu eserinin “*Nefehitü'l-Üns*”ün kaynak eseri olduğuna dair Türkiye’de yapılmış bir akademik çalışma da bulunmaktadır.⁶⁶

2.3.2.2. Ravdü'r-Reyyâhîn fi Hikâyâti's-Sâlihîn

Yâfi'î'nin en meşhur eseri diyebileceğimiz bu eser, İslâm tarihi içerisinde tabakât türü kaynaklarının başında gelir.

---

⁶⁴ Zirikî, el-*‘Alâm*, C. 8, 201.

⁶⁵ Baş, “Yâfi'î”, 176.

⁶⁶ Ertuğrul Ökten, “Nefehatü'l-Üns’ün Kaynağı Olarak Târîhü'l-İmâm el-Yâfi'î”, *Osmânî'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan ve Osmân Sacid Arı, Osmânî'da İlimler Dizisi, 15: 3 (İstanbul: İSAR-İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı yay., 2018), 103-116.

Ariflere ve tasavvuf ehline olan muhabbetinden ve onların hayatlarına olan merakından dolayı bu eseri telif ettiğini belirten Yâfi‘î, kitabını “*Ravdü’r-Reyyâhîn fi Hikâyâti’s-Sâlihîn*” olarak isimlendirdiğini, muhtasârını da “*Nuzhetü’l-Uyûni’n-Nevâzir ve Tuhfetü’l-Kulûbi’l-Havâdir fi Hikâyâti’s-Sâlihîn ve’l-Evliyâ ve’l-Ekâbir*” şeklinde adlandırdığını belirtir.

Yâfi‘î’nin Gazzâlî, Kuşeyrî, Sühreverdî, İbn ‘Atâullah el-İskenderî, Makdisî, Semerkandî ve ibnü’l-Cevzî gibi birçok âlimin eserlerinden yararlanarak yazmış olduğu bu eseri; beş yüz hikâyeden, ikisi mukaddime, ikisi sonuç biri de sonucun sonucu olmak üzere beş fasıldan oluşur. İlk iki fasıl; veli ve salihlerin faziletleri ile kerametlerinin ispatından, diğer iki fasıl; fakîhlerin tasavvuf eleştirilerine verilen cevaplar ile sûfîlerin itikâtlarından, son fasıl; Hz. Muhammed’i (s.a.v.) överek anlatan şiirlerden oluşmaktadır.⁶⁷

Müellif daha sonra “*Hülâsatul-Mefahir fî Menakıbiş-Şeyh Abdilkâdir*” eserini bu kitabın devamı ve tamamlayıcısı olarak yazmıştır.⁶⁸

Eserin birçok baskısı olup Türkçe ve İtalyanca tercümesi de mevcuttur. İlk Türkçe tercümesini Gelibolulu Muslihuddîn es-Surûrî (v. 969/1562) yapmıştır.⁶⁹ Bu tercümenin metin ve incelemesi üzerine akademik bir çalışma da bulunmaktadır.⁷⁰ İkinci tercümesi ise Müezzinzâde Ahmed Çelebi (v. 1054/1644) tarafından yapılmıştır.⁷¹ Yazma eser olan bu iki nüsha dışında 2008’de Arif Pamuk⁷², 2011’de de Bekir Sırmabıyıkoglu ve Alî Rıza Kaşeli eseri tekrardan tercüme etmişlerdir.⁷³ Eserin

---

⁶⁷ Yâfi‘î, *Ravdü’r-Reyyâhîn*, 5-6.

⁶⁸ Yâfi‘î, *Hülâsatü’l-Mefâhir*, 59.

⁶⁹ Baş, “Yâfi‘î”, 176.

⁷⁰ Rıdvan Kabak, “Gelibolulu Muslihuddîn Mustafâ B. Şaban Sürûrî’nin Ravzü’r-Reyyâhîn Fî-Hikâyâti’s-Sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”, (Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üni., 2017).

⁷¹ Baş, “Yâfi‘î”, 176.

⁷² İmâm Yâfi‘î, *Ravzü’r-Riyâhîn (Evliyalardan Dînî Hikâyeler)*, çev. Arif Pamuk (İstanbul: Pamuk yay., 2008).

⁷³ Bkz. Yâfi‘î, *Sâlihlerin Hikâyeleri*, (çev.).

Arapça ve Türkçe yazma ve matbû nüshaları hakkında akademik bir çalışma da yapılmıştır.⁷⁴

2.3.2.3. et-Terğîb ve't-Terhîb

Yâfi'î, bu eserle davetçi yönünü ortaya koyarak Müslümanları, ahlaka dair terğîb mahiyetindeki hadîslerle cennet hakkında bilgiler vererek cennet ehlinin ameline teşvik etmek, terhîb mahiyetindeki hadîslerle de cehennemden ve cehennem ehlinin amellerinden sakındırmak istemiştir.

Eserin bir baskısı, 1414/1994 yılında Mısır/Tanta'da Dârü's-Sahâbe li't-Türâs tarafından "*Faslü mine'l-Ehâdisi'Sahîhi'l-Mütemmîme li-Ebvâbi't-Terğîb ve't-Terhîb*" isimli eserle birlikte iki cilt şeklinde basılmış,⁷⁵ diğer bir baskısı ise 1417/1996 yılında Ahmed b. Muhammed el-Kastelânî'nin "*Müntekâ Tuhfetü'l Habîb lil-Habîb bimâ Zâde Ale't-Terğîb ve't-Terhîb*" kitabıyla beraber Beyrût'ta basılmıştır.⁷⁶

Eserde birçok bölüm içerisinde farklı konular ele alınmış, müellif, iyiliğe teşvik ve kötülükten uzaklaştıran sekiz yüzden fazla hadîsi, ayetler, alimlerin görüşleri ve kendi yorumlarıyla açıklamaya çalışılmıştır.

2.3.2.4. el-İrşâd ve't-Tatrîz fî Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi'l-'Azîz

Yâfi'î'nin ahlâk, mev'iza ve Kur'ân'ın faziletine dair yazmış olduğu bu kitap en önemli eserlerinden biri olup yazmış olduğu diğer eserleri için de bir kaynak niteliği taşımaktadır.

---

⁷⁴ Sezer Aydınlık, "Ravzü'r-Reyâhîn fî Hikâyâti's-Sâlihîn Tercümesi: Metin-İnceleme (162'a-320b)", (Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üni., 2018).

⁷⁵ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, (Tanta: Dârü's-Sahâbeti li't-Turâs, 1994).

⁷⁶ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, thk. Muhammed Fâris, (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996).

Eser, ilk olarak 1304 yılında Hindistân'da,⁷⁷ sonrasında 1909'da iki ayrı tahkiki ile Mısır'da⁷⁸ 2003'te Beyrût'ta⁷⁹ ve en son 2007 ile 2013 yıllarında iki ayrı baskısıyla Cidde'de basılmıştır.⁸⁰

Haydar Muhammed el-Kermebini'l-Kunfelî bu eseri “*Mirkât Ehli'l-Hak ve't-Temyîz fi Şerhi'l-İrşâd ve't-Tetrîz*” ismiyle şerh etmiş, 1404/1984 yılında Hindistân/Malabar'da Samastha Kerala Cami'atü'l-'Ulemâ tarafından basılmıştır.⁸¹

Bir mukaddime ve on bölümden oluşan bu eserinde müellif; tesbîh, duâ, zühd, zikir, hamd ve istiğfârın öneminden; zikir ehli ve evliyâların hayatları, nasihâtleri, kerâmetleri ve faziletlerinden; Kur'ân'ın tilâveti ve onunla amel etmenin gerekliliğinden; dünyanın zemmi ve ahîretin ebediliğinden; Peygamber (s.a.v.) sevgisi ve onun sünnetine tâbi olmanın gerekliliğinden; iyiliğin emri ile kötülüğün def'i konularından bahsetmektedir.

Eser, yaklaşık iki yüz sahîh hadîs, yüzden fazla tarihi olay ve mutasavvıfların biyografisini, binden fazla şiir ve bazı kasîdeleri ihtivâ etmektedir. Hadîsler için sahîh hadîs kaynakları başta olmak üzere İmam-ı Nevevî'nin “*el-Ezkâr'ı* ve İbnü'l-Esîr'in “*el-Câmi'u'l-Usûl*” gibi eserlerden; tarihî olay ve biyografiler için İbn-i 'Asâkir'in “*Târîhü'd-Dımaşk'ı*”, Ebû Nu'aym'ın “*el-Hilyetü'l-Evliyâ'sı*”, Hatip el-Bağdâdî'nin “*Târîhü'l-Bağdâd'ı*” gibi kaynaklardan; şiir ve kasîdeler için ise daha çok kendisinin

---

⁷⁷ Yâfi'î, *el-İrşâd ve't-Tatrîz*, 2003, 18.

⁷⁸ Sâdık Selîm Sâdık, *el-Masadirü'l-'Ammetu li't-Telakki 'Inde's-Sufiyyeti 'Arden ve'n-Nakden* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994), 313, (dipnot 3); Aydınlık, “Ravzü'r-Reyâhîn Fî Hikâyâti's-Sâlihîn Tercümesi”, 8; Bkz. Baş, “Yâfi'î”, 176; Mustafâ 'Ammâr Menlâ, *Mu'cem ma Tubi'a min Kutubi's-Sitte* (Medîne: Dârü'l Buhârî, 1997), 23.

⁷⁹ Yâfi'î, *el-İrşâd ve't-Tatrîz*, 2003.

⁸⁰ 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *el-İrşâd ve't-Tatrîz fi Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi'l-'Azîz*, thk. Enes Muhammed 'Adnân eş-Şerfâvî, (Cidde: Darü'l-Minhâc, 2007 ve 2013).

⁸¹ “Mirkât Ehli'l-Hak ve't-Temyîz fi Şerhi'l-İrşâd ve't-Tetrîz”, https://archive.org/details/56172197694631_575792 [25.05.2021]

yazmış olduğu şiir ve kasîdelerden faydalanmıştır.⁸² Müellif, eserini tevhîd hakkında yazmış olduğu “*Şemsü'l-Îmân fî Tevhîdi'r-Rahmân*” kasîdesi ile bitirmektedir.⁸³

2.3.2.5. ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur'âni'l-'Azîm

Yâfi'î'nin havâs ilmine dair yazmış olduğu bu eserde, Kur'ân-ı Kerîm'in sırları ve faziletinden bahsedilmekte, ruhlar dünyası ve cinler alemi hakkında bilgiler verilmekte, sihir, büyü ve korku gibi kötü durumlardan kurtulmanın ve emin olmanın ilâhî ve manevî sırlarla ve yapılacak duâlarla nasıl mümkün olduğu anlatılmaktadır.

Yâfi'î bu eserini, Gazzâlî'nin “*Havâsun mine'l-Kur'ân ve Fevâtihü's-Suver*” ile Ebû Bekr el-Ğassânî'nin “*Berku'l-Lâmi' ve'l-Ğaysü'l-Hâmi*” isimli kitaplarını bir araya getirerek yazdığını ifade eder.⁸⁴ Eser, farklı kişiler tarafından tahkik edilip birçok sefer basılmış,⁸⁵ 1980'de Hâmi Erin,⁸⁶ 2003'te Arif Pamuk⁸⁷ ve 2013'te de Rahmi Serin⁸⁸ tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiş ve her üç tercümesi de Pamuk Yayınları tarafından basılmıştır.

---

⁸² Bkz. Yâfi'î, *el-İrşâd ve't-Tatriz*, 2003,16-17.

⁸³ A.g.e., 278-286.

⁸⁴ 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2017), 3.

⁸⁵ A.g.e.; 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Şeyh Alî Muhammed ed-Dibâ, (Kâhire: Matba'atü'l-Hamîdiyye, 1890); 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhsin 'Ukeyl, (Beyrût: Dârü'l-Mahaccatü'l-Beydâ, 1999).

⁸⁶ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Kur'ân-ı Kerîm'in Havâs ve Esrarı*, çev. Hami Erin, (İstanbul: Pamuk yay., 1980).

⁸⁷ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Kur'ân-ı Kerîm'in Havâs ve Esrarı (Havâssu'l-Kur'ân)*, çev. Arif Pamuk, (İstanbul: Pamuk yay., 2003).

⁸⁸ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Kur'ân-ı Kerîm'in Havâs ve Esrarı (Havâssu'l-Kur'ân)*, çev. Rahmi Serin, (İstanbul: Pamuk yay., 2013).

2.3.2.6. Neşru'l-Mehâsînu'l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî's-Sûfiyye

Tasavvuf kaynaklarının başında zikredilecek nitelikte olan bu eserin tam ismi “*Neşrû'l-Mehâsîni'l-Ğaliyye fî Fazli'l-Meşâyihî's-Sûfiyye Ashâbü'l Makâmâtî'l-'Aliyye*” olup “*Kifâyet'ül-Mu'tekad ve-Nikâyet'ul Muntekad*” ismiyle de bilinmektedir.

Eser üzerinde yapılan ilk çalışma 1381/1961 yılında İbrâhîm 'Atve 'İvâz'ın tahkîk, tashîh ve neşri olmuştur.⁸⁹ Daha sonra Beyrût'ta⁹⁰ ve son olarak da Kâhire'de⁹¹ farklı kişiler tarafından tahkîk edilerek basılmıştır.

Yâfi'î, kendisine yöneltilen on ihtilâflı soruya cevap vermek amacıyla⁹² yazmış olduğu bu eserinde; bir yönüyle tasavvuf düşüncesi başta olmak üzere kendi dinî düşüncesini net bir şekilde izah ederek on ayrı bölümde bu ihtilâflı sorulara cevap vermiş, sufilerin itikâdı ve sıfatları ile tasavvufun mertebeleri ve terimlerini delillerle izah ederek anlatmaya çalışmıştır.

2.3.2.7. Hülâsatü'l Mefâhir fî Menâkıbî's-Şeyh Abdülkâdir

Müellifin “*Ravdü'r-Reyyâhin fî Hikâyâtî's-Sâlihîn*” isimli kitabının devamı ve tamamlayıcısı olan bu eserin bilinen tek nüshası Fas'ta bin iki yüz bir numarayla kayıtlı el yazması nüshasıdır.⁹³ Sayfalarının yıpranmasından dolayı okunması ve anlaşılması bir hayli zor olan bu eser, 1427/2006 yılında tahkîk ve tashîhi Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından yapılmış olup Sri Lanka'da Dârü'l-Âsârü'l-İslâmiyye tarafından

---

⁸⁹ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Neşru'l-Mehâsînu'l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî's-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-'Aliyye*, thk. İbrâhîm 'Atve 'İvâz, (Mısır: Şirket-u ve Matba'at-u Mustafâ el-Bânî el-Halebî, 1961).

⁹⁰ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Neşru'l-Mehâsînu'l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî's-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-'Aliyye*, thk. Halîl 'İmrân Mansûr, (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000).

⁹¹ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, *Neşru'l-Mehâsînu'l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî's-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-'Aliyye*, thk. Abdunnâsır Sa'dî Ahmed Abdullâh, (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 2004).

⁹² Bkz. Yâfi'î, *Neşru'l-Mehâsîn*, 2000, 8-9.

⁹³ Yâfi'î, *Menâkıbî's-Şeyh Abdülkâdir*. 55.

hazırlanmış ve Kâhire’de basılmıştır. Ardından, 2012 yılında Beyrût’ta Dârü’l-Kutûbü’l-‘İlmiyye tarafından baskısı yenilenmiştir.

Tam ismi “*Hülâsatü’l-Mefâhir fî İhtisâr Menâkibi’ş-Şeyh Abdülkâdir*” olan bu eser, “*Hülâsatü’l-Mefâhir*”, “*Hülâsatü’l-Mefâhir fî Ahbâri’ş-Şeyh Abdilkâdir*” ve “*Hülâsatü’l-Mefâhir fî Menâkibi’ş-Şeyh Abdülkâdir*” isimleriyle de bilinmektedir.

Müellif, bu eserinde iki yüz iki tâne menkıbe ve kerâmete yer vermiş, bu menkıbelerin içerisinde Kâdiriyye tarîkatının mürşidi olan Abdülkâdir Geylânî’nin hayatını ve tasavvuftaki derecesi ile vermiş olduğu manevi eğitimi delilleriyle beraber açıklamış, ardından bazı sözlerine, nesebi ve tarîkat silsilesine, sıfatlarına ve bazı eserlerine yer vermiştir.

Eser, “*Menkıbeler Abdülkâdir Geylânî*” ismiyle Türkçe’ye tercüme de edilmiştir.⁹⁴

2.3.2.8. Sirâcü’t-Tevhîdi’l-Bâhici’n-Nûr

Kitap tam olarak “*Sirâcü’t-Tevhîdi’l-Bâhici’n-Nûr fî Temcîd’i Sâni’il-Vücûd Mukallibi’d-Duhûr ve Ma’rifet’il-Edilleti’l-Kıbleti ve’l-Evkâti’l-Müştemelât ‘Âla’s-Salât ve’s-Siyâm ve’l-Futûr ve’t-Tertîbi’l-Eflâki ve’l-Burûci ve’l-Menâzîli ve’ş-Şuhûr*” şeklinde isimlendirilmiştir.

Daha önce yapılmış bazı akademik çalışmalarda bu eserin günümüze ulaşılmadığı aktarılmış olsa da eserin yapılan akademik çalışmalardan yıllar önce tahkikinin yapılmış bir şekilde basıldığı tespit edilmiştir.⁹⁵ Yirmi bir varaktan oluşan bu eser, Mecdî Yusûf Emîn ve Mehâ Mazlûm Hadar’ın tahkiki ve Ahmed Fuâd Pâşâ’nın editörlüğüyle 2013 yılında Mısır/Kâhire’de Darü’l-Kutub ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye tarafından basılmıştır.

---

⁹⁴ Yâfi’î, ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi’î, *Menkıbeler Hülâsatü’l-Mefâhir fî Menâkibi’ş-Şeyh Abdilkâdir*, çev. Seyfullah Kılınç, (Ankara: Rehber yay., 2006).

⁹⁵ Bkz. Akdoğan, “Yâfi’î’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi”, 72; Muhammed Şerif Kahvecioğlu, “İmam Yâfi’î’nin (ö.768/1367) “Er- Risâletü”l-Mekkiyye fî Tarîki”s-Sâdâti”s-Sûfiye” Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri” (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üni. 2020), 23.

Eser, bir mukaddime yirmi fasıl ve bir sonuçtan oluşmakta ve isminden de anlaşılacağı üzere, tevhîd inancı, ilmî mikât dediğimiz zaman, takvim ve vakit ilmi ve ilmî felek dediğimiz astronomi ilmini ihtivâ etmektedir.

Müellif, eserine elli beyitten fazla bir şiirle başlamış ve adeti üzerine kitap boyunca şiirlerine yer vermiştir. Eserin mukaddimesinde; kâinatın yaratıcısına inanmayı, kudret ve azametini idrâk etmeyi, yarattıkları üzerinde tefekkür etmeyi ve isbât-ı vâcip ile alemin yaratılmışlığına ilişkin vâcip-mümkûn-mustehîl ve kıdem-hüdûs kavramlarına yer vermiştir. Fâsılâlar kısmında ise kiblenin delillerini; gece ve gündüz vakitlerinde zaman ve saat bilgisini; ay ve güneşin doğuşu, batışı, hareketi ve tutulmasını; bir kodlama formülü olan Arap alfabesinden oluşan ebced hesabını; kamerî ve milâdî yılların ne zaman başladığını; gün ve ayların tespitini; felek, burç ve yıldızların isimleri ve hareketlerini anlatmaktadır. Sonuç bölümünde ise ilimler tasnîfi hakkında genel bir çerçeve çizmiş, hangi ilmin iyi hangisinin kötü; hangi ilmin farz-ı ayn hangisinin farz-ı kifâye ve hangi ilmin daha faziletli olduğunu kısımlarıyla birlikte açıklamaktadır.

2.3.3. Günümüze Ulaşan Diğer Eserleri

Yâfi‘î’nin yukarıda zikredilen kitapları dışında birçok önemli eserleri daha vardır. Bu başlıkta, Yâfi‘î’nin günümüzde mevcut olan eserlerini ve nüshalarını basılmış veya muhâfaza edilen kaynağıyla birlikte zikredeceğiz. Basılmayan eser ve nüshalarını ise Yâfi‘î’yi zikrederek eserlerine atıfta bulunan literatür kitaplarıyla kaynak göstereceğiz

1. Cevâhirü’n-Nifâs fî Beyâni’s-Sıfâti’s-Seyyidi mine’n-Nâs⁹⁶
2. ed-Du‘â Âdâbuhu ve Esbâbuhu⁹⁷
3. Risâle fî Erkân-i Nikâh⁹⁸

---

⁹⁶ Bkz. ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, *Cevâhirü’n-Nifâs fî Beyân-i Sıfâti’s-Seyyidi mine’n-Nâs*, thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükrî, (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2010).

⁹⁷ Bkz. ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, *ed-Du‘â Âdâbuhu ve Esbâbuhu*, thk. Mes‘ed Abdulhamîd Muhammed es-Sa‘dinî, (Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995).

⁹⁸ Bkz. ‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi‘î, “Risâle fî Erkân-i Nikâh” (Su‘ûdi Arabitân: Melik Su‘ûd Üni., Kütüphanesi, t.y.), 1769/216.5.

4. et-Tuhfetü'l-Merîde li Hâl Elfâz er-Risâle'l-'Urûdiyye⁹⁹
5. Manzûmetu fî Ebrâci's-Şemsi ve's-Şuhûr¹⁰⁰
6. Risâletü'l-Müştemiletü 'Alâ Nebze min Akvâl'il-Meşâyih¹⁰¹
7. ed-'İyetü's-Sabâh ve'l-Mesâ¹⁰²
8. Du'â-u Tâ'ûn¹⁰³
9. ed-Durerü'l-Mustehsene fî Tekrâri'l-'Umre¹⁰⁴
10. Hizbü'l-Yâfi'¹⁰⁵
11. Nûrû'l-Yakîn ve İşâretu Ehli't-Temkîn¹⁰⁶

---

⁹⁹ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "et-Tuhfetü'l-Merîde li Hâl Elfâz er-Risâle'l-'Urû'diyye" (Su'ûdi Arabitân: Melik Su'ûd Üni., Kütüphanesi, t.y.), 54/416.

¹⁰⁰ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Manzûmetun fî Ebrâci's-Şemsi ve's-Şuhûr" (Su'ûdi Arabitân: Melik Su'ûd Üni., Kütüphanesi, t.y.), 198/4.

¹⁰¹ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Risâletun Müştemiletun 'Alâ Nebze min Akvâli'l-Meşâyih" (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Alî Pâşâ), nr. 1998, vr. 120.

¹⁰² Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Ed'iyetu Sabâh ve'l-Mesâ" (İstanbul: Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi, t.y.), nr. 1611.

¹⁰³ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Du'â-i Tâ'ûn" (İstanbul: Üsküdar-Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, t.y.), nr. 300.

¹⁰⁴ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "ed-Durerü'l-Mustehsene fî Tekrâri'l-'Umre fi's-Sene" (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya), nr. 79.

¹⁰⁵ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Hizbü's-Şeyh Yâfi'î" (Ankara: Milli Kütüphane, t.y.), nr. 06 Mil Yz A 479/2, vr. 6a-9b.

¹⁰⁶ Bkz. 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Nûrû'l-Yakîn ve İşârâtu Ehli't-Temkin" (Antalya: Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi, t.y.), nr. 07 Ak 144/3.

12. er-Risâletü'l-Mekkiyye fi't-Tarîki's-Sâdati's-Sûfiyye¹⁰⁷
13. Müntehâb fi'd-Dürri'n-Nazîm¹⁰⁸
14. Menâkıbi's-Şâfi'î¹⁰⁹
15. Me'âli'r-Rif'a fi Hadîsi's-Seb'a¹¹⁰
16. el-Envârü'l-Lâiha fi Esrâri'l-Fâtiha¹¹¹
17. Behcetü'l-Budûr fi Vasfi'l-Hûr ve't-Tenekkûl min Dârü'l-Ğurûr ilâ Dârü's-Surûr¹¹²
18. Menâkıbü'l-Mi'eti mine'l-Eimmeti'l-Eş'âriyye¹¹³

2.3.4. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Bu eserlere kaynak gösterilmesi konusunda genel olarak Bağdâdî İsmâ'îl Pâşâ'nın "*Hediyetü'l-'Arifîn*", Abdurrahmân İbnü'l-Ğazî'nin "*Divânü'l-İslâm*", Ömer Rızâ Kehhâle'nin "*Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*", Muhammed b. Râfi' es-Selâmî'nin "*el-Vefayât*", Ebî Bekr el-Hadremî'nin "*Keşfü'l-'İyân*" ve Muhammed Habîb el-Hîle'nin

---

¹⁰⁷ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "er-Risâletü'l-Mekkiye fi Tariki's-Sadeti's-Sufiyye" (Amasya: Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. t.y.), nr. 05 Ba 1100/2; (İstanbul: İBB Atatürk Kitâplığı, dermirbaş nr. OE_Yz_0668_01, t.y.) yer nr. 297.7 963, H. 1; Yâfi'î'nin bu eserdeki Tasavvufî Görüşleri hakkında bir akademik çalışma yapılmıştır. Kahvecioğlu, "İmam Yâfi'î'nin (ö.768/1367) "Er-Risâletü'l-Mekkiye Eserindeki Tasavvufî Görüşleri".

¹⁰⁸ Bkz. 'Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî el-Yâfi'î, "Müntehab fi'd-Dürri'n-Nazîm" (Burdur: Burdur İl Halk Kütüphanesi), nr. 15 Hk 842/2.

¹⁰⁹ Hadremî, *Keşfü'l-'İyân*, 7; Muhammed el-Habîb el-Hîle, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn bi'l-Mekke* (Mekke: Müessetü'l-Furkân, 1994), 68.

¹¹⁰ Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arifîn*, C. 1, 466; İbnü'l-Ğazî, *Divânü'l-İslâm*, C. 4, 405.

¹¹¹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arifîn*, C. 1, 465; İbnü'l-Ğazî, *Divânü'l-İslâm*, C. 4, 405.

¹¹² Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arifîn*, C. 1, 465; İbnü'l-Ğazî, *Divânü'l-İslâm*, C. 4, 406.

¹¹³ Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arifîn*, C. 1, 466; İbnü'l-Ğazî, *Divânü'l-İslâm*, C. 4, 405; el-Hîle, *Târîh*, 68.

“*et-Tarih ve 'l-Muerrihûn bi'l-Mekke*” isimli eserleri gösterdik. Bazı eserler için bunlar dışında gösterilmesi gereken başka kaynakları da belirttik.¹¹⁴

1. Nefehâtü'l-Ezhâr ve Leme'atü'l-Envâr
2. Nihâyetü'l-Mehyâ fî Medhi'ş-Şuyûhi mine'l-Asfiyâ
3. Hilyetü'l-Ahyâr fî Ahbâri Ehli'l-Esrâr
4. Ravdü'l-Besâir ve Riyazü'l-Ebsâr fî Me'âlimi'l-Aktâr ve'l-Enhârî'l-Kibâr
5. Neşrü'r-Reyhân fî Fadli Müttehâbbîne fî'l-Lâhî mine'l-İhvân
6. Tacü'r-Ru'ûs fî'z-Zeyli'l-Me'nus 'Ala Sevki'l-'Ârus
7. Nevadirü'l-Me'ânî
8. Etrâfü't-Tevârîh
9. Neşrü'r-Ravdü'l-'Atâr fî Hayâti Seyyidinâ'l-Hıdr
10. ed-Durer fî Medh-i Seyyidi'l-Beşer ve'l-Ğurer fî'l-Va'zi ve'l-'İber
11. eş-Şehdü'ş-Şifâ fî Medhi'l-Mustafâ
12. eş-Şehdü'l-Hâli fî Fazli's-Sâlihîn ve Makamihimi'l-Âlî
13. Mehicetü'l-Eşcân fî Zikri'l-Ahbâbi ve'l-Evtân
14. Misbâhü'z-Zalâm fî'l-Müsteğisini bî Hayri'l-Enâm¹¹⁵
15. Divanü'ş-Şi'r¹¹⁶
16. ed-Dürretü'l-Fasîha fil Va'zi ven-Nasîha¹¹⁷

---

¹¹⁴ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, C. 1, 465; İbnü'l-Ğazî, *Divânü'l-İslâm*, C. 4, 405; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, C. 2, 230; es-Selâmî, *el-Vefayât*, C. 2, 315; Hadremi, *Keşfü'l-'ÿân*, 7; el-Hîle, *Târîh*, 69.

¹¹⁵ Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm* (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1985), 445; Yâfi'î, *Sâlihlerin Hikâyeleri*, 28.

¹¹⁶ Bu eser dışında Abdulfettâh Muhammed Sâlim es-Seyid, Yâfi'î'nin tüm şiirlerini 632 sayfada toplayıp, alfabetik sıralamaya göre matbu' bir eser olarak hazırlamıştır. Bkz. 'Abdulfettâh Muhammed Sâlim es-Seyyid, *Şi'irü'l-Îmâm 'Abdullâh b. Es'ad el-Yâfi'î Kutb-u Haram el-Mekkî* (San'â: Darü'l-Vafak, 2012), bkz. قطوف معرفية | الحلقة الثالثة | شعر الإمام عبد الله بن أسعد البانعي قطب الحرم المكي <https://www.youtube.com/watch?v=2PNWsSawaGQ> [14.08.2021].

¹¹⁷ Yâfi'î, *Sâlihlerin Hikâyeleri*, 28.

17. er-Ramü'l-Mehtûm bid-Dâre'l-Menzûm fi Medhi'l-Meşâyih Eshâb es-Sirri'l-Mektûm
18. eş-Şâs el-Mu'allim li'ş-Şâvus Kitâbi'l-Merhem
19. el-Menhel el-Mefhûm fi Şerh es-Sünnetü'l-'Ulûm
20. Nuzhetü'l-'Uyuni'n-Nevâzır ve Tuhfetü'l-Kulubi'l-Havâtır fi İhtisâr Ravdü'r-Reyyâhîn¹¹⁸
21. Etrâfû'l-'Acâibi'l-Âyât ve Berâhini'l-Vârid fi Ğârib Hikayât Ravdü'r-Reyyâhîn
22. Buryak el-'Aşâk fi Medhi Habibi'l-Halki ve'l-Hallâk
23. Nuzhetü'l-Elbâb ve Turfetü'l-Âdâb fi İsti'ârâti'l-Ma'âni'l-Ğirâb fi'n-Nehu¹¹⁹
24. ed-Durrü'n-Nefîs fi Fethi'l-Bi'ri'l-'Erîs
25. Eşrefü'l-Mefâhiri'l-'Aliyye fi Menâkıbi'l-Eimmeti'l-Eş'âriyye
26. Cüz'ü fi Beyâni Ta'zîmi Meşâyihî's-Sufiyye li'ş-Şerî'âti's-Sünne
27. el-Füsûl el-Muharrere fi Şerh Esmâ-i'llahi el-Mutahhire
28. el-Evbetü'l-Mekkiyye fi Elğâz el-Yâfi'îyye
29. Tahmîsi'l-'Ayniyye
30. 'Uzbetü'l-Ma'âni'd-Dakiketu fi't-Teğazzul fi'ş-Şerî'â ve'l-Hakîka
31. Menzumeti't-Tıbbiyye
32. el-Vesîletu İle'llahi bî Esmâihî'l-Hüsne'l-Celîle
33. Fahr Tavâfû'l-'İnvâni'l-'Ezîz el-Hadremî
34. Bahsi's-Semma'e
35. Kasîdetu fi'n-Na'at

---

¹¹⁸ Şa'rânî, *Tathîru Ehli'z-Zevâyâ*, 332.

¹¹⁹ 3600 beyitten oluşmaktadır. Bkz. 'Irâkî, *ez-Zeyl*, 227.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

BİR KELÂM EKOLÜ OLARAK MU‘TEZİLE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. Mu‘tezile ve Tarihçesi

3.1.1. Bir isim olarak Mu‘tezile

Mu‘tezile, “azl”, “azele”, “i‘tizâl” ve “uzlet” kelime köklerine dayanan Arapça bir kavramdır. Luğâta “uzaklaşmak, ayrılmak, berî olmak, bir tarafa çekilmek ve ilişkisini kesmek” manasında olan bu kelime,¹²⁰ farklı türevleriyle Kur’ân-ı Kerîm’in yaklaşık on yerinde de müspet ve menfî açıdan “uzaklaşma ve ayrı olma” manasında geçmektedir.¹²¹ Mu‘tezile kavramı ıstılâhta ve İslâm literatüründe ise her ne kadar farklı sebeplere dayanılarak çeşitli şekillerde yorumlanmışsa da yaygın ve genel kabule göre; Hasan el-Basrî’ye (v.110/728) mürtekeb-i kebîrenin (büyük günah işleyenin) ahîretlik durumunun sorulması üzerine öğrenci Vâsıl b. ‘Atâ’nın (v.131/748) bu kişinin el-menzile beyne’l-menzileteyn (ikisinin arasında bir mertebede) fâsık olduğunu söylemesi ve akabinde kendisi için “kad i‘tezele ‘annâ Vâsıl (Vâsıl bizden ayrıldı)” denilmesi olayına dayanmaktadır.¹²²

Mu‘tezile ismi Ehl-i sünnet inancının genel prensiplerinden uzaklaşan bir grup olarak bilinirken, taraftarlarınca aynı isim farklı şekillerde yorumlanmış ve bu isim yerine

---

¹²⁰ Ebû’l-Fazl Cemâleddin b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanu’l-‘Arab*, C. 11 (Beyrût: Dârü’s-Sâdır, 1968), 440; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 249.

¹²¹ Bakara 2/222; Nisâ’ 4/90-91; Hûd 11/42; Kehf 18/16; Meryem 19/48-49; Şu‘arâ 26/212; Ahzâb 33/51; Duhân 44/21.

¹²² Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘İlel*, 2015, Muhakkikin önsözü, 4; İlyas Çelebi, “Mu‘tezile” md., *DİA*, (Ankara: TDV yay., 2020), 31/391; Bkz. Ebû’l-Feth Muhammed Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, 2 bs. C. 1 (Beyrût: Dârü’l-Kutübü’l-‘İlmiyye, 1992), 38-39; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *el-Farku Beyne’l-Fırak ve Beyânü’l-Fırkati’n-Nâciyeti Minhüm*, thk. Muhammed Osmân Haşin, (Kâhire: Mektebetu İbnî Sînâ, 1037), 107-108.

başka isimler de tercih edilmiştir. Örneğin Mu‘tezile’nin önde gelen alimleri “Ehlü’l-‘Adl ve’t-Tevhîd” ve “Fırkâ-i Nâciye” gibi farklı isimlerle kendilerini tanıtmış,¹²³ Kur’ân ve hadîsten deliller getirerek yetmiş iki fırka hadîsinde geçen kurtuluş ehlinin kendileri olduğunu, Mu‘tezile isminin fitne ve fesâtlardan uzak kaldıklarından dolayı kendilerine verildiğini ve bunun aslında bir tahkîr değil bir takdîr niteliğini taşıdığını savunmuşlardır.¹²⁴ Hal böyle olunca değer atfeden isimlerle ön plana çıkmaya çalışan bu ekole karşı muhâlifleri de fikir, düşünce ve iddialarından ötürü kendilerini Mu‘tezile dışında “Kaderiyye”, “Mecusiyye”, “Mu‘attıla”, “Mücevvize”, “Müşebbihe” ve “Seneviye” gibi muhtelif menfî isimlerle de tanımlamışlardır.¹²⁵ İsimlendirme meselesi uzun tartışmalara konu olan bu ekol, nihâyetinde karşıtlarının kendilerini tanımladığı isim ve manayla bilinmiştir.¹²⁶

Kanaatimize göre Mu‘tezile kavramı, ne taraftarlarının ayet ve hadîslerle delillendirdikleri gibi sadece medh ifade eden ne de muhâliflerinin belirttikleri gibi sadece zemm ifade eden bir kavramdır. Zira, Mu‘tezile ismi Kur’ân-ı Kerim’de ﴿وَإِذْ﴾
﴿اعترلتموهم وما يعبدون إلا الله﴾ *Mademki onlardan ve Allah'tan başkasına tapmakta*

---

¹²³ Osman Aydın, “Mu‘tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Marife: Dîni Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 3 (Kış 2003): 31; Çelebi, “Mu‘tezile”, 391; Çağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, (İstanbul: Ensâr yay., 2019), 70.

¹²⁴ Bkz. Çelebi, “Mu‘tezile”, 391; Ebû’l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile ve Mubâyenâtihim li Sâiri’l-Muhâlifin”, *Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, thk. Fuâd Seyyid, haz. Eymen Seyyid, (Beyrût: Dârü’l-Farâbî, 2017), 122-123; Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Ma’ahu ‘Uyûnü’l-Mesâil ve’l-Cevbât*, thk. Hüseyin Hânsû, Râcih Abdulhamîd Kurdî ve Abdulhamîd Râcih Kurdî, (İstanbul: KURAMER - ‘Ammân: Dârü’l-Feth, 2018), 161-162; Abdulcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse: Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 12.

¹²⁵ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 249; Hasan Kurt, “İslâm’ın Akılcı Ekolü Mu‘tezile”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2 (2012); 210; Bkz. Kemal Işık, *Mu‘tezilenin Doğuşu Ve Kelâmi Görüşleri* (Ankara: Ankara Üni. Basımevi, 1967), 56-59.

¹²⁶ Işık, A.g.e., 59; Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 122.

olduklarından yüz çevirip ayrıldınız”¹²⁷ gibi bazı ayetlerde îmânı muhâfaza etme manasında medh ifade ederken, başka bazı ayetlerde de ﴿وَإِنْ لَمْ تَوَدُّوا لِي فَأَعْتَزِلُون﴾ “*Bana inanmadınızsa benden uzak durun*”¹²⁸ gibi zemm ve küfür manasını ifade etmektedir.

Yine kanaatimize göre, Mu‘tezile isminin kaynağını tartışanlar her ne kadar bu i‘tizâl düşüncesinin ortaya çıkışını Vâsıl b. ‘Atâ üzerinden Hz. Alî ile ilişkilendirerek Hz. Peygamberimize (s.a.v.) dayandırsalar da Müslüman toplumu içerisinde bir düşünce, hareket ve fırka olarak bu isim II./VIII. asrın başlarında Vâsıl b. ‘Atâ ve ‘Amr b. ‘Ubeyd ile tohumları atılan akılcı harekete dayanmaktadır.¹²⁹

3.1.2. Mu‘tezile’nin Doğuşu

Akılcı bir kelâm ekolü olarak Mu‘tezile’nin ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Vâsıl b. ‘Atâ ve Hasan el-Basrî arasında cereyan eden ihtilâflı olay dikkate alındığında Mu‘tezile’nin hicrî 105-110/718-728 yılları arasında Basra’da ortaya çıktığını söyleyebiliriz.¹³⁰

Mu‘tezile’nin ortaya çıkış dönemini şartlarıyla beraber ele aldığımızda hem dâhilî hem de hâricî bazı faktörlerin sonucunda bir ekol olarak var olduğunu görüyoruz. Kaynaklarda Mu‘tezile’nin doğuşuna zemin hazırlayan ve gelişimini etkileyen bu faktörlerden genişçe söz edilirken, genel kanaatin hâricî faktörlerden ziyâde Müslümanlar arasında cereyan eden itikâdî ve siyâsî olay ve tartışmalara dayandığı yönündedir.

Müslümanlar arasındaki ihtilâflı ilk ve en önemli konulardan biri hiç kuşkusuz Hz. Peygamberimizin (s.a.v.) vefatının ardından imâmet ve hilâfet meselesi olmuştur. Özellikle Hz. Osmân’ın öldürülmesinin ardından hilâfete gelen Hz. Alî döneminde bu konudaki tartışmalar daha da derinleşerek Müslümanlar arasındaki itikâdî ve siyâsî

---

¹²⁷ Kehf 18/16.

¹²⁸ Duhân 44/21.

¹²⁹ Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve ‘Uyûnü’l-Mesâil*, 161; Ahmed b. Yahya İbnü’l-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer, (Beyrût: el-Matba‘atü’l-Kâtûlikiyye, 1961), 8.

¹³⁰ Işık, *Mu‘tezile’nin Doğuşu*, 50.

ayrıştırılmayı körükleyen Cemel vak‘ası (36/656), Sıffın savaşı (37/657) ve Tahkîm olayı (37/657) gibi önemli hadîseler gerçekleşmiş, yaşanan bu olayların akabinde Müslümanlar; halife Hz. Alî'nin tarafını tutanlar, kendisine karşı çıkanlar ve bu olaylara karşı sessiz kalıp hiçbir tarafta bulunmayan kesimler olarak üç gruba ayrılmışlardır. Bu gruplar arasında adam öldürme ve îmân-amel ilişkisi bağlamında büyük günah işleyen kişinin mümin, kafir veya münafık mı olduğuna dair ahiretlik durumu ile ilgili itikâdî tartışmalar başlamıştır.¹³¹

Bu gruplardan Hâriciler, Sıffın Savaşı ile Tahkîm olayına katılanları büyük günah işledikleri gerekçesiyle kâfir kabul ederlerken, ameli îmânın bir cüzü olarak kabul etmeyen Mürcîe de bu hükmün aksine büyük günah işleyenleri mümin kabul etmişlerdir. Bu iki grup arasındaki ihtilâfın sorulduğu Hasan el-Basrî mürtekb-i kebîre'nin (büyük günah işleyenin) münafık olduğunu ifade emiş, öğrencilerinden Vâsıl b. 'Atâ ise el-menzile beyne'l-menziletayn düşüncesiyle büyük günah işleyenin îmân ile küfür arasında bir mertebede fâsık olduğunu savunmuştur. Vâsıl b. 'Atâ bu konuda “*Kitâbu'l-Menzile Beynel-Menziletayn*” isminde bir eser de kaleme almıştır.¹³²

İtikâdî problemlerin çok konuşulduğu bir dönemde Basra'da Mürtekb-i kebîre tartışmasıyla başlayan ve daha sonra ortaya çıkan bazı faktörlerle de gelişen bu i'tizâl düşüncesi, Müslümanlar arasında derin fikir ayrılıklarına yol açmış en önemli itikâdî firkalardan biri olarak kendini göstermiştir. Bu dönemde bir yandan İslâm toplumu içerisinde iç ihtilâflar devam ederken, bir yandan da fetihlerle birçok bölge Müslümanların hakimiyetine geçmekte ve İslâmiyet ciddi bir şekilde yaygınlık kazanmaktaydı. Müslümanların fethettikleri bölgelerdeki toplumlar, eski inançlara ve farklı kültürlere sahip olduklarından Müslümanlarla beraber yaşamaları beraberinde bazı anlaşmazlıkları da getirmişti. Bu toplumlarda İslâmiyet'i kabul etmeyenlerin gündeme getirdiği konular, Müslümanların zihninde bazı sorulara neden olmuştur. Konuyla ilgili oluşan şüphelerin giderilmesi için Müslüman alimlerden bu suâllere

---

¹³¹ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs* (Ankara: Kitâbiyât yay., 2004), 42-43; Abdulcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, C. 1, 11; Kurt, “İslâm'ın Akılcı Ekolü Mu'tezile”, 213-214; Aydınlı, “Mu'tezile Ekolü”, 32-33.

¹³² Abdulcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, C. 1, 15.

cevaplar vermelerini ve kendi inançlarını koruyacak bir savunmada bulunmalarını beklemekteydiler. İslâm toplumu içerisinde iç ihtilâfların yaşandığı bir dönemde akılcı bir metotla kendini farklı bir yerde konumlandıran Mu‘tezile, dış etkenlerden kaynaklı oluşan bu ihtilâflara karşı kendini muhatap bilmiş ve nazar (akıl yürütme) ve istidlâl yoluyla İslâm inancını muhâfaza ve müdâfaa etmek istemiştir. Bu gelişmelerin, Mu‘tezile’nin bir mezhep olarak var oluşu, gelişimi ve kelâm ilminin aktörü olmasında en temel faktör olduğunu söyleyebiliriz.¹³³

Müslümanların farklı toplumlarla kaynaşmaları neticesinde ortaya çıkan başka bir dış etken de özellikle tercüme faâliyetleriyle hız kazanan felsefi tartışmalar olmuştur. İslâm alimleri bu durum karşısında da kayıtsız kalmamış, gereken dinî müdâfaayı yerine getirmiş ve önceleri Müslümanların konuşmadığı veya konuşamadığı felsefi ve teolojik meseleler de böylece Müslümanların alenen münâzara ettikleri bir seviyeye gelmiştir. Farklı inanç ve kültürlerle mensup toplumlarla yapılan bu tartışmalar Kur’ân ve sünnetten daha çok akıl ve istidlâl üzerinden yapıldığından hiç kuşkusuz Müslümanlar içerisinde yine Mu‘tezile bu konuda ön plana çıkmaktaydı.¹³⁴

Sonuç itibâriyle, i‘tikadî bir fırka olarak i‘tizâl düşüncesi her ne kadar Vâsıl ve ‘Amr ile başlamış olsa da düşünce sistemi netleşmiş bir itikadî fırka olarak Mu‘tezile mezhebi, Müslümanların karşılaştığı bu iç ve dış etkenlerden kaynaklı İslâm’ı savunma psikolojisinin neticesinde oluşmuştur. Nitekim sonraki bölümlerde değineceğimiz üzere Vâsıl ve ‘Amr zamanında tohumları atılan Mu‘tezile’nin daha sonra Ebû’l-Huzeyl el-‘Allâf (v. 235/849-50[?]), İbrâhim en-Nazzâm (v. 231/845), ‘Amr b. el-Câhız (v. 255/869), Ebû’l-Hüseyn el-Hayyat (v. 300/913), Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Kâ‘bî’ (v. 319/931), Ebû Alî el-Cubbâî (v. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cubbâî (v. 321/933) ile düşüncelerini belli bazı ilkelerle (usûl-i hamse) şekillendirme, delillerle izah etme ve karşıt görüşlere eleştirilerde bulunma gücüne sahip bir konuma gelmiş olması da bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

---

¹³³ Ahmed Emîn, *Fecrü’l-İslâm*, 10 bs. (Beyrût: Dârü’l Kitâbü’l-‘Arabî, 1969), 112, 299-300.

¹³⁴ Bkz. Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 17; Kurt, “İslâm’ın Akılcı Ekolü Mu‘tezile”, 214-215; Aydın, “Mu‘tezile Ekolü”, 33-36.

3.1.3. Mu‘tezile’nin Tarihçesi

Emevîlerin son dönemlerinde hicrî II. asrın başlarında Basra’da ortaya çıkan Mu‘tezile, bölgede fikirlerini yaymış, toplum nezdinde itibâr kazanmış ve dönemin halifeleri Yezîd b. Velîd (v. 126/743) ve Mervân b. Muhammed (v. 132/749) tarafından fikirleri kabul edilmiş bir seviyeye gelmişti.¹³⁵ Müslüman toplumu içerisinde farklı düşünme yöntemleriyle dikkatleri celbeden bu hareket, daha sonra hilâfete gelen Abbâsîler döneminde başlayan tercüme faâliyetleriyle de gelişimini hızlandırmış, düşüncelerini sistemleştirmiş ve Basra’nın dışında Bağdât şehrini de kendilerine ait önemli bir merkez haline getirmişlerdir.¹³⁶

Hârûn Reşîd’in (v. 193/809) halîfe olmasıyla tekrar itibâr görmeye başlayan Mu‘tezile, kendini toparlamış ve halifeye yakın olabilmek için uzun uğraşlarda bulunmuştur. Bu uğraşların neticesinde az da olsa halifenin güvenini kazanmış, düşünceleriyle halifeyi etkileyebilmiş ve bazı yetkilere sahip olabilmişse de halifenin itikâdî konularda çok hassas olmasından ötürü asıl düşüncelerini kolay bir şekilde yayma imkânı bulamamıştır. Hârûn Reşîd’den sonra halîfe Emîn (v. 198/813) döneminde sesi kısılan Mu‘tezile, desteklediği halîfe Me’mûn’un (v. 218/833) iktidâra gelmesiyle tekrar canlanmış ve halifeye en yakın grup olduğundan düşüncelerini hilâfetin resmî mezhebi haline getirmeyi başarabilmiştir.¹³⁷

Halîfe Me’mûn, Mu‘tezile’nin çabaları neticesinde mezhebin Kur’ân’ın yaratılmışlığı doktrinini benimsemiş ve hicrî 218 yılında Müslümanları bu doktrini kabullenmeleri konusunda zorlamaya gitmiştir. Kûfe, Mısır, Basra, Şâm ve Medîne gibi önemli İslâm bölgelerinde Müslümanların kutuplaştırıldığı ve ağır imtihanlara tâbi tutularak sorgulandığı bu sürece Mihne süreci denilmiştir.¹³⁸ Halifenin bu konudaki sert tutumu karşısında Müslüman alimlerinin çoğu bu düşünceyi kabul ederlerken, Ahmed b. Hanbel, Nu’aym b. Hammâd, Muhammed b. Nûh ve Ahmed b. Nasr el-Huzâî bu

---

¹³⁵ Şerafettin Yalçın, “Kaderiyye Yahut Mu‘tezile”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmû’ası*, S. 15 (Mayıs, 1930): 6.

¹³⁶ Aydın, “Mu‘tezile Ekolü”, 37.

¹³⁷ Çelebi, “Mu‘tezile”, 392.

¹³⁸ Hayrettin Yücesoy, “Mihne” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2005), 30/27.

düşünceyi kabul etmemiş, Kur'ân'ın yaratılmadığı ve Allah'ın ezeli kelâmı olduğunu savunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel hâriç diğer üç kişi işkence sonucu veya hapiste vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel ise uzun süre hapiste kaldıktan sonra Me'mûn'un ölümünün ardından halife Mu'tasım (v. 218/841) döneminde halkın tepki ve talepleri üzerine serbest bırakılmıştır.¹³⁹

Mu'tezile, resmî bir mezhep olarak kabul edildiği Me'mûn döneminde, düşüncelerini toplum içerisinde yaygınlaştırarak daha çok taraftar toplamış ve ciddi bir yükseliş göstermiştir. Mu'tezile'ye verilen bu destek halife Mu'tasım ve Vâsık (v. 227/846) dönemlerinde de devam etmiş, böylece Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemleri, Mu'tezile'nin zirve yaptığı altın çağ dönemi olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁰ Kur'ân'ın mahlûk olduğu doktrini konusundaki baskılar da Me'mûn dönemi gibi olmamakla birlikte bu dönemlerde de devam etmiş, Vâsık'ın vefatının ardından Mütevekkil'in (v. 232/861) hilâfete gelmesiyle devlet desteğini ve toplum nezdindeki itibârını kaybeden Mu'tezile artık yükseliş yerine bir çöküş dönemi yaşamış, on altı yıl kadar süren Mihne süreci de böylece 849 yılında sona ermiş ve daha önce itibâr edilmeyip cezâlandırılan alimler bundan böyle değer atfedilen saygın bir konuma gelmişlerdir.¹⁴¹

Sünnî toplum içerisinde kitaplarının okutulması ve fikirlerinin tartışılması yasaklanan Mu'tezile, her ne kadar bir ekol, mezhep ve gelenek olarak kendini koruyamamış olsa

---

¹³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân" md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1997), 15/372. Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemeyip cezâlandırılan alimler ve akıbetleri hakkındaki bilgiler kaynaklar arasında farklılık arz etmektedir. Bkz. Yücesoy, "Mihne", 27; Abdulcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, C. 1, 19.

¹⁴⁰ Kurt, "İslâm'ın Akılcı Ekolü Mu'tezile", 219; Aydın, "Mu'tezile Ekolü", 39; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 24 bs. Temel Kültür Dizisi: 8 (İstanbul: Ensâr yay., 2015), 450; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB yay., 2016), 202; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 249-250.

¹⁴¹ Yücesoy, "Mihne", 27; Bkz. Karadağ, *Kelâm Tarihi*, 76-77; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 200-201; Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 4 bs. (İstanbul: DEM yay., 2017), 44-45.

da Şî'a, Zeydîyye ve İmâmîyye gibi başka fırkalarda varlığını gösterebilmiş ve İslâm düşüncesi içerisinde günümüze kadar etkisini sürdürebilmiştir.¹⁴²

Yâfi'î'nin, Mu'tezile'ye eleştiri mahiyetinde yazdığı “*Merhemü'l-İlel*” isimli eseri de kendisine gelerek bazı itikâdî suâllerde bulunan Zeydî alimlere cevâben yazılmıştır.¹⁴³

Sonuç itibâriyle baktığımızda, Mu'tezile, emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münker ilkeleri gereği olabildiğince düşüncelerini tebliğ etmeye çalışmış, doğuşundan itibaren tarihin farklı dönemlerinde devletten destek alıp almamasına bağlı olarak bazı dönemlerde gelişmiş bazı dönemlerde de gerilemiştir. Dolayısıyla, Vâsıl döneminde fikrî ve amelî bir düşünce yapısına sahip olan Mu'tezile daha sonraki dönemlerde gelişen imkân ve olaylara bağlı olarak dinî ve siyasî bir hareket olarak da kendini göstermiştir.

3.2. Basra Ve Bağdât Mu'tezilesi

Basra'da ortaya çıkıp zamanla düşüncelerini bir mezhep olarak şekillendiren Mu'tezile'nin temsilcileri, verdikleri eğitimlerle civâr bölgelerden gelen alimlerin dikkatlerini çekerek onların da i'tizâl fikrini benimsemelerini sağlayabilmişlerdir. Basra'da eğitim alan âlimlerden Bişr b. el-Mu'temir, farklı görüşlerle bölgesi Bağdât'a dönmüş ve Mu'tezile'nin öğretilerini kısa bir süre içerisinde yaygınlaştırarak önemli alim ve düşünürleri etkileyebilmiştir.¹⁴⁴

Abbâsîler döneminde ilmî ve sosyal çevrenin etkisiyle günbegün gelişen ve taraftar toplayan Mu'tezile, İslâm toplumu içerisinde tartışılan her konuda fikir beyân etmekten geri durmamış, herkesin özgür düşünmesini savunmalarından kaynaklı olsa gerek, bazı konularda kendi aralarında da farklı görüşler ortaya atılmış ve fikirsel olarak karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁴⁵ Daha önce bölgesel olarak birbirinden ayrı bilinen

---

¹⁴² Çelebi, “Mu'tezile”, 398; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 202, 215; Karadaş, *Kelâm Tarihi*, 82; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 46; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm*, 450.

¹⁴³ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 17.

¹⁴⁴ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'Alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyn el-Kevserî, *Min Türâs el-Kevserî*: 11, (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Türâs, 2014). 45.

¹⁴⁵ Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 215.

Basra ve Bağdât Mu‘tezilesi bu farklı fikirlerin tezâhürü neticesinde mezhep içerisinde Basrîyyûn ve Bağdâdîyyûn şeklinde iki farklı ekol olarak ayrılmışlardır.¹⁴⁶ Halife Hârûn Reşîd döneminde birbirinden ayrılan bu iki ekolün Basra önderliğinde Ebû'l Huzeyl el-‘Allâf bulunurken, Bağdât ekolünün önderliğinde ise Bişr b. el-Mu‘temir bulunmaktaydı.¹⁴⁷

Temel prensipleri usûl-i hamse başta olmak üzere birçok konuda anlaşılan bu iki ekol, ilerleyen dönemlerde temel prensiplerin ayrıntılarında ve diğer ferî konularda birbirlerine ağır eleştiriler yöneltecek kadar derin görüş ayrılıklarına düşmüş, öyle ki bu ihtilâfların konu edindiği ve birbirlerini eleştirdikleri konularda reddiye mahiyetinde eserler telif etmişlerdir. Mu‘tezilî alimler sadece iki ekol olarak birbirlerine muhâlefet etmemiş, aynı zamanda aynı ekol içerisinde de bazı konularda ihtilâfa düşen alimler olmuşlardır. Örneğin, Basra ekolünden Ebû Hâşim el-Cübbâî, yirmi dokuz meselede babası Ebû Alî’den farklı düşünmüş ve onu eleştirmiştir. Yine Bağdât ekolünden Ebû'l-Kâsım el-Belhî ile Basra ekolünden Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin de bir rivâyette yüz elli beş, başka bir rivâyette de bin konuda ihtilâf ettikleri aktarılmaktadır.¹⁴⁸ Mu‘tezile’den bazı isimler, iki ekol arasındaki ihtilâflara dair müstakil eserler de telif etmişlerdir. Bu eserlerden en meşhûr olanı, Mu‘tezile’nin son dönem önemli isimlerinden Ebû Reşîd en-Nisâbûrî’nin (v. 415/1024), “*el-Mesâil fi'l-Hilâf Beyne'l-Basrîyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*” isimli eseridir.¹⁴⁹

Bu ihtilâfların sebepleri, hangi alimlerin farklı görüşlerde buldukları veya birbirlerine verdikleri cevaplar uzun bir bahis konusudur. Bu başlık içerisinde bu ayrıntılara değinmek yerine sadece iki ekolün önde gelen alimlerinin isimleri ve iki ekol arasındaki temel farklılıklara değinmekle yetineceğiz. Mu‘tezile’nin alt fırkaları arasındaki ihtilâfları ve Yâfi‘î’nin onlara eleştirileri konusunu ele aldığımız

---

¹⁴⁶ Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 299; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd.*, 45; Çelebi, “Mu‘tezile”, 393.

¹⁴⁷ Karadaş, *Kelâm Tarihi*, 73.

¹⁴⁸ Bkz. Çelebi, “Mu‘tezile”, 393; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd.*, 45-47; Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 21.

¹⁴⁹ Ebû Reşîd en-Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-Hilâf Beyne'l-Basrîyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma‘n Ziyâde ve Rıdvân Seyyid, (Beyrût: Ma‘hadü'l-Enmâi'l-‘Arabî, 1979), 9-11.

çalışmamızın dördüncü bölümünde yer yer iki ekolün arasındaki ihtilâflara da değinilecektir.

3.2.1. Basra Ekolü Önemli Alimleri¹⁵⁰

1. Vâsıl b. ‘Atâ (v. 131/748)
2. ‘Amr b. ‘Ubeyd (v. 144/761)
3. Ebû’l Huzeyl el-‘Allâf (v. (235/850)
4. İbrâhîm en-Nazzâm (v. 231/845)
5. ‘Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869)
6. Ebû Alî el-Cubbâî (v. (303/916)
7. Ebû Hâşim el-Cubbâî (v. 321/933)
8. Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî (v. 415/1025)
9. Ebû Reşîd Saîd en-Nîsâbûrî (v. 415/1024)
10. Ebû’l-Hüseyin b. Alî el-Basrî (v. 436/1044)

3.2.2. Bağdât Ekolü Önemli Alimleri¹⁵¹

1. Bişr b. el-Mu‘temir (v. 210/825)
2. Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî (v. 213/828)
3. Ebû Mûsâ el-Murdâr (v. 226/841)
4. Ahmed b. Ebî Duâd (v. 240/854)
5. Ebû Muhammed Ca‘fer b. Mübeşşir (v. 234/848)
6. Ebû’l-Fazl Ca‘fer b. Harb (v. 236/850)
7. Ebû Ca‘fer el-İskâfî (240/854)
8. İsâ b. Heysem es-Sûfî (245/859)
9. Ebû’l-Hüseyin el-Hayyât (v. 300/913)
10. Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Kâ‘bî’ (v. 319/931)

3.2.3. Basra ve Bağdât Ekolleri Arasındaki Temel İhtilâflar

1. Basra ve Bağdât ekollerinin ayrıldıkları ilk ve en önemli konu imâmet meselesi olmuştur. Her iki ekol de dört büyük halifenin imâmetini kabul etmekle

---

¹⁵⁰ Çelebi, “Mu‘tezile”, 393; Bkz. Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 203; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 46.

¹⁵¹ Çelebi, “Mu‘tezile”, 394; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 203; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 47.

beraber, hangisinin daha faziletli olduğu konusunda farklı düşünmüşlerdir. Basra ekolü halifelerin faziletini hilâfet sıralamasında olduğu gibi kabul edip Şi'a'nın "imâmet" düşüncesine karşı çıkarken, Bağdât ekolü Hz. Alî'yi tüm sahâbelerin en faziletlisi olarak kabul etmiş ve bu düşünceyle Basra Mu'tezile'sinden uzak Şî'î düşünceye yakın bir tutum sergilemiştir. Bu konudaki tartışmalara bağlı olarak da her iki ekol imâmın tayini ve gerekliliği konusunda da uzlaşmamışlardır.¹⁵²

2. Basra ekolü, kelâmı teorik meselelerle ele alıp daha çok fikrî çalışmalarda bulunurken, Bağdât ekolü pratik (amelî) meselelere yoğunlaşmıştır.¹⁵³
3. Basra ekolü, ilmî çalışmalara yoğunluk verip siyâsetle arasına mesafe koyarken, Bağdât ekolü, halk'ul-Kur'ân tartışması ve mihne sürecinde olduğu gibi siyâsetle daha çok uğraşmış ve düşüncelerini halka ulaştırmada daha sert bir tutum sergilemiştir.¹⁵⁴
4. Felsefî tercümelerin Bağdât'ta yapılmış olmasının bir neticesi olsa gerektir Bağdât ekolü, Basra ekolüne nazaran Yunan felsefesinden daha çok etkilenmiştir.¹⁵⁵
5. Basra ekolü, cevherlerin aynı cins, arazların sürekli, ademin varlığı ve yeryüzünün düz olmasını kabul ederken, Bağdât ekolü, cevherlerin farklı, arazların süresiz, ademin yok ve yerkürenin yuvarlak olduğunu savunmuştur.¹⁵⁶

---

¹⁵² Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, 48; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 206; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 47; Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. 12, S. 2 (2017): 18-19; Yalıtıkaya, "Kaderiyye Yahut Mu'tezile", 12; Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs*, 63; Abdulkerim Özeydın, "Bağdât" md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1991), 4/438.

¹⁵³ Çelebi, "Mu'tezile", 394; Özeydın, "Bağdât", 438.

¹⁵⁴ Çelebi, "Mu'tezile", 394; Özeydın, "Bağdât", 438; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 205.

¹⁵⁵ Çelebi, "Mu'tezile", 394; Özeydın, "Bağdât", 438; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 207.

¹⁵⁶ Özeydın, "Bağdât", 439; bkz. İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloglu vd., 3 bs. İlmi Eserler Dizisi / Kaynak Eserler Serisi: 25 (Ankara: TDV yay., 2016), 40.

6. Basra ekolü, mezhebin Allah üzerine vâcip gördüğü “kullar için en uygun, en faydalı ve en iyi olan şeyin yaratılması” anlamını ifade eden salâh-aslâh teorisini lütuf kavramıyla aynı manada kabul edip sadece dinî konular için geçerli sayarken, Bağdât ekolü, bu teoriyi hem dinî hem de dünyevî konularda geçerli saymıştır.¹⁵⁷
7. Basra ekolü, Allah’ın irâdesini kendisinin ne aynı ve ne gayrı olmayan bir hareket kabul ederken, Bağdât ekolü, Allah’ın irâdesinin kendisinden gayrı bir hareket olduğunu kabul etmiştir.¹⁵⁸
8. Basra ekolü, kıyâsı şer‘î bir delil olarak kabul ederken, Bağdât ekolü, kıyâsın delilliğini kabul etmemiştir.¹⁵⁹
9. Basra ekolü, müçtehitlerin görüşlerini isabetli olduğunu kabul ederken, Bağdât ekolü buna karşı çıkmıştır.¹⁶⁰
10. Basra ekolü, insan için tek bir ecelin olduğunu ifade ederken, Bağdât ekolü, En‘âm suresinin ikinci ayetini delil göstererek “ecel-i müsemma” ve “ecel-i kaza olarak iki farklı ecelin varlığını kabul etmiştir.¹⁶¹

3.3. Mu‘tezile’nin Tabakâları

İslâm dini içerisinde zuhûr eden fırka ve mezhepler, sonradan ortaya çıkmalarından ötürü bidat bir hareket olarak görülmelerine karşılık, inanç ve görüşlerine meşru‘iyet kazandırmak amaçlı bazı ayet ve hadîsleri kendi lehlerinde açıklama ve kendilerini kurucu ve önde gelen alimleri vasıtasıyla Hz. Peygamberimize (s.a.v.) dayandırma gereği duymuşlardır.

---

¹⁵⁷ Aydınlı, “Mu‘tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”, 65-66; Yaltkaya, “Kaderiyye Yahut Mu‘tezile”, 12; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 237-238.

¹⁵⁸ Yaltkaya, “Kaderiyye Yahut Mu‘tezile”, 12.

¹⁵⁹ A.g.m., 12.

¹⁶⁰ A.g.m., 12.

¹⁶¹ Bkz. Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 734-740.

Gelenekselliğe karşı rasyonel bir tutum iddiasında bulunan Mu‘tezile bile bu ihtiyacı hissetmiş, bu amaç doğrultusunda bazı ayet ve hadisleri farklı yorumlamış ve kişileri gruplandırma silsilesi olan tabakâ kültürünü kullanmışlardır.¹⁶²

Kâdî Abdülcebbâr’ın kendi dönemine kadar gruplandırmış olduğu on tabakâyâ Hâkim el-Cüşemî’nin de (v. 494/1100) iki tabakâ daha eklemesiyle, Mu‘tezile toplamında on iki tabakâdan oluşmuştur. Bunun haricinde Zeydiyye’nin önemli alimlerinden İbnü’l-Murtazâ da on iki tabakâyı beraber zikretmiş ve her tabakâyı kendi dönemi içerisinde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.¹⁶³

3.4. Mu‘tezile’nin Alt Fırkaları

İfâde özgürlüğünü ciddi manada önemseyen i‘tizâl hareketi daha önce kendi içerisinde bazı konularda görüş ayrılıkları yaşadıklarından Basra ve Bağdât ekolleri olarak ayrıldıkları gibi, farklı fikirleri olan öncü alimlerinin etrafında toplanarak da belli bazı fırkalara ayrılmışlardır. Ayrıldıkları bu fırkalar, tâbi oldukları alimlerin isim veya künyelerine nispetle adlandırılmıştır.

Makâlât ve firak kitaplarını yazan alimler Mu‘tezile fırkalarının kaç olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bağdâdî’ye göre yirmi,¹⁶⁴ Ebû Muhammed el-Yemenî’ye göre on sekiz,¹⁶⁵ Ebû Temmâm’a göre altı,¹⁶⁶ Ebû Mû’tî Mekhûl en-Neseî’ye göre on iki,

---

¹⁶² Bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 3 bs. (İstanbul: DEM yay., 2017), 138-139; Abdülcebbâr, “Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 121-122; Ka‘bî, *Kütübü’l-Makâlât ve ‘Uyûnü’l-Mesâil*, 161.

¹⁶³ Bkz. İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*. 9-120; Abdülcebbâr, "Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile" 83-367. Cüşemî, “Şerh ‘Uyûnü’l-Mesâil” 371-409; Hâkim el-Cüşemî, *‘Uyûnü’l-Mesâil fi’l-Usûl*, thk. Ramazan Yıldırım., (Kahire: Dârü’l İhsân, 2018), 97-104.

¹⁶⁴ Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Firak*, 114.

¹⁶⁵ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü’s-Selâse ve’s-Seb’in Firka*, thk. Muhammed b. Abdullâh Zebrân el-Ğâmidî, 2 bs. (Medine: el-Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 2001), 325-352.

¹⁶⁶ Ebû Temmâm, *Bâbü’ş-Şeytân min Kitâbi’ş-Şecere, An Ismâîli Heresiography: The Bâb al-Shaytân from Abû Tammâm’s Kitâb al-Shajara* kitabı içerisinde (Arapça bölümü), Wilferd Madelung-Paul E. Walker, (Leiden-Brill; 1998), 10-20.

Şehristânî ve Kalhâtî'ye göre on dört¹⁶⁷ ve Zühdî Cârullah'a göre yirmi iki tane Mu'tezile fırkası vardır.¹⁶⁸ Ebû Muhammed el-Yemenî'nin varsaydığı Mu'tezile fırkalarının Eş'ârî, Bağdâdî, Şehristânî, İbn Hazm, Malatî ve Seksekî'nin var kabul edip etmedikleri üzerine yapılan bir akademik çalışma da mevcuttur.¹⁶⁹

Yâfî'î ise “*Zikru Mezâhibel Fırak*” isimli eserinde Mu'tezile'nin alt fırkalarının on sekiz olduğunu belirtmiş, bu fırkaların görüşleri hakkında kısa bilgiler vermiş ve itirazlarda bulunmuştur.

İbn Hazm, Mu'tezile fırkalarından Ehl-i sünnet'e en yakın olanın ilk olarak Hüseyin b. Muhammed b. Neccâr ve Bişr b. Giyâs el-Merisi'nin, sonrasında da Dirâr bin 'Amr'ın düşüncesinde olanların olduğunu ve en uzak olarak da Ebû'l-Hüzeyl el-'Allâf fırkasının olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰

3.5. Mu'tezile'nin Önemli Temsilcileri

3.5.1. Vâsıl b. 'Atâ (v. 131/748)

Mu'tezile'nin kurucusu olarak kabul edilen Vâsıl b. 'Atâ, hicrî 80 yılında Medîne'de dünyaya gelmiştir. Daha önce bahsi geçtiği üzere mürtekb-i kebîre konusunda el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisiyle hocası Hasan el-Basrî'den ayrılmış ve kendisini takip edenlerle birlikte yeni bir düşünce ekolü olarak Mu'tezile hareketini kurmuştur. Vâsıl b. 'Atâ, zühd ve takvası, hitâbet ve belâğatı ve ilmî zekasıyla meşhur olmuştur. “R” harfini telaffuz etmekte zorlanan Vâsıl, Ömer b. Abdülazîz'in oğlu

---

¹⁶⁷ Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 38-72; Kalhâtî, Mu'tezile fırkalarının on beş olduğunu ifade etmekle birlikte on dört fırka şeklinde aktardığıdır. Bkz., Ebû Abdullâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyidetu İsmâîl Kâşif, C. 2 (Ummân: Vezâretü't-Türâsü'l-Kavmî ve's-Sekâfeti, 1980), 341-355; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 180-181.

¹⁶⁸ Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile*, 2 bs. (Beyrût: el-Ehliyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1974), 113.

¹⁶⁹ Bkz. Ümüt Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin 'Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka' Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni., 2006), 139.

¹⁷⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, C. 2 (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî), 89.

Abdullâh, Irâk vâlisi iken Basra hâtipleri arasında yaptırdığı bir yarışmada “râ” harfini kullanmadan konuşmasını en güzel gerçekleştiren hâtip olarak seçilir. Bu yetenek ve kabiliyetinden ötürü “Mu‘tezile’nin Hâtibi” olarak da bilinir. Vâsıl b. ‘Atâ, kendisinden ders alan öğrencileri Kûfe, Mağrîb, Horasân, Yemen ve Ermenistân gibi değişik bölgelere göndererek İslâm inancının yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁷¹

Hicrî 131 yılında elli bir yaşında vefat eden Vâsıl b. ‘Atâ’nın pek çok eser telif ettiği, ancak günümüze ulaşan eserlerinin çok az olduğu aktarılmaktadır. Yazdığı ve kendisine ait olduğu aktarılan bazı eserleri şunlardır; “*Hutbetü Vâsıl b. ‘Atâ*” (içinde râ harfi bulunmayan eser), “*el-Hutab fi’t-Tevhîd ve’l-‘Adl*”, “*Elfü Mes‘ele fi’r-Reddi ale’l-Ma‘neviyye*”, “*Kitabü Mâ Cerâ Beynehu ve Beyne ‘Amr b. ‘Ubeyd*”, “*Tabakâtü’l-Mürçie*”, “*Kitâbü’t-Tövbe*”, “*Kitâbü’l-Menzile Beyne’l-Menzileteyn*” ve “*Ma‘âni’l-Kur‘ân*”.¹⁷²

3.5.2. ‘Amr b. ‘Ubeyd (v. 144/761)

‘Amr b. ‘Ubeyd’in aslının Kâbil’e dayandığı, zühdü, takvası ve ibadetiyle bilindiği ve fakîr ve ihtiyâç sahiplerine karşı yardımseverliğiyle meşhur bir kişi olduğu aktarılır. Hasan el-Basrî, ‘Amr b. ‘Ubeyd hakkında “ahlâkı ve fazîleti müstakil bir kitaba sığabilir” şeklinde övücü ifadelerle önemli kişiliğine atıfta bulunmuş, halife Ebû Ca‘fer el-Mansûr da (v. 158/175) ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ölümüne derinden üzülmüş, Merrân’daki kabrine gitmiş, onun için namaz kılıp duâ etmiş ve ağıt türünden şiirler okumuştur.¹⁷³

---

¹⁷¹ Bkz. İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, 28-35; Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve ‘Uyünü’l-Mesâil*, 159-161.

¹⁷² Bkz. Muhammed Aruçi, “Vâsıl b. ‘Atâ” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2012), 42/539-541; Albert Nasrî Nâder, *Felsefetü’l-Mu‘tezile* (İskenderiye: Matba‘atü Dârü’n-Neşri’s-Sekâfe, 1950), 14.

¹⁷³ Bkz. Ebû’l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-‘Ayân ve Enbâu Ebnai’z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, C. 3 (Bejrût, 1968-1972), 460-462; Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve ‘Uyünü’l-Mesâil*, 161-162; Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 212-223.

‘Amr b. ‘Ubeyd, uzun süre Hasan el-Basrî’den ders almış ve Vâsıl’ın ayrılmasıyla o da Vâsıl’la beraber kendisinden ayrılmıştır. ‘Amr, Mu‘tezile’nin önemli alimlerinden ve Vâsıl’dan sonra mezhebin ikinci temsilcisi olarak bilinmekte, hatta Kâdî Abdülcebbâr ve Şerîf el-Murtazâ, Hasan el-Basrî’nin vefatının ardından onun yerine ilim meclisinin başına geçen Katâde b. Di‘âme’nin alimler içerisinde ön plana çıkan ‘Amr ile anlaşamadığını ve ‘Amr’ın, Katâde’nin meclisinden ayrılarak kendisini takip edenlerle birlikte başka bir grup kurduğunu, bunun üzerine de Katâde’nin ‘Amr ve arkadaşları için “Bunlar bizden ayrılanlardır (Mu‘tezile’dir)” dediğini aktararak, ‘Amr’ın Vâsıl’dan daha çok ön plana çıktığını, öyle ki, Mu‘tezile mezhebinin kendisine dayandırıldığı yönünde de rivâyetlerin olduğunu ifade etmektedirler.¹⁷⁴

Araştırmamızın konusu olan ve Mu‘tezile’ye karşı eleştirel bir tutum sergileyen Yâfi‘î, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in i‘tizâl düşüncesini eleştirmekle birlikte ahlâkı ve kişiliğine dair de olumlu yönde ifadeler kullanmış ve kendisine övgüde bulunmuştur.¹⁷⁵

‘Amr b. ‘Ubeyd, “*Kitâbü’r-Redd ‘ale’l-Kaderiyye*”, “*Kitâbü’t-Tefsîr ‘an Hasan el-Basrî*”, ve “*Kitâbü’l-‘Adl ve’t-Tevhîd*” isminde üç eser kaleme almış, ancak bu eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.¹⁷⁶

3.5.3. Ebû’l-Huzeyl el-‘Allâf (v. 235/849-50[?])

Hayvan yemi ticareti yaptığından ‘Allâf lakabıyla bilinen Ebû’l-Huzeyl, i‘tizâlî fikirleri Vâsıl’ın talebesi Osmân et-Tavîl’den öğrenmiş, i‘tizâlî düşüncenin İtikâdî bir mezhep olarak şekillenmesinde önemli katkılarda bulunmuş ve Basra Mu‘tezile’sinin sembol isimlerinden biri olarak meşhur olmuştur. Farklı inanç ve kültürlere ve Yunan felsefesine duyduğu ilgi ve alakadan ötürü ilmî ve fikrî araştırmalarını da bu minvalde gerçekleştiren ‘Allâf, kozmoloji ve tabiat felsefesine dair “el-Cüz’ul-Lezî lâ Yetecezzâ

---

¹⁷⁴ Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 122; Şerîf el-Murtazâ, *Emâli es-Seyyîd el Murtazâ*, ed. Seyyîd Muhammed Bedreddin Na’sâni, C. 1 (Kâhire: Matba‘atü’s-Sa‘âde Menşûrât Ayâtillahi’l-Uzma el-Mer’âşî en-Necefî, 1907), 116.

¹⁷⁵ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 1, 231-232 ve 263.

¹⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Ayân*, C. 3, 462; Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Sa‘âde*, C. 2, 146.

(cevher-i ferd)”¹⁷⁷ gibi yeni teorileriyle Müslümanlara ve İslâm düşüncesine farklı bir perspektif imkânı sunmuştur.

Analitik bir düşünce yapısına sahip olan ‘Allâf, aynı zamanda iyi bir tartışmacı olarak da başkalarına karşı düşüncelerini savunarak koruyabilmiş, farklı inançlara mensup kişilerle münâzaralara girdiği gibi, Müslüman alimlerle de münâkaşalarda bulunmuş, hatta kendi mezhebi içerisinde de bazı Mu‘tezilî alimlere karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir.¹⁷⁸ İbnü’l-Murtazâ Yahya b. Bişr’den naklen ‘Allâf’ın kelâmî problemlere dair Müslüman ve gayrimüslim muhâlif kelâmcılara karşı reddiye türünde altmış,¹⁷⁹ Malatî (v. 377/987) ve Albert Nasrî Nâder ise yaklaşık bin iki yüz eser kaleme aldığını aktarmaktadırlar.¹⁸⁰

Yâfi‘î, Ebû’l-Huzeyl el-‘Allâf’tan bahsederken, mezhebin sözcüsü ve Basra ekolünün şeyhi olduğu ve çokça delil kullanan iknâ gücü kuvvetli bir tartışma ve münâzara ehli olduğunu ifade eder.¹⁸¹

3.5.4. İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (v. 231/845)

Mu‘tezile mezhebinin öncü alim ve temsilcilerinden biri de Nazzâm’dır. Kendisi Mu‘tezile fikirlerini hocası Ebû’l-Huzeyl el-‘Allâf’tan almış ve Mu‘tezile’nin önemli alimlerinden Câhız’a da (v. 255/869) dersler vermiştir. Nazzâm önemli bir kelâmcı olmanın yanı sıra, adından söz ettiren bir şâ‘ir, edîb, düşünür ve filozof kişiliği ile de

---

¹⁷⁷ Cevherlerin bölünemeyenlerini kasteder. Kelâmcılara göre cisimlerde bölünme özelliği nihâyetsiz olmayıp cüz-i fertlerde son bulur. Bölünebilme her ne kadar cisimlerin genel özelliklerinden biri ise de bu fiilen bir dereceye kadardır. Bkz. Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 69, 73.

¹⁷⁸ Bkz. Metin, “Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1994). 10/332-334; Abdulcebbar, “Fazlû’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 229-241; Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Uyûnü’l-Mesâil*, 163.

¹⁷⁹ İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, 44.

¹⁸⁰ Malatî, *et-Tenbih ve’r-Redd*, 46; Nâder, *Felsefetü’l-Mu‘tezile*, 17.

¹⁸¹ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 2, 87.

bilinmiş ve ateistler başta olmak üzere sâir din ve inançlara mensup kişilerle birçok münâzaralara girmiştir.¹⁸²

Düşünce ve inanç yapısı olarak sorgulayıcı ve analitik bir tutum benimseyen Nazzâm, vefatının ardından kırktan fazla eser ve tartışılacak birçok mesele bırakmıştır. Nazzâm'ın günümüze ulaşan herhangi bir eseri bulunmamakla birlikte¹⁸³ tartışmaya açtığı meseleler günümüze kadar da varlığını sürdürmüştür. Mu'tezile mezhebi alt fırkalarından kendisine mensup Nazzâmîyye isminde bir fırka da mevcuttur.

Nazzâm'ın öğrencilerinden Câhız, hocası hakkında şunları söylemektedir: “Şayet kelâmcılar olmamış olsaydı tüm milletlerin ve yine Mu'tezile olmamış olsaydı bütün mezheplerin avâm halkı helâk olurdu. Ancak, Nazzâm ve arkadaşları olmamış olsaydı Mu'tezile'nin avâmı helâk olurdu diyemesem de Nazzâm'ın onlara istifade edecekleri ve işlerini kolaylaştıracakları birçok yeni ve farklı yöntemler sunduğunu söyleyebilirim”.¹⁸⁴

3.5.5. Bişr b. el-Mu'temir (v. 210/825)

Bişr b. el-Mu'temir, Bağdât ehlinden olup Basra'da eğitim görürken Vâsıl b. 'Atâ'nın arkadaşları olan Bişr b. Saîd, Ebû Osmân ez-Za'ferânî ve Mu'ammer b. 'Abbâd es-Sülemî'den Mu'tezile düşüncesini öğrenmiş ve Bağdât'a döndüğünde Mu'tezile düşüncesini yaymaya çalışmıştır. İ'tizalî düşünce kısa bir süre içerisinde bölgede yayılarak değer kazanınca Bağdât şehri Mu'tezile'nin Basra dışında ikinci kalesi, Bişr b. el-Mu'temir de oradaki Mu'tezile'nin temsilcisi konumuna gelmiş ve önemli konularda fikirler beyân etmiştir. Bişr b. el-Mu'temir'in, şiirleri başta olmak üzere birçok eser yazdığı aktarılıyor olsa da bu eserlerinden günümüze ulaşan olmamıştır.

Hız. Alî'nin hakem olayında haklı olduğunu savunan Bişr b. el-Mu'temir, Şî'îlik'le ithâm edilerek halife Hârûn Reşîd tarafından hapse atılır, hapiste iken tartışmalı

---

¹⁸² Bkz. A.g.e., 47-53; İlyas Çelebi, “İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2006), 32/466-469.

¹⁸³ Çelebi, “Nazzâm”, 468.

¹⁸⁴ Ebû Osmân 'Amr b. el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayavân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, C. 4 (Mısır: Mektebetu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1966), 206.

konulara dair görüşlerini ifade eden şiirler yazar ve ilim meclislerine gönderir, şiirleri vesilesiyle düşünce ve fikirleri halk nezdinde ilgi görünce hapisten çıkarılır.

Bişr b. el-Mu'temir, tevellüd nazariyesi başta olmak üzere birçok farklı meselde Mu'tezilî alimlerden farklı fikirlerde bulunmuş ve Ahmed b. Ebû Duâd, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Sümâme b. Eşres, Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir gibi düşüncesini benimseyen önemli kişilerle beraber Mu'tezile'nin diğer gruplarından ayrılmıştır. Kendi düşüncesi Bişriyye ismiyle bilinen bir fırka olurken, yetiştirdiği öğrencilerin düşünceleri de Murdâriyye, Sümâmiyye ve Ca'feriyye gibi farklı fırkalar olarak varlıklarını sürdürmüştür.¹⁸⁵

3.5.6. 'Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869)

İ'tizâl düşüncesinin şekillenmesi, fikirlerinin aktarılması ve diğer inançlara karşı kendini muhâfaza etmesi açısından mezhebin diğer önemli bir ismi de farklı ilim dallarında kendini yetiştirmiş, birçok alanda önemli eserler telif etmiş, entelektüel bir kişiliğe sahip, edîb ve şair olan 'Amr b. Bahr el-Câhız'dır.

Gözleri patlak olduğundan dolayı "Câhız" lakabı ile tanınan 'Amr b. Bahr, halife Mütevvekkil'in çocuklarına eğitim vermek üzere halifenin yanına çağırılmış, ancak şekil ve simasının hoş olmamasından ötürü kendisine on bin dirhem verilerek tekrar geri gönderilmiştir.¹⁸⁶

Abbâsî iktidârları döneminde yaşamış olan Câhız, kelâm ilmini İbrâhîm en-Nazzâm'dan öğrenmiş, mezhep içerisinde Câhızıyye isminde kendisine nispet edilmiş bir fırkanın reisi olarak mezhep içerisindeki konumunu belirlemiş Basra ekolünün öncü isimlerinden birisi olmuştur.¹⁸⁷

---

¹⁸⁵ Cihat Tunç, "Bişr b. Mu'temir" md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1992), 6/223-224; Abdulcebbâr, "Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", 243-244; el-Kâ'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve 'Uyûnü'l-Mesâil*, 166; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 52-54. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 56-57.

¹⁸⁶ Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 2, 120.

¹⁸⁷ A.g.e., 120.

Hayatının sonlarına doğru felç hastalığına yakalan Câhız¹⁸⁸ farklı fikir ve düşünceleri ve değişik alanlarda telif etmiş olduğu birçok eserleriyle ardından büyük bir mîrâs bırakmış, günümüzde bile birçok araştırmamanın konusu olmuş ve hakkında uzun çalışmalar yapılmış önemli bir isim olmuştur.¹⁸⁹

3.5.7. Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât (v. 300/913-?)

Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Hicrî 300 yılında vefat ettiği tahmin edilen Hayyât, Mu'tezile düşüncesinin sorgulandığı ve mezhepten kopmaların söz konusu olduğu III. yüzyılın sonlarında yaşamış Bağdât ekolünün önemli isim ve temsilcilerinden biri olmuştur.

Hayyât, Mu'tezile mezhebini savunmak ve kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap vermek mahiyetinde birçok eser telif etmiştir. Câhız'ın "*Fazîletü'l-Mu'tezile*" isimli eserine eleştiri olarak İbnü'r-Râvendî'nin (v.799/910) kaleme aldığı "*Fadîhâtü'l-Mu'tezile*"sine karşılık reddiye niteliğinde yazılan "*el-İntisâr*" isimli eseri Mu'tezile'nin temel kaynakları arasında zikredilen ve Hayyât'tın günümüze kadar gelebilen tek eseri olmuştur. Bunun haricinde "*Nakzu Kitâbi'l-Cârûf*", "*er-Redd alâ men Essbete Habere'l-Vâhid*", "*el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Ğâ'ib*", "*Nakzu Kitâbi'l-'Aks*", "*er-Redd alâ Kitâbi'l-Burhân*", "*er-Redd alâ men Kâle bi'l-Esbâb*" isimli eserleri de mevcuttur.¹⁹⁰

3.5.8. Cübbâîler: (Ebû Alî v. 303/916 - Ebû Hâşim v. 321/933)

Mu'tezilî alimlerinden baba-oğul olan Ebû Alî el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî, mezhep düşüncesinin canlanması ve sistemli bir hal almasında önemli katkıları olduklarından mezhebin öncü isimlerinden zikredilmektedirler.¹⁹¹

---

¹⁸⁸ Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 2, 122.

¹⁸⁹ Câhız hakkında yapılmış son dönem önemli çalışmalarından biri Mustafa Köse tarafından yapılmıştır. Bkz. Mustafa Köse, *Mu'tezile'de Entelektüel Düşünce Câhız*, (İstanbul: Endülüs yay., 2017).

¹⁹⁰ Şerafettin Gölcük, "Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât" md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1998), 17/103-105; Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 85-88.

¹⁹¹ Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü", 40.

Daha genç yaşlarındayken iyi bir kelâm tartışmacısı olan Mu‘tezilî Ebû Yakûb Yûsuf b. Abdullâh el-Şahhâm’dan ders alan Ebû Alî, hocası gibi iknâ gücü kuvvetli bir kelâmcı ve münâzara ehli olarak temâyüz etmiş ve Mu‘tezile’nin zor günler geçirdiği bir dönemde Ebû’l-Hüzeyl el-‘Allâf’tan sonra mezhebin öncü imamı olarak kabul görmüştür. Kendisinden ders alan oğlu Ebû Hâşim de babasının vefatının ardından Mu‘tezile’nin temsilcisi olmuş ve babası gibi i‘tizâl düşüncesini müdâfaa etmek için büyük girişimlerde bulunmuştur¹⁹² Ebû Alî, Mu‘tezile içerisinde Cübbâiyye, Ebû Hâşim de Behşemiyye fırkasının kurucusudur.¹⁹³

Bağdâdî, Buveyh oğulları vezîri İbn ‘Abbâd’ın desteklemesiyle günümüz i‘tizâl düşüncesinin daha çok Ebû Hâşim’in fikirleri üzerinden devam ettiğini belirterek,¹⁹⁴ Yâfi‘î de Ebû Hâşim’in vefat ettiği gün, insanların bugün lûgat ve kelâm ilminin de bittiğini söylediklerini aktararak Ebû Hâşim’in ne denli önemli bir kelâmcı olduğuna atıfta bulunmuşlardır.¹⁹⁵

Cübbâîler’in kelâm ilminde başka önemli bir rolü de Mu‘tezile ekolüne karşı Sünnî bir kelâm ekolü olarak Eş‘ârîyye’nin ortaya çıkmış olmasıdır. Zira, Eş‘ârî ekolünün kurucusu Ebû’l-Hasan el-Eş‘ârî, annesinin Ebû Alî el-Cübbâî ile evlenmesinin ardından henüz küçük yaşlarındayken Ebû Alî’nin velâyetine girmiş ve ondan kelâm ilmini almıştır. İ‘tizâl fikirlerinin yaygın olduğu bir ortamda büyüyen Eş‘ârî, Ebû Alî dışında başka Mu‘tezilî bilginlerden de ders almış ve kırk yaşına kadar i‘tizâl fikrini benimsemiş ve savunmuştur. Kırk yaşındayken hocası Ebû Alî ile “aslâh” problemine

---

¹⁹² Bkz. Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 302.

¹⁹³ Ebû Alî ve Ebû Hâşim’in farklı birçok konuda ittifâk ve ihtilâf ettikleri görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 67-72; Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 161-177; Abdulcebbâr, “Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile”, 302; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, 80-85, 94-96; Cârullah, *el-Mu‘tezile*, 149-156; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler’in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İSAM yay., 2017).

¹⁹⁴ Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 184-185.

¹⁹⁵ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 2, 213.

dair “ihve-i selâse” ismiyle meşhur olan “üç kardeş” meselesinde tartışmış, hocasının kendisini iknâ edememesi sonucu Mu‘tezile’den ayrılıp Eş‘ârî ekolünü kurmuştur.¹⁹⁶

3.5.9. Kâdî Abdulcebbâr (v. 415/1025)

Tam ismi Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî olan Kâdî Abdülcebbâr, Mu‘tezile’nin on birinci tabakası içerisinde bulunması, zamanında Basra ekolünün lideri ve en önemli temsilcisi olması, dönemin devlet görevlileri tarafından destek görmesi, birçok öncü şahsiyetler yetiştirmesi ve “*Muğni*” başta olmak üzere telif etmiş olduğu eserleriyle i‘tizâl düşüncesinin sistemli bir şekilde günümüze ulaştırılmasında en büyük katkı sahibi olması bakımından Mu‘tezile’nin son dönem önemli öncü isimlerinden zikredilmektedir.¹⁹⁷

Kelâm ilminin yanı sıra usûl ve fıkıh başta olmak üzere farklı birçok alanda bilgisi ve eserleriyle ve çok yönlü kişiliğiyle temâyüz eden Kâdî Abdulcebbâr’ın Mu‘tezilî olmadan önce itikatta Eş‘ârî, fıkıh mezhebinde de birçok Mu‘tezilî bilginlerin aksine Şâfi‘î mezhebine mensup olduğu ve “Kâdî'l-kudât” unvanının da fıkıh alanındaki çalışmaları vesilesiyle kendisine verildiği aktarılmaktadır.¹⁹⁸

Kâdî Abdulcebbâr, Mu‘tezilî düşüncüyü Eş‘âriyye başta olmak üzere diğer fırkalara karşı müdâfaa etmeye çalışmış, bununla birlikte Mu‘tezile ile Ehl-i sünnet arasında olumlu ilişkilerin oluşması yönünde de girişimlerde bulunmuştur.¹⁹⁹

Yâfi‘î, Kâdî Abdulcebbâr’dan bahsederken iyi bir muhâlif ve cedel ehli olduğuna dikkat çeker.²⁰⁰

---

¹⁹⁶ Bkz. Ebû'l-Hasan el-Eş‘ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri: (çeviri - metin)*, haz. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, 1 bs. Dîni İlimler Serisi: 23 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2019), Önsöz.

¹⁹⁷ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*. C. 1, 46-47.

¹⁹⁸ A.g.e., C.1, 45; Metin Yurdağür, “Kâdî Abdulcebbâr” md., *DİA*, (Ankara: TDV yay., 2001), 24/103.

¹⁹⁹ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 43,48.

²⁰⁰ Yâfi‘î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 3, 22-23.

3.5.10. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144)

Zemahşerî, mütedeyyin bir aileden gelen, maddî durumları iyi olmadığı için terzi olarak çalıştırılmak istenen, ancak ilmî, fikrî ve felsefî tartışmaların zinde olduğu bir dönemde eğitime olan merakından medreseye gidip kendini ilme adayan önemli bir şahsiyettir. Tefsîr, lügat ve belağât başta olmak üzere farklı birçok alanda önemli eserler te'lif etmiştir. Kendisi, Mekke'de de uzun süre kaldığından “Allah'ın mücaviri” manasında “Cârullah” unvânı ile de tanınmıştır.

Daha çok dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen “*Keşşâf*” isimli eseriyle tanınan Zemahşerî, kelâm alanında çok eser telif etmemiş, kelâmî görüşlerini tefsîri başta olmak üzere diğer eserlerinde i'tizâl fikrine bağlı olduğunu açıklayarak ifade etmiştir. Kelâm alanında ileriki sayfalarda da değineceğimiz üzere bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri “*el-Minhâc fi Usûli'd-Din*” isimli eseridir. Bu eser dışında “*el-Aklü'l-Küll*”, “*Esâsâtü't-Takdis*”, “*Kasîdetün fi Suâli Gazzâlî 'an Culusillahi 'Ale'l 'Arş ve Kusûri'l-Ma'rifeti'l-Beşeriye*” ve “*el-Mes'ele fi Kelîmeti's-Şehâde*” isiminde başka eserleri olduğu da aktarılmaktadır.²⁰¹ Zemahşerî'nin biyografisi, fikirleri ve eserleri üzerinde geçmişten günümüze Türkçe ve yabancı dillerde sayısız çalışmalar yapılmış olup araştırmaya konu olan güncel çalışmalar da bulunmaktadır.²⁰²

3.6. Mu'tezile'nin Temel Eserleri

Mu'tezile, emr-i bi'l-marûf ve nehiy ani'l-münker ilkesi gereği tevhîd ve irşâd faaliyetleri kapsamında iyi bildiği her şeyi öğretmeyi ve kötü bildiği her şeyden de uyardı kendisine gerekli kılmış ve bu minvalde hem ilmî münâzaralarda olduğu gibi konuşarak kendisini ifade etmeye hem de telif kültürüyle düşüncelerini kalıcı olacak şekilde kitaplara aktarmaya çalışmıştır. Bu konuda kendini ispatlayabilen Mu'tezile, bir mezhep olarak varlığını sürdürememiş olsa da İslâm düşünce tarihinde geniş bir kaynak literatürü bırakarak derin izler bırakabilmiştir.

---

²⁰¹ Hüseyin Rahmi Köse, “Zemahşerî'nin El-Minhâc Fî Usûli'd-Din Adlı Eseri Bağlamında Usûl-i Hamse`ye Dair Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üni., 2017), 15.

²⁰² Esra Gözeler, “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *Kader: Kelâm Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 1 (2016): 84-101; Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2013), 44/238.

Mu'tezile mezhebi, oldukça geniş bir literatüre sahip olduğundan, biz bu başlıkta sadece Mu'tezile'nin başta kelâm alanında olmak üzere genel anlamda öne çıkan önemli bazı eserlerini tanıtmak ve günümüze ulaşmış başka bazı eserlerin de sadece müellifleriyle birlikte isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

3.6.1. el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl

Mu'tezile'nin önemli temsilcilerinden olan Kâdî Abdulcebbar'a ait olan bu eser, mezhebin beş temel prensiplerinden tevhîd ve adalet konularını ilmî temellere dayalı bir üslûp ve inceleme içinde ele alan ve Mu'tezile'nin inancını ayrıntılı ve sistematik bir şekilde açıklayan en önemli ve en hacimli eserlerinden biridir.

"*Muğnî*" eseri, ilk kez 1951/52 yıllarında Yemen'e giden Mısırlı bir ilmî araştırma heyetince tespiti yapılmış, İbrâhîm Medkûr'un öncülüğü ve Tâhâ Hüseyin'in denetiminde on dokuz kişi tarafından tetkik ve tahkik edilerek hazırlanmış ve 1960 yılında Kâhire'de yayınlanmıştır.²⁰³ Yirmi cüz ve on altı ciltten oluşan eserin; dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on bir, on iki, on üç, on dört, on beş, on altı, on yedi ve yirincinci cüzleri bahsi geçen ekip tarafından yayınlanarak günümüze ulaşmışken, bir, iki, üç, on, on sekiz ve on dokuzuncu cüzleri ise günümüze ulaşmamıştır.²⁰⁴

3.6.2. el-Usûlü'l-Hamse-Şerhu'l-Usûli'l-Hamse

Kâdî Abdulcebbar'ın başka bir eseri olan "*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*" isminden de anlaşılacağı üzere, sadece mezhebin inanç sistemini oluşturan beş temel prensibin ele alındığı özel bir eser olması ve Mu'tezile doktrinini kapsamlı bir biçimde aktaran "*Muğnî*" isimli eserinin de bir özeti mahiyetinde olması bakımından mezhebin yine önemli kaynakları arasında zikredilmektedir.

Kâdî Abdulcebbar'a ait olduğu bilinen bu eserin başka kişilere de nispet edildiği yönünde bazı görüşler aktarılmakta, aynı isimde eser yazan Ebû'l-Hüzeyl el-'Allâf,

---

²⁰³ Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbit Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. İbrâhîm Medkûr ve Tâhâ Hüseyin vd., (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, 1960).

²⁰⁴ Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbar, *Nüketu Kitâbi'l-Muğnî Muhtasarun Münekkâh min'el-Muğnî fî Ebvâbit-Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. Ömer Hamdân ve Sabine Schmidtke, (Beyrût: el-Ma'hedü'l-Almâni li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 2012). Mukaddime.

Hişâm b. ‘Amr el-Fuvâtî ve Ca‘fer b. Harb’in “*Usûl-i Hamse*”lerinden birisinin şerhi olduğu veya metnin Kâdî Abdulcebbâr’a şerhin ise öğrencilerine ait olduğu yönünde de farklı rivâyetler mevcuttur.²⁰⁵

İ‘tizâlî hareketinin temel öğretisi ve kurallarını konu edinen “*Usûlü’l-Hamse*” isimli eser Faysal Bedir ‘Avn’ın şerhi ve Abdülkerîm Osmân’ın tahkiki ile basılmış,²⁰⁶ aynı zamanda İlyas Çelebi tarafından da Türkçeye kazandırılmıştır.²⁰⁷

3.6.3. Fadlû’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile

Ebû’l-Kâsım el-Belhî’nin (v. 319/931) “*Kitâbu Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*” isimli eserinden, Mu‘tezile’nin ortaya çıkışı, isimlendirilmesi ve ihtilâfa düşükleri konuları anlattığı “*Bâbu Zikri’l-Mu‘tezile*” kısmının, Kâdî Abdulcebbâr’ın (Mu‘tezile’nin on tabakasını açıklamış olduğu “*Tabakâtü’l-Mu‘tezile*”sinin ve Hâkim el-Cüşemî’nin “*Şerhi’l-Uyûni’l-Mesâ’il*”den Mu‘tezile’nin on bir ve on ikinci tabakasının geçtiği bölümünün birleştirilerek üç farklı kaynaktan oluşan derleme türü bir eserdir.²⁰⁸

Bu eser dışında, Zeydiyye’nin önemli alimlerinden Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ’nın da (v. 840/1437) “*Kitâbu Tabakâtü’l-Mu‘tezile*” isminde bir eseri mevcuttur. Müellifin “*el-Münye ve’l-Emel*” kitabının bir bölümünden oluşan bu eser; Mu‘tezile’nin on iki tabakası ve mezhebin adalet ve tevhîd ilkesini benimseyen farklı dönem, mezhep ve bölge alimleri hakkında bilgiler vermektedir.²⁰⁹

---

²⁰⁵ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 49.

²⁰⁶ Ebû’l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbâr, *el-Usûlü’l-Hamse*, thk. Faysal Bedir ‘Avn, (Kuveyt: Matbû‘ât Câmî‘atü’l-Kuveyt, 1998).

²⁰⁷ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*.

²⁰⁸ Ebû’l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbâr, Hâkim el-Cüşemî ve Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Ka‘bi, *Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, thk. Fuâd Seyyid ve Eymen Fuâd Seyyid, (Beyrût: Dâru’l-Farâbî, 2017); Ebû’l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbâr, Hâkim el-Cüşemî ve Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Ka‘bi, *Fazlü’l-İ‘tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, thk. Fuâd Seyyid ve Eymen Fuâd Seyyid, (Tunus: ed-Dârü’t-Tunusiyye, 1974).

²⁰⁹ İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*.

Bu her iki eser de tabâkât türü birer eser olmaları ve Mu‘tezile’nin tabakâlarında bulunan önemli isimler hakkında bilgi vermeleri bakımından mezhebin önemli kaynaklarından sayılmaktadır.

3.6.4. Kitâbü’l-İntisâr ve’r-Redd ‘ale İbni’r-Râvendî el-Mülhid

Mu‘tezilî alimlerden Câhız, Mu‘tezile mezhebinin diğer mezheplere karşı üstün olduğunu belirtmek amacıyla “*Fazîletü’l-Mu‘tezile*” isminde bir eser yazmış, daha önceleri Mu‘tezilî iken sonradan Şî‘î-Râfizîliği benimseyen ve son dönemlerinde de mulhid olarak bilinen İbnü’r-Râvendî, Câhız’ın bu eserine karşılık eleştiri mahiyetinde “*Fadîhatü’l-Mu‘tezile (Fedâ’ihü’l-Mu‘tezile)*” isimli eserini yazmıştır. Ebû’l-Hüseyn el-Hayyât da İbnü’r-Râvendî’nin bu eserine karşılık Mu‘tezile’yi savunmak amacıyla “*el-İntisâr ve’r-Redd ‘alâ İbni’r-Râvendî el-Mülhid*” isimli eserini yazmıştır.²¹⁰

Bu eser, Mu‘tezile ekolüne yöneltilen eleştirilere karşı bir savunma eseri olmasının yanı sıra, Şî‘a itikâdı hakkında bilgi vermesi ve Bîşr b. Mu‘temir, Allâf, Nazzâm ve Câhız gibi Mu‘tezile’nin önde gelen alimlerinin İtikâdî konulara dair fikirlerini açıklayıcı bir şekilde aktarması açısından mezhebin önemli eserlerinden sayılmaktadır. Burada Yâfi‘î’nin, İbnü’r-Râvendî hakkındaki görüşünü de ifade etmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Yâfi‘î, onun hakkında: “Hak ehlinin meşhur alimleri; onun usûl kitaplarında zındık ve ilhâd fikirlerine yöneldiğini aktarmaktadırlar. İbn Hallikân (v. 681/1282) gibi onun faziletinden bahseden kimselere de itibar edilmez” şeklinde bir ifade de bulunmuştur.²¹¹

3.6.5. el-Mesâ’il fi’l-Hilâf Beyne’l-Basriyyîn ve’l-Bağdâdiyyîn

Ebû Reşîd en-Nisâbüri’ye (v. 573/1178) ait bu eser, Basra ile Bağdât Mu‘tezilesi arasında; cevher ve araz, elem ve lezzet, kudret, itikâd, nazar ve istidlâl, irâde ve şehvet gibi toplam on dört başlıktan oluşan ihtilâflı konuları incelemektedir.

---

²¹⁰ Ebû’l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü’l-İntisâr ve’r-Redd ‘ale İbni’r-Râvendî el-Mülhid*, thk. Nyberg H.S., (Beyrût: Evraku’ş-Şarkiya, 1993).

²¹¹ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 2, 177-178; İbn Hallikân’ın ifadesi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-‘Âyân*, C. 1, 94-95; Şehristânî, *Milel ve’n-Nihal*. C. 1, 53, (dipnot 4).

Müellif, ihtilâflı konuları anlatırken, Basra Mu‘tezilesi için Ebû Hâşim el-Cübbâî’yi, Bağdât Mu‘tezilesi için de genellikle Ebû'l-Kâsım Belhî el-Kâ‘bî’yi ekollerin temsilcileri olarak gösterir. Kendisi de Basra ekolünden olduğu için Ebû Hâşim el-Cübbâî’den bahsederken şeyhimiz tabirini kullanmakta ve Kâ‘bî’nin görüşlerini de daha çok tenkit ederek aktarmaktadır.²¹²

Eser, Mu‘tezile mezhebinin önemli alimlerinden birisinin, mezhebin ekolleri arasındaki ihtilâfları konu edinmesi açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

3.6.6. el-Mu‘temed fî Usûli’-d-Dîn - Kitâbü’l-Fâ’ik fî Usûli’-d-Dîn

İbnü’l-Melâhimî’ye (v. 536/1141) ait bu iki eser, biri diğerinin özeti olduğu için ikisini beraber zikretmeyi daha uygun gördük. Müellif “*Mu‘temed*” isimli eserinde; İslâm dininin argümanlarını ve ona muhâlefet edenlerinin delillerini ayrıntılı bir şekilde izah ettiğinden, kitap içeriğinin çoğalıp birkaç ciltten oluşmasından dolayı okuyuculara zor gelebileceği endişesiyle kitabını ihtisâr ettiğini ve bu muhtasar eserine de “*Kitâbü’l-Fâ’ik fî Usûli’-d-Dîn*” ismini verdiğini belirtmektedir.²¹³

İbnü’l-Melâhimî, Ebû’l-Hüseyin el-Basrî’nin “*Tasaffuhü’l-Edille fî Usûli’-d-Dîn (Fasîhü’l-Edille)*” isimli eserini özetlemek, tamamlamak ve yenilemek amacıyla Ebû’l-Hüseyin el-Basrî’nin metoduna uyarak bu eseri yazdığını ifade eder.²¹⁴ Ancak, “*Mu‘temed*”in, günümüze ulaşan bölümlerine bakıldığında “*Tasaffuhü’l-Edille*”ye çok bir eklemeye yapıldığı söylenemez. “*Kitâbü’l-Fâ’ik fî Usûli’-d-Dîn*” dikkate alındığında asıl eklemelerin, günümüze ulaşmayan bölümlerde geçtiğini söyleyebiliriz.

3.6.7. el-Minhâc fî Usûli’-d-Dîn

Zemahşeri’nin (v. 538/1144) kelâma dair bilinen ve günümüze ulaşmış tek eseri olan ve kendisinin de ifade ettiği üzere imâmet hâriç, kelâmda bahsi geçen bütün konulara

---

²¹² Nisâbûrî, *Mesâil fî’l-Hilâf*.

²¹³ İbnü’l-Melâhimî, *el-Faik fî Usûlü’-d-Dîn*, ed. Faysal Bedir ‘Avn, (Kâhire: Metba‘atü Dârü’l-Kutub ve’l-Vesaikü’l-Kavmiyye, 2010), 31.

²¹⁴ İbnü’l-Melâhimî, *el-Mu‘temed fî Usûlü’-d-Dîn*, thk. Wilferd Madelung ve Martin McDermott, (London: Al-Hoda, 1991), Mukaddime.

değindiği önemli bir eseridir.²¹⁵ Zemaşerî, bu eserinde kendi görüşlerini soru cevap tarzında diyalektik bir yöntem ve vecîz ifadelerle aktarmaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere “*Minhâc*” eseri, dini anlama kılavuzu niteliğini taşıması ve Mu‘tezile mezhebinin de dinî düşünce yapısını ve akîdesini az, öz ve net bir şekilde ifade etmesi açısından, mezhebin önemli kaynakları arasında zikredilmektedir.

Zemaşerî, bu eserinde kelâm konularını; dakîku’l-*kelâm* ve celîlu’l-*kelâm* şeklinde iki bölümde ele almaktadır. Dakîku’l-*kelâm* konusunda; cevher-âraz, zaman-mekân, kıdem-hudûs ve vacibu’l-*vücûd* gibi evrenin oluşu, yapısı, özellikleri ve hareketlerini inceleyen kozmoloji bilimini, celîlu’l-*kelâm* konusunda da usûlü hamse ilkeleri kapsamında; teklif, lütuf, elem, rızık, ücret, ecel, nübüvvet ve mucize konularını ele almıştır. Eserin, iki ayrı Türkçe tercümesi²¹⁶ ve Zemaşerî’nin bu eseri bağlamında “Kelâmî Görüşleri”²¹⁷ ve “Usûl-i Hamse’ye Dair Görüşleri”²¹⁸ üzerine yapılmış iki akademik çalışma da mevcuttur.

3.6.8. el-Keşşâf ‘an Hakâik Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl

Zemaşerî (v. 538/1144) Mekke’de kaldığı son dönemlerinde, Mekke emiri İbn-i Vehhâs’ın isteği ve teşviki üzerine bu eserini yazmaya başlar ve iki yılda telifini bitirir. Farklı alanlarda birçok eser kaleme alan Zemaşerî, tam manasıyla “*Keşşâf*” isimli

---

²¹⁵ Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *Kitâb el-Minhâc fî Usûli’d-Dîn*, thk. Sabine Schmidtke, (Beyrût: ed-Dârü’l-‘Arabiyye lil-‘Ulûm-Nâşirûn, 2007), 71.

²¹⁶ Zemaşerî, *Mu‘tezile ‘Akâidi: Kitâbü’l-Minhâc fî Usûli’d-Dîn*, çev. Ulvi Murat Kılavuz ve A. İskender Sarıca, (İstanbul: Klasik yay., 2021); Zemaşerî, *el-Minhâc fî Usûli’d-Din (Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi)*, çev. Mehmet Evkuran, *Kelâm Klasikleri: 2*, (Ankara: Ankara Okulu yay., 2021).

²¹⁷ M. Ragıp Kaplan, “Zemaşerî’nin el-Minhâc fî Usûli’d-Din Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üni., 2012).

²¹⁸ Köse, “Zemaşerî’nin Minhâc Bağlamında Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üni., 2017).

eserinden sonra, İslâm toplumu içerisinde tanınmış ve bugüne kadar adından söz ettirebilmiştir.²¹⁹

Zemahşerî öncesi dönemlerde yapılan tefsîr çalışmaları daha çok rivâyet metoduyla yazılmışken, Hanefî-Mu‘tezilî olan Zemahşerî, tefsîrini dirâyet metoduyla yazmış ve bu tefsîrinde itikâdî görüşlerini Mu‘tezile, fikhî görüşlerini de Hanefî mezhebine bağlı kalarak ortaya koymuştur. Zamehşerî, “*Minhâc*” isimli eserinde olduğu gibi bu eserinde de baştan sona “sen şöyle der / sorar isen, ben de şöyle der / cevap veririm” manasında “fe in kulte kultu” yöntemini kullanarak diyalektik anlatım metodunu tercih etmiştir.²²⁰

Yâfi‘î, Zamehşerî’nin “*Keşşâf*”ı yazarken kitabın önsüzünde “Kur’ân-ı yaratan Allah’a hamd olsun” diyerek başladığını, daha sonra kendisine yakın bazı isimlerin; bu tabir nedeniyle insanların bu kitaptan uzak duracakları uyarısında bulunmalarıyla onu “Kur’ân-ı indiren Allah’a hamd olsun” şekilde değiştirdiğini aktarmaktadır.²²¹

Tefsîr tarihi ve geleneğinde önemli bir yere sahip olan “*Keşşâf*”, birçok sefer Türkçeye tercüme edilmiş, hakkında sayısız çalışmalar yapılmış ve günümüze kadar İslâmî ilimlerin önemli kaynakları arasında zikredilmiş olması açısından Mu‘tezile’nin önemli kaynaklarından sayılmaktadır.²²²

3.6.9. Kitâbü’l-Mu‘temed fî Usûli’l-Fıkh

Daha önce hocası Kâdî Abdülcebbar’ın “*Kitâbü’l-Umed*” isimli eserini şerh eden Ebû’l-Hüseyin el-Basrî (v. 436/1044) “*Umed*’ten farklı olarak kendine özgü bir üslûp ve yöntemle bu eseri telif etmedeki amacını şu şekilde ifade etmektedir: Fıkıh usûlü’nün konusu olmayan özellikle ayrı bir ilim olan kelâm ilmine dair meselelerin yer almadığı, fıkıh usûlü ile ilgili açıklanması gereken konuların ayrıntılı izah edildiği

---

²¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri: Tefsîri el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vîl*, (metin-çeviri), çev. Muhammed Coşkun vd., ed. Murat Sülün, Dînî İlimler Serisi: 7, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2016); Öztürk ve Mertoğlu, “Zemahşerî”, 235-236; Aydın, “Mu‘tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”, 35.

²²⁰ A.g.e., 24.

²²¹ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 3, 206; ‘Âmirî, *Ğurbâlû’z-Zamân*, 423.

²²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Zamehşerî, *Keşşâf Tefsiri*, C. 1, 46-54.

ve konuların tekrarlanmaksızın kategorize edilmiş bir düzen içerisinde ele alındığı bir usûl eseri ortaya koymaktır.²²³

Yâfi'î, Ebû'l-Hüseyin'i; "bilgisi çok, konuşması iyi, anlatımı güzel ve "Mu'temed" gibi fıkıh usûlüne dair değerli eserler ortaya koyan Mu'tezile'nin önemli isimlerinden biri" olarak tanıtmakta ve Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) usûlü fıkıh konusunda yazmış olduğu "Mahsûl" isimli eserinin de Gazzâlî'nin "Müstasfâ'sı ve Ebû'l-Hüseyin'nin "Mu'temed"inden derlenmiş bir eser olduğunu aktarmaktadır.²²⁴

"Mu'temed", mütekellimîn metoduyla yazılmış usûl ilminin dört temel kaynaklarından biri olması²²⁵ ve Mu'tezile alimlerinin çok az kaynaklarda erişilebilen fıkıh usûlüne dair görüşlerini ayrıntılı bir biçimde aktarması bakımından mezhebin önemli eserlerinden sayılır.

3.6.10. Kitâbü'l-Hayevân

Kitâbü'l-Hayevân, Câhız'ın hayatının son zamanlarında yazmış olduğu yedi ciltten oluşan ansiklopedik bir eserdir. Kitapta; su, ateş ve cinlerle beraber kuş, böcek, yılan, köpek, fil, deniz memelileri ve maymun gibi 350'den fazla hayvan türünün yaşam şekillerini ve doğumlarından ölümlerine kadar çeşitli hallerini edebî bir anlatım ve anekdotlarla genişçe izah etmiş ve yer yer Hıristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük ve Dehrîlik gibi dinlerden ve özelliklerinden bahsetmiş ve farklı mezheplerin görüşlerine de cevaplar vererek kelâmî meseleleri konu edinmiştir.²²⁶

---

²²³ Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hamidullâh, Ahmed Bekîr ve Hasan Hanefî, (Dımeşk: el-Ma'hedu'l-İlmiyyi'l-Frensiyyi li'd-Dirâseti'l-Arabiyyi, 1965).

²²⁴ Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 3, 45.

²²⁵ Diğer üç eser: Kâdî Abdülcebbar'ın *Kitâbü'l-'Umed*'i, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*'ı ve Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sıdır. Bkz. Ahmet Akgündüz, "el-Mu'temed" md., *DİA*, (Ankara: TDV yay., 2020), 31/387.

²²⁶ Bkz. Tahsin Görgün, "Kitâbü'l-Hayevân" md., *DİA*, (Ankara: TDV yay., 2002), 26/106-108.

Yâfi‘î, bu eser hakkında “Câhız, tüm gârip ve acâyip şeyleri bu eserinde toplamıştır” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.²²⁷

3.7. Mu‘tezile’nin Temel Prensipleri (Usûl’i Hamse)

İslâm tarihî içerisinde farklı inanç ve düşünce gruplarına karşı İslâm’ı naklî ve aklî deliller ışığında savunma gayesiyle kelâm ilminin aktörü olarak hicrî II. asrın başlarında ortaya çıkan i‘tizâl hareketi, gelişen olayların etkisine bağlı olarak teşekkül sürecini tamamlamış, Sünnî kelâm ekolünün inanç esaslarını ilâhiyyât, nübüvvât ve sem‘iyyât şeklinde ayırmalarına karşılık, diğer kelâm ekollerinden ayrı kalmak suretiyle kendine özgü belli bazı prensipler edinmiş ve fikir ve düşüncelerini “usul-i hamse” dediği beş prensiple sistematize etmeye çalışmıştır.²²⁸

Kâdî Abdülcebâr, Mu‘tezile’nin prensiplerini “*Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*’de beş, “*Muğni*’de tevhîd ve adalet olmak üzere iki, “*el-Muhtasâr fî Usûli’d-Dîn*’de tevhîd, adalet, nübüvvet ve şerâi’ olmak üzere dört prensip şeklinde taksime tâbi tutmuştur.²²⁹

Mu‘tezile’nin usûl-i hamse tabiriyle belirledikleri ve Vâsıl bin ‘Atâ ile başlayıp Ebû’l-Hüzeyl el-Allaf’la şekillenen prensipleri şunlardır;

1. Tevhîd,
2. Adalet,
3. el-Va‘d ve’l-Va‘id,
4. el-Menzile beyne’l-Menzileteyn
5. Emr-i bi’l-Marûf ve’n-Nehyi ani’l-Münker.²³⁰

---

²²⁷ Yâfi‘î, *Mirâtü’l-Cinân*, C. 2, 120.

²²⁸ Bkz. Veysi Ünverdi, “Mu‘tezile’nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, *Artuklu Akâdemi* 4, sy 2 (2017): 1-28; İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse” md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 2012), 42/211; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 207.

²²⁹ Abdülcebâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 200, 202, 204; Çelebi, “Usûl-i Hamse”, 211.

²³⁰ Yâfi‘î, *Merhemü’l-İlel*, 2015, muhakkikin önsözü, 5-9; Çelebi, “Mu‘tezile”, 395-396; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm*, 450-451; Karadaş, *Kelâm Tarihi*, 82-84.

3.7.1. Tevhîd

İslâm dini ve kelâm ilmi açısından inanç yapısının temel dayanağı niteliğinde olan tevhîd düşüncesi, Mu‘tezile açısından da büyük bir önem arz ettiğinden prensiplerinin başında zikredilmektedir. Tevhîd inancı, tüm Müslümanlar nezdinde Allah’ın zat, sıfat ve fiillerinde bir ve tek olduğuna ve hiçbir ortağının olmadığına inanmak manasındadır.

Mu‘tezile’ye göre tevhîd prensibi şunu ifade eder; Allah birdir ve tektir, ortağı ve misli yoktur. O, cisim, cüsse, et, kan, cevher ve arazdan oluşmaz; şahsı, sureti, organları, rengi, tadı, kokusu ve görüntüsü yoktur; arazlarla bilinemez; hareket, sükûn, parçalara ayrılma gibi vasıflarla nitelenemez; herhangi bir cihette bulunmaz; zaman ve mekândan münezzehtir, herhangi bir varlığın bedenine intikâl/hulûl etmesi düşünülemez, hudûs ile vasıflandırılmaz; son, sınır ve mesafe ile nitelendirilemez, doğmamış ve doğurmamıştır; duyularla algılanamaz, hiçbir şekilde mahlûkata benzemez ve her zaman alim, kâdir ve diridir.²³¹

Teşbîh, teccîm ve te‘addüd-i kudemâ düşüncesine karşılık Allah’ın ulûhiyeti ve sıfatları konusunda tenzîh edici bir tutum sergileyen Mu‘tezile, tevhîd prensibiyle Allah’ın ezeli sıfatlarını kabul etmemiş, Kur’ân ve hadîste geçen Allah’ın sıfatlarını akılla izah ederek, her türlü havâdisten münezzehtir olduğu yönünde yorumlamaya çalışmış ve bu düşünceyle Ehl-i sünnete karşı Kur’ân’ın mahlûk olduğu iddiasında bulunmuş ve ru’yetullahı inkar etmiştir.²³²

3.7.2. Adalet

Mu‘tezile, tevhîd ilkesiyle ilişkili olarak bu prensiple insanların hür irâdeye sahip olduklarını, yaptıkları her şeyin kendi istek ve tercihleriyle yaptıklarını, akıbetlerinin de sadece kendi takdîrleri olduğunu ve Allah’ın kötü şeyleri yaratıp bundan insanı sorumlu tutmasıyla Allah’ın ‘Adl sıfatının sorgulanacağı endişesiyle insanın fiilleri

---

²³¹ Ünverdi, “Usûl-i Hamse ve Arka Planı”, 4; Bkz. Işık, *Mu‘tezile'nin Doğuşu*, 67-69; Çelebi, “Mu‘tezile”, 395.

²³² Yâfi‘î, *Merhemü'l-‘İlel*, 2015, muhakkikin önsözü, 6; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 210-211; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 48; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm*, 450; Çelebi, “Mu‘tezile”, 395-396.

konusunda Allah'ın hiçbir müdâhalesinin olmadığını, Allah'ın, kul için sadece iyi, güzel ve uygun olan şeyleri (aslâhı) yarattığını, kötü ve çirkin olan şeyleri yaratmaktan münezzehe olduğunu savunmuştur.²³³

Bu prensiple Mu'tezile, kulun fiillerinin Allah tarafından değil insanlar tarafından yaratıldığına ve kul için iyi ve güzel olan şeylerin yaratılmasının Allah'a vâcip olduğuna inanmaları dışında, husun-kubuh konusunda insan aklının şerî'atten bağımsız olarak iyi ve kötü şeyleri birbirinden ayırt edebileceğine ve Ehl-i sünnet'in Allah'ın lütfu olarak gördüğü Peygamberlerin gönderilmesini Allah için vâcip olduğuna inanmaktadır.²³⁴

3.7.3. el-Va'd ve'l-Va'id

Kulun yaptıkları olarak ifade edilen ef'âli ibâd'ın ahiretteki karşılığı olarak; iyilik, ödüllendirme ve cenneti ifade eden va'd ve kötülük, cezalandırma ve cehennemi ifade eden va'id prensibi de mürtekeb-i kebîre tartışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır.²³⁵ Mu'tezile'nin bu prensibine göre; Allah, iyiler için cennet va'dinden ve kötüler için de cehennem va'idinden dönemeyecek ve büyük günah işleyen kul, tevbe etmeden ölürse Allah'ın bağışlaması ve Peygamberin (s.a.v.) şefâati söz konusu olamayacaktır.²³⁶

Bu prensipte va'd konusunda Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında en önemli fark; Ehl-i sünnet'in, kulun hiçbir şekilde Allah'tan bir hak talebinde bulunamayacağı inancıyla Allah'ın va'dinden dönmemesinin va'd üzere vâcip olduğunu, Mu'tezile'nin de istihkâk (kulun sâbit olan hâkkını isteme) üzere vâcip olduğunu savunmaları²³⁷ ve va'id konusunda da; Ehl-i sünnet'in Allah'ın dilerse va'idinden dönebileceği, günahkar birisini affedebileceği ve büyük günah işleyeni cehennemden çıkarabileceği,

---

²³³ Bkz. Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 49; Aydın, "Mu'tezile Ekolü", 45-46; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 212; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm*, 450; Ünverdi, "Usûl-i Hamse ve Arka Planı", 7-11.

²³⁴ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, muhakkikin önsözü, 6-7.

²³⁵ Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 48.

²³⁶ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, muhakkikin önsözü, 8; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 209; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm*, 451; Bkz. Ünverdi, "Usûl-i Hamse ve Arka Planı", 11-15.

²³⁷ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, muhakkikin önsözü, 8.

Mu'tezile'nin de bunun aksine Allah'ın hiçbir şekilde va'îdinden dönmeyeceği ve büyük günah işleyen kişinin tevbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalacağı görüşünü savunmalarıdır.²³⁸

3.7.4. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn

Bu bölümün başında da bahsi geçtiği üzere, Hasan-ı Basrî'ye mürtebib-i kebîrenin ahîretlik durumu ile ilgili yöneltilen bir soruya öğrencisi Vâsıl b. 'Atâ'nın; bu kişinin Harîciler ve Mürcîe'nin aksine ne mümin ne kafir ancak ikisinin arasında bir mertebede fâsık olduğunu, ölmeden önce tövbe etmesi durumunda mümin olup cennete gireceği, tevbe etmemesi durumunda da kafir olup cehennemde ebedî kalacağını söylemesi üzerine Mu'tezile'nin ilk ortaya çıkmış prensibidir.²³⁹

3.7.5. Emr-i bi'l-Marûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker.

İslâm dinin yayılması, tehdît ve saldırılara karşı muhâfaza edilmesi, Müslümanların delâletten kurtarılmaları ve toplumun ıslâh edilmesi için tüm Müslümanlar açısından imkân dâhilinde gerekli bir görev olan, iyiliği emretmeyi ve kötülükten sakındırmayı ifade eden emr-i bi'l-marûf ve'n-nehyi ani'l-münker; Ehl-i sünnet'e göre far-ı kifâye iken, Mu'tezile, farklı inanç ve fikirlere karşı verdiği muhâfaza ve müdâfaa mücâdelesini, kelâm ilminde bıraktığı derin izler ve telif etmiş olduğu sayısız eserlerden de anlaşıldığı üzere bu görevi farz-ı ayn kabul etmiş ve beş temel prensiplerinden biri olarak belirlemiştir.²⁴⁰

Mu'tezile, bu prensibi da'vet, tebliğ ve irşâd gibi dinî ve ahlâkî yönde uyguladığı gibi, dönemin iktidârlarının desteğini almak, karşıtlarını susturmak ve i'tizâl düşüncesini zorla kabul ettirme girişimleri gibi siyâsî ve ideolojik amaçları doğrultusunda da uygulamıştır.²⁴¹

---

²³⁸ A.g.e., 8; Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 209.

²³⁹ Bkz. A.g.e., 207-209.

²⁴⁰ Bulut, *Mezhepler Tarihi*, 210; Kâdî Abdülcebbar, emr-i bi'l-marûf ve'n-nehyi ani'l-münker prensibi için bazı şartları gerekli görmüştür. Bkz. Ünverdi, "Usûl-i Hamse ve Arka Planı", 21-22.

²⁴¹ A.g.e., 210; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 48.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

YÂFİ'Î'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ VE MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

4.1. Yâfi'î'nin Kelâmcı Kişiliği ve Kelâmi Görüşleri

Farklı birçok alanda önemli eserler ortaya koyan Yâfi'î'nin hangi alanda ne tür bir düşünce yapısına sahip olduğu da ayrı bir önem arz etmektedir. Bu başlıkta, konumuzun ilgi alanı dışında olması hasebiyle Yâfi'î'nin tefsîr, hadîs, fıkıh, tasavvuf, tarih vd. ilimlerde nasıl bir anlayışa sahip olduğuna değinilmeyecek olup sadece kelâmcılığı ile akidevî görüşleri ele alınacaktır.

4.1.1. Yâfi'î'nin Kelâmcı Kişiliği

Hayatı bölümünde zikredildiği üzere Yâfi'î, henüz riyâzet eğitimi aldığı sıralarda bir arkadaş sohbetinde “Kendini ibadete adanmak ilimden kaçmaktır” sözüne kulak misafiri olur ve bu sözün etkisinde kalarak zâhirî ilmi batınî ilme tercih eder.²⁴² Böylece birçok mutasavvıf gibi Yâfi'î de zâhirî ilimlere yönelebilmiş ve aklı tartışmalara girebilmiştir.

Yâfi'î, usta bir şair olması hasebiyle kendi inancını ve görüşlerini edebî ve belîğ bir üslupla kasîdelerinde izaha kavuşturmuş, Eş'ârî düşüncesi üzerinden Ehl-i sünnet inancını önemli manada benimsediğinden Mu'tezile başta olmak üzere muhâlif fırka ve şahıslara karşı muhâfaza ve müdâfaa mücadelesinde bulunmuştur. Yâfi'î, “*Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*” isimli eserinde yetmiş iki fırka hadîsinde geçen bidat ehli fırkaların; Hariciler, Mürcîe, Mu'tezile ve Şi'â mezheplerinin her birisinde bulunan on sekiz fırkanın olduğunu ifade etmiş ve yanlış gördüğü her mezhep fırkalarının düşüncelerini eleştirmiştir.²⁴³ Bu fırkalar dışında İbn Teymiyye'yi (v. 728/1328); Gazzâlî ve Kuşeyrî (v. 465/1072) gibi önemli alimleri yermesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kabir ziyaretini engellemesi, Allah'ın veli kullarını kınaması, fıkhi bir mesele olan talak (boşama)

---

²⁴² Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 4, 233; Şa'rânî, *Tathîru Ehli'z-Zevâyâ*, 333.

²⁴³ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 126.

konusundaki yaklaşımı ve Sünni düşünce ekolüne aykırı birkaç farklı görüşü benimsemesinden ötürü eleştirmiştir.²⁴⁴

Bir Eş'ârî olarak Ehl-i sünnet âlimlerinin genel görüşünü takip eden ve doğru inancın da bu âlimlerin inancı olduğunu belirten Yâfi'î'nin kelâmcı kişiliğini; bir Şâfi'î müntesibi, Cüveynî mukallidi ve Gazzâlî sevdalısı olarak Eş'ârî müdâfî ve Mu'tezile tenkitçisi şeklinde tanıtmak mümkündür.

4.1.2. Yâfi'î'nin Kelâmi Görüşleri

Yâfi'î, Allah'ın zatıyla ilgili; keyfiyetinin sorulmayacağını; onun zamandan, mekandan ve insanların zihninde canlandığı her şeyden, bir benzeri ve şerikinin olmasından ve her türlü noksanlıktan münezzehe olduğunu; Kelâmının kadim olup cisim, araz, cevher ve hiçbir harfin olmadığı zaman var olduğunu; her şeye gücü yettiğini ancak hiçbir şeyin ona vacip olmadığını; cezasının adalet, bağışlaması ile mükafatlandırmasının da bir fazileti olduğuna inanır. Yâfi'î, ahiret hayatı konusunda da kabir azabı, yeniden dirilme, mizan, şefaet, sırat, cennet, cehennem, havz-ı kevser ve ru'yetulah'ın hak olduğuna ve kafirler dışında hiç kimsenin ebedi olarak cehennemde kalmayacağına inanır. Bütün Peygamberlerin şer'atlarının hak olup Şer'at-ı Muhammediyye'nin diğerlerini neshettiğini belirten Yâfi'î, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mahlûkatın en hayırlısı olup ashabının bu ümmetin hayırlılarından olduğunu ve ehl-i kıblenin hiçbir şekilde tekfir edilmeyeceğini de ifade eder.²⁴⁵

Yâfi'î, akıl-nakıl ilişkisinde ne akli ne de nakli tek kaynak olarak kabul eder. O, Allah'ın varlığına ilişkin delillere ulaşma konusunda nakli öncelikli kaynak kabul ederken akli da naklin anlaşılması bakımından gerekli görmektedir. Akli mutlak bir irâde olarak görmemekte sadece naklin belirlediği ölçüde işlevselliğini kabul etmektedir. Kulun ilâhî emre muhatap olması ve mükellef kılınmasının şartı olarak gerekli gördüğü aklın, insanı saadete ulaştıran bir kaynak olduğuna da dikkat

---

²⁴⁴ Akdoğan, "Yâfi'î'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi", 31-33.

²⁴⁵ Bkz., Yâfi'î, *el-İrşâd ve t-Tatriz*, 2003, 433-434 (Şemsü'l İmân kasîdesi içerisinde geçmektedir). Yâfi'î'nin akâid görüşleri için bkz., Ek-1 ('Akâidetü'l-Yâfi'î'); Ek-2 Yâfi'î'nin Tuhfetü'l 'İbâd (Kasîdetü'r-Râiyye) İsimli Eserinin Akâid Bölümü.

çekmektedir. Kısacası Yâfi'î, akıl olmadan naklin gerekliliğinden söz edilmeyeceğini, nakil olmadan da aklın geçerliliğinden bahsedilmeyeceğini ifade etmektedir.²⁴⁶

Yâfi'î, kulun fiillerinin yaratıcısı olmadığını ancak sahip olduğu cüz'i irâdeyle kesb ve fiil esnasında ortaya çıkan istitâ'at sahibi olduğunu; Allah'ın, sebep ve müsebbeplerin müsebbibi olduğunu; iyi ve kötü bütün fiillerin Allah tarafından yaratıldığını; ancak bu fiillerin ortaya çıkmasında kulun irâdesinin tesiri olduğunu; Allah'ın kötülüğü irâde etmediğini ve kulunu hiçbir şekilde baskı altında bırakmadığını; Allah'ın fiillerin Hâlık'ı, kulun da kâsibi olduğunu ve buna bağlı olarak da kulun yaptıklarının sonucuna göre ya sevap veya ceza alacağını ifade eder.²⁴⁷

Yâfi'î, büyük günah işleyen ahiretlik durumu ile ilgili ameli îmânın bir cüzü kabul etmeyen Mürcîe'nin "cehenneme girmeyeceği, ebedî olarak cennette kalacağı" görüşü ile ameli îmânın bir cüzü kabul eden Mu'tezile'nin "tevbe etmeden ölürse cennete girmeyeceği ebedî olarak cehennemde kalacağı" görüşlerinin ifrat ve tefrît düzeyinde olduğunu, Hariciler'in de "küçük olsun büyük olsun tüm günahların küfrü gerektirdiğini dolayısıyla cezasının ebedî cehennem olduğu" görüşüyle Mu'tezile'den daha da aşırı bir tutum benimsediğini, buna karşılık Sunnî kelâm anlayışının "büyük günah işleyen müminlerin Peygamberlerin şefaatiyle cehennemden çıkarılıp cennete girecekleri ve sadece kafirlerin ebedî cehennemde kalacakları" görüşüyle iki uç düşünce arasında mutedil bir tutum sergileyerek doğru bir yerde olduğunu savunmuştur.²⁴⁸

4.2. Zeydî-Mu'tezilî Alimlerin Yâfi'î'ye Soruları

Daha önce bahsi geçtiği üzere bazı Zeydî alimler, etkilendikleri i'tizâl düşüncesinden kaynaklı Yâfi'î'ye gelerek inanca dair bazı sorular yöneltmişlerdir. Çalışmamızın bu bölümünde; ilk olarak Zeydî alimlerin Yâfi'î'ye yöneltmiş oldukları soruları, ardından Yâfi'î'nin bu sorulara verdiği cevaplar bağlamında Mu'tezile'ye yönelttiği itiraz ve eleştirilerini ve son olarak da yetmiş iki fırka hadîsi bağlamında Yâfi'î'nin eleştirdiği Mu'tezile fırkaları ele alındı.

---

²⁴⁶ Bkz. Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 50-54; A.g.e., 1992, 55-59.

²⁴⁷ A.g.e., 2015, 64-65, 157-158; A.g.e., 1992, 69, 170-171.

²⁴⁸ Yâfi'î, *Zikrü Mezâhibi'l-Fırak*, 126-127.

Zeydî alimler, sorularını Ehl-i sünnet inancı ile Eş'ârî ve Gazzâlî üzerinden sorduklarından, Yâfi'î de ilk önce uzun bir girizgâh ile Ehl-i sünnet inancının önemi ile alimlerinin değerinden bahsetmiş, bu konuda yaklaşık iki yüz beyitten oluşan “‘Akdu'l-lâ'î el-Mufasssal bi'l-Yâkûti'l-Ğâlî fî Medh-i 'Akîdeti Ehl-i'l-Hakki ve Mezhebihim el-'Âlî ve't-Teğezzulu bi'l İmâm Ebî Hâmid el-Ğazâlî, ve Ğayrihim min Eimmetinâ Ulî'l-Menâkıbi ve'l-Me'âlî” isimli kasîdesini zikretmiş,²⁴⁹ Gazzâlî'nin İslâmî ilimler açısından değeri ile “İhyâu Ulûmü'd-Din” isimli eserinin ehemmiyetine değinmiş ve hakkındaki bazı iddialara karşı kendisini savunmuştur. Uzun bir girizgâhın ardından Zeydî alimlerin sorularını cevaplayan Yâfi'î, onların etkilendikleri Mu'tezile düşüncesine karşı da itirazlarda bulunmuştur.

Zeydî alimlerin soruları, Gazzâlî'nin marifetullaha (Allah'ın varolduğu bilgisine)²⁵⁰ ulaşmanın delili olarak göstermiş olduğu bir ayetin geçerliliği ve bu delil bağlamında akıl-nakil ile husun-kubuh meselesine dair tartışılan önemli konular hakkındadır. Tartışmanın önemli kısmını oluşturan sorunun iyi anlaşılabilmesi için ilk önce soru olduğu gibi aktarıldı ve daha sonra Yâfi'î'nin cevâpları ve konunun ayrıntılarına girilerek getirmiş olduğu delililer ve açıklamalar ele alındı.

Yâfi'î'ye sorulan soru şu şekildedir:

Mezhebinizin önemli temsilcilerinden biri olan Gazzâlî'nin: “Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur”²⁵¹ ayeti ile marifetullaha ulaşılacağı düşüncesini nasıl izah edersiniz? Bu delile bağlı olarak; Allah hakkında sahip olunan bilgiyle mi marifetullaha ulaşılır, yoksa ikinci bir ilâh olmadığı bilgisiyyle mi marifetullaha ulaşılır?

Zeydî-Mu'tezilî alimlerin Yâfi'î'ye yönelttikleri bu soru ifade bakımından biraz karmaşık gibi görünebilir. Ancak, tevhîd ve adâlet prensiplerine bağlı olarak Allah'ın

---

²⁴⁹ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 21-32; A.g.e., 1992, 33-39.

²⁵⁰ Marifetullah kapsamlı bir kavram olup kelâm ilminde Allah'ı tanımayı ifade eder. Burada, Allah'ın varlığının aklî delillerle ispât edilebilirliği veya varlığına inanmanın akliliği tartışması içerisinde varolduğu bilgisine ulaşma (varlığını bilme) manasında kullanılmaktadır.

²⁵¹ Muhammed 47/19.

zât ve sıfatlarının bilinmesinin ardından Allah'ın Kitap ve Peygamber göndermesini imkân dâhilinde gören Mu'tezile açısından şu şekillerde daha açıkça sorulabilir:

- Gazzâlî, ikinci bir ilâh olmayışının bu ayet delil getirilerek bilenebileceğini belirtmektedir. Eğer biz, bu delille Allah dışında ikinci bir ilâh'ın olmadığı bilgisine varacaksak, bu delilin sıhhatini nasıl bilebiliriz?
- Marifetullahın kendisine nas ile mi ulaşılır, yoksa marifetullahın kaynağını akıl kabul edip akıl ile marifetullahı ulaşıyor muyuz yoksa Allah dışında ikinci bir ilâh'ın olmadığı bilgisine ulaşılır?
- Başka bir ifadeyle; marifetullah bilgisi, Allah hakkında sahip olunan bilgiye mi bağlıdır, yoksa ikinci bir ilâh olmadığı bilgisine mi?
- Daha net bir ifadeyle; marifetullahı vahiy, sem' ve nakil ile mi, yoksa nazar ve akıl ile mi ulaşılır?

Zeydî-Mu'tezilî alimlerin sordukları sorunun devamı:

Eğer, marifetullahın kaynağı ikinci bir ilâh olmadığı bilgisidir diyorsan, size (Eş'ârîler'e) göre bunun delili ve izahı nedir?" Yok eğer, vahiy ile marifetullahı ulaşılır diyorsan. Bu da şu açılardan sorunlu olduğu için kabul edilemez:

1. Marifetullah vahye muhtâctır diyorsan, vahyin kendisi de marifetullahı muhtâç olduğundan kabul edilemez. Zira ikisi de birbirine muhtâctır. Marifetullah olmadan vahyi bilemeyiz, vahiy olmadan da marifetullahı bilemeyiz. Böyle bir durumda birini diğerine tercih edemediğimizden vahiy ile marifetullahı ulaşılır diyemeyiz.
2. Allah adaletle hükmedip kabîh olan bir şeyi dilemedikçe ve yapmadıkça kelâmı delil olarak dikkate alınır. Ancak siz (Eş'ârîler), yeryüzünde yapılan tüm küfür, fesât ve zulmü (insan fiillerini) Allah'a nispet etmekle onun kabîhi irâde ettiğini ve işlediğini ifade etmiş oluyorsunuz.

Bu konuda husun-kubuh ve ef'âl-i ibâd bağlamında teklif konusuna da atıfta bulunarak şu eklemelerde bulunulmuştur:

1. Mezhep imamınız Eş'ârî, yalancı Peygamberlerin eliyle mucizenin izhârını câiz görürken, başka bir imamınız olan İbn Hatîbü'r-Râzî'nin Peygamberliğin ispatı için, insanların dosdoğru yola davet edilmesi ve

*onların olumlu yönde etkilenmesi gerektiği görüşünü nasıl izah edersiniz?*²⁵²

2. *İmâmınız Gazzâlî de “Mucize mümkündür, Peygamber tebliğcidir, akıl yönlendiricidir, kalbin mühürlenmesi gerçektir” sözünü söylemiş, ancak biz bunu zamanımızın alimlerine sorduğumuzda, kimse ne kastettiğini anlamamış, Gazzâlî bu sözüyle neyi kastetmiştir?*
3. *Dediğiniz şekilde marifetullahın kaynağının vahiy olduğunu varsaysak. Vahiy Allah’ın kelâmıdır. Kelâm da belli bir mana ifade etmek için konulmuş bir lügattir. Bu da sizin mezhebınız açısından uygun değildir. Çünkü siz (Eş’ârîler) Allah’ın kelâmını harf ve seslerden oluşmadığına ve onun zâtıyla kâim olan bir sıfatı olduğuna inanıyorsunuz.*²⁵³

Yâfi’î’nin, kendisine yöneltilen bu sorulara verdiği cevaplar ve beraberinde getirdiği açıklamaları ile eleştirileri, aşağıda olduğu üzere ilgili konu başlığı içerisinde ayrı ayrı ele alındı.

4.3. Yâfi’î’nin Mu‘tezile Eleştirisi

4.3.1. Marifetullah (Allah’ın Varlığını Bilme) ve Tevhîdin İspatı Konusundaki Eleştirisi

Yâfi’î, Zeydî alimlerin kendisine yönelttiği sorunun yanlış sorulduğunu “*Bil ki Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur*”²⁵⁴ ayetinden, ikinci bir ilâh’ın varlığının sorulması yerine, Allah’tan başka bir ilâh olup olmadığının sorulmasının daha doğru olacağını, zira ortaklık manasını ifade edecek ikinci bir ilâh’ın var olma ihtimalini sormanın, ayetin zâhir manasına uygun olmadığını belirtir.

Soru soran kişilerin Eş’ârîler’i kastederek: “Marifetullaha ulaştırılan kaynak olarak sem’î (vahiy) kabul ediyorsunuz” söylemini de doğru bulmadığını belirten Yâfi’î; Eş’âriyye’nin de Mu‘tezile’nin de marifetullahın bilgisini nazara dayandırdıklarını, ancak Eş’âriyye’nin, nazarın kaynak oluşunun (vücûbiyetini/gerekliliğini) vahiy ile

---

²⁵² Yâfi’î, Zeydî alimlerin üstü kapalı bir şekilde yönelttikleri bu soruya cevapları içerisinde yer vermemiştir.

²⁵³ Yâfi’î, *Merhemü’l-İlel*, 2015, 17-19; A.g.e., 1992, 29-31.

²⁵⁴ Muhammed 47/19.

bilinebileceğini kabul ettiklerini, Mu'tezile'nin de nazarın vücûbiyetinin akıl ile bilinebileceğini savunduklarını ifade eder.

Kısacası Yâfi'î, nazarın vücûbiyet kaynağının akıl olduğunu savunan Mu'tezile'ye karşı; Ehl-i sünnet'in, vahyi marifetullahın tek kaynağı görmeyip marifetullaha ulaştırın nazarın da kaynağı kabul ettiğini, delillerinin de “*De ki: ‘Göklerde ve yerde neler var, bir baksanıza’.* Fakat ayetler ve uyarılar inanmayan bir topluma hiçbir fayda sağlamaz”²⁵⁵ ayeti ile müçtehitlerin icmâsı olduğunu belirtir.

Yâfi'î, bir düzen ve nizâm içerisinde var olmasıyla yüce ve kudretli bir yaratıcının varlığına işaret eden kâinatın ve olağanüstü bir şekilde yaratılan içindeki tüm mahlûkatın da marifetullaha ulaştırın bir vesile olduğunu, dolayısıyla bu kâinat ve olağanüstü yaratılışın nazarı ile de Yaratıcı'nın (Allah'ın) varlık bilgisine ulaşılabilceğini ifade etmiş ve bu konuda birçok ayet ve örnekleri serdederek görüşünü pekiştirmiştir.²⁵⁶

Yâfi'î'nin, bu konuda Mu'tezile'nin görüş ve delillerine yeterince yer vermemesinin bir eksiklik olduğunu belirtmekle birlikte marifetullah ve tevhîdin ispatı konusundaki eleştirileri aklın rolü konusundaki eleştirileriyle birlikte ele alındığında getirdiği nakli ve akli delillerle iyi bir itirazda bulunduğu söylenebilir.

4.3.1.1. Aklın Rolü Konusunda Eleştirisi

Yâfi'î, Mu'tezile'nin “marifetullahın aklen bilinebileceği” düşüncesinin husun-kubuh meselesinde akla verdikleri yetkiden kaynaklandığını belirtmiş, akî ve nakî delillerle onların bu iddiasının şu açılardan doğru bulmadığını belirterek karşı çıkmıştır:

Marifetullahın salt akılla bilinemeyeceğinin nakî delili olarak şu ayetleri zikretmiştir:

1. “*De ki: “Eğer onların iddia ettiği gibi, Allah'la (başka) ilâhlar olsaydı, o zaman o ilâhlar da arşın sahibine ulaşmak için elbette bir yol ararlardı”.*”²⁵⁷

---

²⁵⁵ Yûnus 10/101.

²⁵⁶ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 41-44; A.g.e., 1992, 46-50.

²⁵⁷ İsrâ 17/42.

2. “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir”.²⁵⁸
3. “Öyle olsaydı her ilâh kendi yarattığını alır götürür ve mutlaka birbirlerine üstün gelmeye çalışırlardı”.²⁵⁹

Yâfi‘î, şu akli delillerle de marifetullahın salt akılla bilinemeyeceğini savunmuştur:

1. “Biz, bir Peygamber göndermedikçe azap edici değiliz”²⁶⁰ ayetinde ifade edildiği üzere, kulun şer‘î bir emir almadan mükellef tutulmaması ve mükellef olmadan da cezalandırılmaması.
2. Marifetullahın aklen bilinebilirliği ya bir amaç ve fayda dışında gerçekleşmiş olacak ki bu akıl için muhâldir çünkü bu durum abesle iştigalden ibarettir veya Allah’ın faydası ve amacı doğrultusunda gerçekleşmiş olacak ki bu da Allah’ın bir gaye ve amaca muhtâç olmaktan münezze olmasına muhâldir ya da kulun faydası ve amacı doğrultusunda gerçekleşmiş olacak ki bu da mümkün değildir. Zira kulun itaat edip şehvet ve servetten uzaklaşması akıl için zahmet ve yorgunluktan başka bir şey değildir.

Nihâyetinde mükafat ve ceza olan bir konuda, salt aklın yeterli olunmayacağını belirten Yâfi‘î, şu açılardan aklın ancak şer‘îat ile marifetullahı erişebileceğini savunmuş ve Mu‘tezile’nin salt akıl yürütme tezine karşı çıkmıştır.

Yâfi‘î’ye göre; “akıl, ancak Allah’ı mutlak kemâl sıfatları ile tanımalıdır. Aksi takdirde noksan vasıflara sahip bir ilâh olarak tanınmış olacak ki, bu da Allah’ın münezze olduğu bir durumdur. Allah’ın kemâl sıfatlarıyla kastedilen; yaratma işi ve tüm emirlerinde bir ve tek olmasıdır. Öbür türlü başka ilâh’ının da bulunması durumunda Allah’ın bu mutlak kudretinin imkânsızlığı söz konusu olur. Örneğin, birisinin yaratma diğerinin yok etme veya birisinin hareket ettirme diğerinin sakin bırakma gibi farklı irâdeleri olan iki ilâh tasavvur edilmesi durumunda ya iki ilâh’ın irâdesinin de gerçekleşmesi söz konusu olur, bu da iki zıttın bir araya gelmiş olması manasına gelir

---

²⁵⁸ Enbiyâ’ 21/22.

²⁵⁹ Mü’minûn 23/91.

²⁶⁰ İsrâ’ 17/15.

ki imkânsızdır ya da sadece birisinin irâdesi gerçekleşmiş olur, böyle bir durumda da irâdesi gerçekleşmeyen ilâh aciz duruma düşmüş olacak, ki ilâh'ın noksan sıfatlarının olmaması gerektiğinden bu da geçersizdir. Dolayısıyla İlâh'ın bir ve tek olması gerekir.²⁶¹

Yâfi'î, bu tartışmalara bağlı olarak aklın tanımı, akıl ve marifet kavramlarının arasındaki farkları, alim ve arif sıfatlarını da izah ederek görüşünü pekiştirmeye çalışmıştır.²⁶²

4.3.2. Gazzâlî Hakkında Bazı İddialara Cevabı

Yâfi'î, Ehl-i sünnet muhâliflerine karşı bir kale gibi durduğunu ifade ettiği Gazzâlî hakkında, Zeydî-Mu'tezilî alimlerin anlamadıklarını söyledikleri “Mucize mümkündür, Peygamber tebliğcidir, akıl yönlendiricidir, kalbin mühürlenmesi gerçektir” sözlerini²⁶³ izah ederek açıklığa kavuşturmuş ve sürekli bir tartışma konusu olan “ليس في الإمكان أبدع مما كان” (İmkân dairesinde, şu varlık aleminden daha mükemmeli, daha üstünü yoktur) sözü nedeniyle kendisini tekfir edenlere cevap vererek karşı çıkmıştır.

4.3.2.1. Gazzâlî'nin Teklif Hakkındaki Bazı Sözlerinin İzahı

Yâfi'î'ye soru soran Zeydî-Mu'tezilî alimler, Gazzâlî'nin;

- “Mucize mümkündür,
- Peygamber tebliğcidir,
- Akıl yönlendiricidir,
- Kalbin mühürlenmesi gerçektir”

sözünü anlamadıklarını, devrin önde gelen alimlerinin de bu sözden ne kastedildiğini bilmediklerini ifade ederek bu minvalde kendisinden bunu izah etmesini istemişlerdir.

---

²⁶¹ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 50-51; A.g.e., 1992, 55-57.

²⁶² A.g.e., 2015, 51-53; A.g.e., 1992, 57-59.

²⁶³ Gazzâlî'nin, bu konularda ifade edildiği şekilde görüşleri savunduğu bilinmektedir. Ancak Yâfi'î'nin aktardığı şekilde Gazzâlî'nin bir bütün olarak böyle bir ifadesine Yâfi'î dışında bir kaynakta ulaşılmamıştır.

Kelâm ekollerinin Peygamberliğin ispatı konusunda tartıştığı mucizenin hakikati/kabullenmesi ve aklın bu konudaki görevi konusunda Mu‘tezile, Allah’ın Peygamber göndermesini ve Peygamberin mucize göstermesini gerekli/vacip kabul etmiş,²⁶⁴ Gazzâlî ise Peygamberin gönderilmesi ile mucize göstermesini caiz ve mümkün olacağını savunmuştur.²⁶⁵

Yâfi‘î, soru soran Zeydî-Mu‘tezilî alimlerin anlamadıklarını itiraf etikleri bu soruya itiraz etmelerine bir anlam veremediğini belirtmiş²⁶⁶ ve Gazzâlî’nin bu sözünü şu şekilde açıklayarak izaha kavuşturmuştur:

- Mucize Mümkündür:

Yâfi‘î Gazzâlî’nin bu sözünü şöyle izah eder: senin mucizene bakmadan doğru söylediğine inanmam, doğru söylediğini bilmeden de (emin olmadan) mucizene bakmam diyen birisine şefkatli bir uyarıcı: senin arkanda bir yılan veya yırtıcı bir hayvan var dikkat et seni ısırmasın demesi durumunda bu kişi arkasına baksa uyarıcının doğru söylediğini görecek, ancak bakmam derse hiçbir sorumluluğu ve zararı olmadığı halde sadece inat ettiği için doğruluğu mümkün olan bir şeyden yüz çevirmesiyle zarara uğramış olacaktır. Akıllı biri olsa idi belki doğrudur diye bakar ve doğru olduğunu görse kabul eder, doğru olmadığını görse inkar ederdi. Aynı şekilde İnsanlara doğru yolu göstermek için gönderilen peygamberlerin uyarıları da bu kabildendir diyerek, marifetullahın kaynağının nazar (akıl yürütme) olduğunu savunanların mucizeyi de doğru olma ihtimalini düşünerek itibâr etmeleri gerektiğini ifade eder. Aksi takdirde nazarı (akıl yürütmeyi) savunup ben senin doğru söylediğine inanmadan seni dinlemem diyen birisinin aklı işlevsiz kıldığını belirtmektedir.²⁶⁷

- Peygamber Tebliğcidir:

Yâfi‘î, Gazzâlî’nin bu sözünü; tebliğci olan Peygamberin sadece uyarmakla sorumlu olduğu, tebliğin sonucunda icâbetin olup olmaması hususunda hiçbir mesuliyetinin

---

²⁶⁴ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 2, 430-431.

²⁶⁵ Bkz. Ebû Hâmid al-Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd (İtikâd’da Orta Yol)*, çev. Kemal Işık, (Ankara: Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi yay., 1971), 117.

²⁶⁶ Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘İlel*, 2015, 55; A.g.e., 1992, 61.

²⁶⁷ A.g.e., 2015, 55-57; A.g.e., 1992, 61-63.

olmadığı ve bu durumda kaybedenin Peygamberin sözünü dinlemeyip itibar etmeyen kimselerin olduğu şeklinde izah eder.²⁶⁸

- Akıl Yönlendiricidir:

Yâfi'î bu sözün izahını şu şekilde yapar: Mucizenin kabul edilmesi ve Peygamber tebliğinin alınması konusunda kuldaki yetki akıldadır, akıl onu yönlendirir. Şayet akıl mucizeye bak Peygamberi dinle derse doğru yolu bulabilir, ancak akıl inat eder bunlara itibâr etmezse, akıl olmadan kulun mükellefliğinden bahsetmemiz nasıl mümkün değilse, mucizenin varlığı ile Peygamberin tebliğinden de bahsetmemiz mümkün değildir.

Yâfi'î bu konuda aklın işlevselliğine dâir bazı âyetleri de zikrederek aklın önemine dikkat çeker.²⁶⁹

- Kalbin Mühürlenmesi Gerçektir:

Yâfi'î, Gazzâlî'nin bu sözünü de şöyle izah etmektedir: Tebliğde bulunma, delil (mucize) sunma ve aklın tercihinin (icâbet veya red) ardından hidâyet-delâlet Allah'ın elindedir. Bu bakımdan kalbin mühürlenmesi hakır.²⁷⁰

4.3.2.2. Gazzâlî'nin “ليس في الإمكان أبدع مما كان” – (İmkân Dairesinde, Şu Varlık Aleminden Daha Mükemmeli, Daha Üstünü Yoktur” Sözünün İzahı

Gazzâlî'nin “İmkân dairesinde, şu varlık aleminden daha mükemmeli, daha üstünü yoktur” ifadesi uzun süre çoğu alimler tarafından tartışılan bir konu olmuştur. Bazı alimler bu sözün Gazzâlî'ye ait olmadığını, Gazzâlî karşıtlarının kasıtlı olarak ona nispet ettirdikleri bir ifade olduğunu belirtirken bazıları da sözün Gazzâlî'ye ait olduğunu ancak çağrıştırdığı manadan ziyade bir te'vil gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Bu konuda farklı düşünen alimler Gazzâlî'nin bu ifadesi üzerine müstakil eserler de telif etmişlerdir. Yazılan bu eserlerden sözü Gazzâlî'ye nispet etmeyenlerden en önemlisinin Burhânüddîn el-Bikâ'î'nin (v. 885/1480) “*Tehdimü'l-Erkân min Leyse*

---

²⁶⁸ A.g.e., 2015, 58; A.g.e., 1992, 63-64.

²⁶⁹ A.g.e., 2015, 59-60; A.g.e., 1992, 64-65; Gazzâlî'nin bu konudaki ayrıntılı görüşleri için bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, 142-143.

²⁷⁰ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 55-63; A.g.e., 1992, 60-67.

fi'l-İmkân Ebda' Mimmâ Kâne"²⁷¹ isimli eseri ile sözü Gazzâlî'ye nispet edenlerden Takiyüddîn Muhammed el-Belâtunisî'nin (v. 936/1530) "*Tesbitu Kevâidi'l-Erkân bi en-Leyse fi'l-İmkân Ebda' Mimmâ Kâne*"²⁷² isimli eserlerinin olduğu söylenilebilir. Bu iki eseri tahkik ederek karşılaştırmalı olarak inceleyen bir çalışma da mevcuttur.²⁷³

Gazzâlî'nin bu ifadesinden, Allah'ın mevcut olandan daha mükemmelini yaratamayacağı manasını çıkararak muhalif bazı alimler,²⁷⁴ Allah'ın bir şeyi yaratamamasının O'nun kemâl sıfatına aykırı olup kudretini sınırladığı gerekçesiyle Gazzâlî'nin bu sözünün küfrü gerektirdiğini ve Yâfi'î'nin bu konuda cevabının ne olduğunu sormuşlardır. Yâfi'î de soru soran muhaliflerine karşı; Gazzâlî'nin, bu sözyle Allah'ın kudretini sınırlamadığını, bilakis bu yaratılmış varlığın en mükemmel olduğunu ifade etmekle onun kudretine işaret ettiğini ve kâinattaki her şeyin düzen ve nizâmı ile en mükemmel şekilde yaratıldığını kastettiğini ve şayet en mükemmel şekilde yaratılmamış olduğu ifade edilmiş olsaydı aksine Allah'a noksanlık izâfe edilmiş olunacağını belirtmiştir.

Yâfi'î, birisinin Gazzâlî'nin bu sözünün Allah'ın kudretini sınırlama manasına geldiğini ve dolayısıyla Gazzâlî'nin de bu nedenle küfre düştüğünü iddia etmesi durumunda, kendisine "Allah, yarattığı her şeyden daha mükemmelini yaratabilir mi?" sorusunun yöneltilebileceğini ifade eder.

- Şayet yok yaratamaz denilirse Allah'a acizlik nispet edilmiş olur ki bu, Allah'ın her şeye gücü yetmesi ve her noksanlıktan münezze olmasının gereği mümkün değildir. Böylece, kendisi Gazzâlî'ye nispet etmiş olduğu küfre girmiş olur.

---

²⁷¹ Burhânüddîn el-Bikâ'î, "*Tehdimü'l-Erkân min Leyse fi'l-İmkân Ebda' Mimmâ Kâne*. thk. 'Abdulvâhid Cehdâni, ('Ammân: Dârü'l-Feth li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr).

²⁷² Eserin müstakil baskısına ulaşılmadı. Belâtunisî'nin böyle bir eseri olduğuna dair bkz., Zirikî, *el-'Alâm*, C. 7, 50.

²⁷³ Yunûs b. Abdulgâni el-Kontî, *el-Kitâbân (Tehdimü'l-Erkân ve Tesbitu Kevâidi'l-Erkân) Yünâkişân Nazariyeti'l-İmâm el-Gazzâlî*, (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019).

²⁷⁴ Yâfi'î'nin "et-Ta'inîn" diye bahsetmiş olduğu bazı muhalif fakihlerin kendisine soru soran Zeydî-Mu'tezilî alimler olduğu anlaşılmaktadır. Zira daha önce de bahsedildiği üzere Yâfi'î kendisine soru soran bazı Zeydî-Mu'tezilî alimlere karşı "*Merhemü'l-İlel*" isimli eserini yazdığını ifade etmiştir.

- Şayet evet yaratabilir denilirse, en mükemmellikten sonra yine en mükemmellikten bahsetmiş olur ki bu da ittifakla kabul edilemez. Zira ikincisi en mükemmel ise birincisinin en mükemmel olduğundan bahsedilemez.

Yâfi‘î, Allah’ın yarattığı herşeyi en mükemmel şekilde yarattığını, ancak insan irâdesi nasıl ki bela olmadan sıhhatin, yokluk olmadan nimetin ve ateş olmadan da cennetin değerini bilmiyor ve kavrayamıyorsa bu olağanüstü yaratılışın da (mükemmeliğin) insan irâdesinin kudreti dışında kaldığını ve insan irâdesinin sadece Allah’ın kolay kıldığı bazı şeyleri anlayabileceğini belirtmektedir.²⁷⁵

Bu konuda Yâfi‘î’nin Gazzâlî savunmasına ek olarak şunu söyleyebiliriz:

1. Mevcut mükemmel varlığın Allah tarafından yaratıldığını kabul ettiğimizde yani bunun yaratıcısının Allah olduğunu kabul ettiğimizde, bundan sonra aynı yaratıcının daha iyisini yapamayacağı düşüncesinin (şüphesi) zaten olmaması gerekir.
2. Şayet Allah’ın yarattığı kâinat mükemmel değil ise ayetlerde ders ve ibret açısından Allah’ın kudretine ve azametine delil olarak bahsedilmezdi.
3. Allah “*O Allah ki, her şeyi en güzel şekilde yarattı...*”²⁷⁶ ayeti ile her şeyi harikulade bir şekilde yarattığını belirtmiştir.
4. Mükemmellikten ne anlaşıldığı da önemlidir. Kâinattaki düzen ve nizâmı belli bir insan irâdesi, bir toplumun talepleri veya bir bölgenin şartları açısından ele almak yerine her türlü mahlûkâtı, insan ve hayvanların ihtiyaçlarını ve kâinattaki işleyişi açısından ele almak gerekmektedir.
5. Bu açılardan düşünüldüğünde kâinatın en mükemmel şekilde yaratıldığı, yaratıcının Allah olduğu ve O’nun da mutlak kudrete sahip olmasıyla dilemesi durumunda her şeyin en güzelini yaratabileceğini, ancak salt insan aklının bu ilâhî kudreti tasavvur edemeyeceği kastedilmiştir.

4.3.3. Husun-Kubuh Konusunda Eleştirisi

Yâfi‘î, husun (güzel/iyi) ve kubuh (çirkin/kötü) terimlerinin; biri şer‘î, ikisi aklî olmak üzere üç farklı açıdan kullanıldığını, akıl açısından; bir şeyin kemâl (yetkinlik) ve

---

²⁷⁵ Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘İlel*, 2015, 45-49; A.g.e., 1992, 51-55.

²⁷⁶ Secde 32/7.

noksan (eksiklik) sıfatı ile bilinmesi veya tabiata (yaratılışa) uygun ve aykırı olarak nitelenmesi gibi ayrı iki anlamda, şer‘î açıdan da akabinde sevâp veya ceza gerektiren fiilleri ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Farklı anlamlarda kullanılan husun-kubuh meselesinde en önemli konunun, şer‘î açıdan kastedilen anlam olduğuna dikkat çeken Yâfi‘î, kendisine soru soran Zeydî-Mu‘tezilî alimlerinin “Siz (Eş‘ârîler) yeryüzünde yapılan tüm küfür, fesât ve zulmü (insan fiillerini) Allah’a nispet etmekle onun kötülüğü irâde edip yarattığını ifade etmiş oluyorsunuz” sözüne karşı çıkmıştır.²⁷⁷

Mu‘tezile, akla tanıdığı geniş yetkiden kaynaklı kelâmda en önemli tartışma konularından biri olan hüsün-kubuh meselesinde şer‘î bir beyan olmadan da aklın, bir şeyin hasen veya kabih olduğuna hükmedebileceğini savunmuştur.²⁷⁸ Yâfi‘î, Mu‘tezile’nin “hüsün-kubuhun akıl ile bilinebilir” düşüncesini bu açılardan doğru bulmadığını ifade etmiş ve eleştirmiştir:

1. İcmâ deliline göre, başkasının mülkünde tasarruf eden veya kendi mülkünde tasarruf ederken kendisine itaat edilmesi gereken bir hakime muhâlif tasarrufta bulunan kişi ancak zalim olabilir. Ancak Allah, başkasının mülkünde veya kendisine itaat edilmesi gereken bir hakime muhâlif tasarrufta bulunmadığından ne yaparsa yapsın fiili zulüm olarak nitelenemez. Çünkü, kendisinin dışında bir malik ve hakim yoktur. Mülk de hüküm de ona ait olduğundan istediği şekilde tasarrufta bulunur.
2. Daha önce bahsi geçtiği üzere “*Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz*”²⁷⁹ ayetinde ifade edildiği gibi, kulun şer‘î bir bildiri almadan yaptıklarının sevâp ve ceza veya övgü ve yergiyi gerektirecek şekilde iyi ve kötü olarak nitelendirilmemesi.
3. Ahiret hayatı ve onunla alakalı mükafat ve cezaların, aklın bilgi alanı dışında kalması.
4. Yalan söylemek gibi kabîh olan bir fiilin, bir mefsedete karşı maslahâtı tercih etmenin gerekli olduğu durumlarda, kabîh olmayıp husun kabul edilebilmesi.

---

²⁷⁷ Yâfi‘î, Merhemü’l-‘İlel, 2015, 64-65; A.g.e., 1992, 68-69.

²⁷⁸ Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 2, 33.

²⁷⁹ İsrâ’ 17/15.

5. Kendisi yaratılmış bir varlık olan insanın, fiillerinin Allah'ın kudreti ve irâdesi doğrultusunda yaratılmış olması ve kendisinin bu konuda mutlak bir tasarrufa sahip olmaması.
6. Gazzâlî'nin belirttiği gibi: arı ve örümcek gibi hayvanlar, akıl sahiplerini hayrete düşüren latif ve güzel şeyleri nasıl yaratabiliyor?²⁸⁰ Allah irâdesi ve kudreti dışında bunların hayvanlardan sâdır olduğunu kabul etmenin mümkün olmaması".²⁸¹

Yâfi'î, Cüveynî'den naklen; Mu'tezile'nin teklif açısından bazı şeylerin iyi veya kötü olduklarının akıl (nazar) ile bazı şeylerin de akıl dışında zarurî bir şekilde bilinebileceğini savunduğunu ve bu yönüyle kendi düşüncesi içerisinde bir çelişki yaşadığını, çünkü böyle bir durumda zarurî bilginin geçersiz olmasıyla ona dayandırılan bilgilerin de geçersiz olması gerektiğini ifade eder. Böyle bir çelişkinin, aslında Mu'tezile'nin husun-kubuh anlayışı ile bu anlayışa dayandırdığı lütuf, salâh, sevâp ve 'ikâb gibi meselelerdeki düşüncesiyle bağdaşmadığını ve bu nedenle ta'dîl (adaletle ilgili) ve tecvîr (zulümle ilgili) konularda farklı bir görüş beyân etmesine engel teşkil ettiğini de belirtir.²⁸²

Yâfi'î'nin zikrettiği mezkûr delillerden dördüncüsü, aslında Mu'tezile tarafından cevaplandırılmış bir meseledir. Bir şeyin mutlak manada iyi veya kötü olduğunu kabul etmediğini belirten Mu'tezile ilk dönemlerinde bu düşüncüyü bir netliğe kavuşturmamış olsa da Kâdî Abdulcabbâr'ın vücûh nazariyesi²⁸³ ile buna bir açıklık getirilmiştir. Kâdî'ye göre bazı fiiller kötü olduğu (bilindiği) için kötüdür, bazı fiiller de bir sebebe bağlı olarak iyi veya kötüdür. Örneğin, birisinin başkasının evine izin alarak girmesi iyi iken, izin almadan girmesi kötüdür.²⁸⁴

Yâfi'î, Mu'tezile'nin, tabiat gereği insanların nefislerine hoş/kolay gelen şeylere meyletmesi ile acı/zor gelen şeylerden uzaklaşmasından yola çıkarak "insan fiillerinin

---

²⁸⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 1 (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1983), 111.

²⁸¹ Yâfi'î, *Merhemü'l-Îlel*, 2015, 64-67; A.g.e., 1992, 68-71.

²⁸² A.g.e., 2015, 89; A.g.e., 1992, 98; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 217.

²⁸³ Abdulcebbâr, *Muğnî*, C. 6, 185.

²⁸⁴ Abdulcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, C. 2, 24-25.

husun veya kubuh olarak bilindiği gibi ilâhî fiillerin de aynı şekilde husun ve kubuh olarak nitelendirilebileceği” görüşüne karşı çıkmış, bunun Kıyası Ğaib ala’ş-Şahid (ilâhî hükmün insan hükmüne kıyas etmek) olduğunu ve ne şer’an ne de aklen kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir.²⁸⁵

4.3.4. Efâl-i İbâd ve Kader Konusunda Eleştirisi

Yâfi’î, daha çok Kur’ân’dan, hadîsten, icmâdan, sahâbeden, tabiinden, dört mezhep imamlarından ve farklı alanlarda meşhur olmuş alimlerin görüşlerinden deliller getirerek insan irâdesinin ilâhi irâdeye bağlı olduğunu, kulun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, kaderin bir gerçek olarak var olduğunu ve İslâm’ın temel şartlarından biri olarak kabul edildiğini savunmuş ve Mu‘tezile’nin kula tanımış olduğu mutlak irâde hürriyetine karşı çıkmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere Yâfi’î, bu meselede genellikle naklî delilleri ve Ehl-i sünnet alimlerinin görüşlerini aktararak Mu‘tezile’ye bu konuda eleştirilerde bulunmuştur. Bahsi geçen tüm ayet, hadîs ve alimlerin görüşlerini ele almak yerine sadece önemli gördüğümüz bazı bilgileri aktarmayı daha uygun gördük.

Mu‘tezile’nin, “*O kullarının inkar etmesine (küfrüne) razı olmaz*”²⁸⁶ ayetini delil getirerek kulun fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını savunmasına karşılık, Yâfi’î bu konuda Cüveynî’den delil getirerek, bu ayetin iki açıdan izah edilebileceğini ifade eder. Birincisi: rızâ ve irâdenin arasını ayıranların görüşüne dayanarak ayetin zâhir manasında kabul edilmesi. İkincisi: kullar (ibâd) lafzını “ilâh’a muvaffak olup yakîne mazhar olanlar” şeklinde kabul edilmesi. Kullar, Allah lafzına izâfetle şereflenmişlerdir. Bu ayetin “*Bir pınar ki Allah’ın kulları ondan içer, onu (istedikleri şekilde) fişkirtip akıtlar*”²⁸⁷ ayetindeki manayı, yani sadece seçilmiş muhlis kulların kastedildiğini ifade eder.²⁸⁸

---

²⁸⁵ Yâfi’î, *Merhemü’l-İlel*, 2015, 90-91; A.g.e., 1992, 100. Yâfi’î, bu konuda Cüveynî’nin Mu‘tezile’ye yönelik eleştirilerini de olduğu gibi aktararak görüşünü pekiştirmeye çalışmıştır. Bkz. A.g.e., 2015, 89-92; A.g.e., 1992, 98-102; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 216-223.

²⁸⁶ Zümer 39/7.

²⁸⁷ İnsân 76/6.

²⁸⁸ Yâfi’î, *Merhemü’l-İlel*, 2015, 102-103; A.g.e., 1992, 112; Bkz. İrşad, 208.

Yâfi‘î, bu konuda şu soruyu sorarak, aklî bir delille de Mu‘tezile’nin görüşüne karşı çıkmaktadır:

“Allah, kafirin küfrünü ortaya çıkmadan önce biliyor muydu yoksa bilmiyor muydu?

- Şayet bilmiyorsa, Allah’a cehâlet nispet edilmiş olur. Birçok ayette de belirtildiği gibi Allah gizli saklı her şeyi bilir, bilmediği hiçbir şey yoktur.
- Şayet, Allah kafirin küfrünü ortaya çıkmadan önce biliyorsa, o zaman bu küfrün ortaya çıkmasını engelleyebilir miydi?
- Şayet engellemeye gücü yetmiyorsa, ona acizlik nispet edilmiş olur ki bu da Allah için düşünülmesi imkânsız bir şeydir.
- Şayet engellemeye gücü yeter ancak o engellemez ise. Allah’ın kubuh işlemeye râzı olduğu sonucuna varılır. Bu da “Allah’a kubuh nispet edilmez” anlayışına aykırıdır.
- Yine şayet Allah, kafirden küfür yerine îmânın sâdır olmasını istiyor ise bu durumda da ümmetin “ما شاء الله كان وما لم يشأ لم يكن” {Allah’ın istediği olur, istemediği ise olmaz}” icmâsıyla çelişir ve “Allah’ın dilediği olmaz, dilemediği olur” görüşü hâsıl olur.

Yâfi‘î, kafirin küfrünün ortaya çıkmasının; Allah’ın önceden bildiğini, engellemeye gücü yettiğini, takdir ettiği bir durum olduğunu ve bu konuda hiçbir şekilde Allah’a kubhun nispet edilmeyeceğini savunarak Mu‘tezile’ye karşı çıkmıştır.

Yâfi‘î, insan fiillerinin Allah’ın yaratması ve kulun kesbi ile ortaya çıktığı görüşünü, Ahmed b. Hanbel’den aktarıldığını belirttiği şu delille de bir izaha kavuşturmuştur:

Birisi kulun fiillerinin; sadece Allah tarafından mı yoksa sadece kul tarafından mı veya hem kul hem Allah tarafından mı yaratıldığını sorsa, şu açılardan cevabın bunlardan hiçbirisinin olmadığını söyleriz.

- *Fiil kul dışında Allah tarafından yaratılır dersek; kullar için bir sevâp ve ikâbın olmaması gerekir.*
- *Allah dışında kul tarafından yaratılır dersek; bu durumda da kul Allah’ın ilmi, irâdesi ve dilemesi dışında fiil işlemiş olacak.*

- *Şayet hem kul hem Allah tarafından ortak bir şekilde yaratılır dersek; bu durumda da ubûdiyyet (kulluk) ile rubûbiyyet (ilâhlık) aynı olmuş olup aralarında bir fark kalmamış olur.*

Dolayısıyla bu üç açıdan da cevap vermemiz mümkün değildir. Ancak, kulun fiilleri; Allah'ın takdîri ve yaratması ile kulun iktisâbı sonucunda ortaya çıkıyor diyebiliriz.

Allah'ın takdîri ve yaratması ile kulun iktisabı şu yedişer manayı kendi içerisinde ihtiva etmektedir:

Allah'ın takdîri ve yaratması: Allah'ın bilgisine uygun gerçekleşen kadim bilgisi, vuku bulan irâdesi, yazılmış olan kader, şeytana verilen müsaade, nefsin yaratılması, kula verilen fiil kudreti.

Kulun iktisabı: nazar, tefekkür, şehevi duygu, nefis, gaflet, pişmanlık duymadan umulan mağfiret. (Yâfi'î bunlardan bir tanesinin eksik aktarıldığını onun da kesb olabileceğini ifade eder). Bunlardan sonra, sevâp ve ikâb kadere bağlı olmayıp, kulun iktisâbı ve ameline bağlıdır.²⁸⁹

Önceden var olan ve sonradan gerçekleşecek olan her şeyin, Allah'ın bilgisi, irâdesi ve takdîri dâhilinde olduğunu belirten Yâfi'î, bazı şeylerin Allah'ın muradı olup olmadığının sorulması durumunda insan aklının her şeyi idrâk edemeyişi ve bazı şeyleri yanlış anlayabilmesi nedeniyle, kişinin vereceği cevapta hassasiyet gereği vuku bulan şeylerin Allah'ın irâdesi ile ilişkilendirilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü bazen insanlar, Allah'ın kuldan murat ettiği şeyleri, kula zorunlu kıldığını ve kulu ona zorladığını düşünebilir. Yine aynı şekilde kavramların umûm-husûs ve mücmel-mufassal açıdan kullanıldıklarından yanlış anlaşılmaları mümkündür. Örneğin, alem ve içerisindeki her şeyin Allah'a ait olduğunu söylememiz mümkün iken, eş ve çocuklar hakkında bir sorunun sorulması durumunda “eş ve çocuklar da Allah'ındır” dememiz uygun değildir.²⁹⁰

Kader ve insan fiilleri konusunda görüşlerini destekleyen otuz ayet ve hadîsi de aktaran Yâfi'î, bu hadîslerden on yedisinin güvenilir hadîs kaynakları olan Buhârî ve

---

²⁸⁹ Yâfi'î, *Merhemü'l-İlel*, 2015, 135-136; A.g.e., 1992, 145-146.

²⁹⁰ A.g.e., 2015, 78, 85-87; A.g.e., 1992, 86-87, 95-98.

Müslim’de diğerlerinin de Kutubi Sitte’de geçtiğini, bu kaynakların hepsinin bilgisini verdiğini ve bu hadîsleri aktaran sahâbeden bazısının da aşere-i mübeşşereden olduğunu belirtir. Yâfi’î, birçok ayet ve hadîsler, sahâbenin rivayetleri, ümmetin icmâsı, toplumun güvenini kazanmış önemli İslâm alimlerin görüşleri hepsi bu konuda ittifâk etmişken, bunun aksinin savunulmasını çok doğru bulmadığını ve kaderin îmânın şartlarından biri kabul ettiğini belirtmiştir. Yâfi’î, bu konuda aklî delillerden çok naklî delillerle Mu‘tezile’ye cevap vermeye çalışmıştır.²⁹¹

Yâfi’î, kader ve insan fiilleri konusunda, her şeyin Allah’ın dilemesi ile olduğunu ve insanların da yaptıklarından hesaba çekileceğini belirten, var olan bir gerçeği ifade etmekle birlikte, akıldaki soru işaretlerine değinmeyen, İmam-ı Şâfi’î’nin şu şiirini de aktarmaktadır:

ما شئت كان وإن لم أشأ - وما شئت إن لم تشأ لم يكن

خالقت العباد على ما علمت - وفي العلم يجري الفتى والمسن

على ذا أمننت وهذا خذلت - وهذا أعنت وذا لم تعن

فمنهم شقي ومنهم سعيد - ومنهم قبيح ومنهم حسن

ومنهم فقير ومنهم غني - وكل بأعماله مرتهن.

İstediğin olur, istemesem de

İstediğim olmaz, Sen istemezsen

Kulları yarattın ilmine göre

Genç ve yaşlı koşar o ilimde

Kimini yalnız bırakır, lütfedersin kimine

Kimine yardım eder, kimini bırakırsın kendi haline

Kimisi bedbahttır, kimisi mutlu

Kimisi güzeldir, kimisi çirkin

---

²⁹¹ A.g.e., 2015, 85-87; A.g.e., 1992, 95-97.

Kimisi zengindir, kimisi fakir

*Ve herkes yaptıklarının karşılığını görecektir.*²⁹²

Bahsi geçtiği üzere Yâfi'î, bu konuda birçok ayet, hadîs ve icmâdan deliller getirerek görüşünü güçlendirmeye çalışmıştır. Bu delillerin hepsini zikretmek mümkün değildir. Ancak Yâfi'î'nin bu konudaki görüşünü ve Mu'tezile'ye eleştirisini şu şekilde özetleyebiliriz: İnsanın yaptığı her şey önceden Allah tarafından takdir edilmiştir. Kulun kendisine yapabilme gücü/îmkânı verilmiştir. Kul, irâdesinin arzulanmış olduğu iyi veya kötü şeye yönelerek tercih hakkını kullandığından yaptıklarından mes'uldür. Allah'ın takdir ettiği iyi şeyler onun birer nimeti, keremi ve lütfudur, insanların imtihân edildiği zorluklar, gördüğü sıkıntılar ve çektiği cezalar ise onun adaleti gereğidir. Kader kesin olarak vardır ve îmânın bir gereği olarak ona inanmak gerekir. Kaderi yok sayanın îmânı da yoktur.

4.3.4.1. İstita'at ve Hâdis Kudret Konusunda Eleştirisi

İnsan fiilileri açısından, acizliğin zıddı ve kulun ihtiyârî fiillerinin ortaya çıkarmasını sağlayan bir güç manasını ifade eden "istitâ'at" kavramı, insanın irâdî fiilleri konusunda kelâm ekolleri arasında çokça tartışılmış meselelerden biridir.

Kelâm ekollerinden, Cebriyye; fiilin meydana gelmesinde güç ve kudretin sadece Allah'a ait olduğunu, Mu'tezile de bu görüşün aksine fiilin meydana gelmesinde Allah'ın bir müdahâlesinin olmadığını ve tamamen kul tarafından sâdır olduğunu kabul etmiştir. Eş'ârî ve takipçisi Yâfi'î'nin savunmuş olduğu görüş ise bu ikisinin arasında bir yerde şu şekildedir; insanın (sıhhâtli ve sağlam bir bünye ve yapıya sahip olmasıyla) bir fiili irâde etmesi durumunda Allah da o fiili yaratır. Allah tarafından yaratılan bu kudret, önceden var olmayıp insanın irâde etmesiyle o anda yaratılır.²⁹³

Mu'tezile ile tartışma konusu olan istitâ'atın baki mi yoksa hâdis kudret (sonradan var olan) mi olduğu kelâmcılar tarafından tartışılmıştır. Yâfi'î, organların selameti ve engellerin menedilmesi şeklinde tarif edilen istitâ'atın kulda olmayıp Allah tarafından yaratılan bir kudret olduğunu, bu kudretin kulun davranışına göre; iyi bir fiil işlemesi durumunda "tevfik", "ismet" veya "te'yid", kötü bir fiil işlemesi durumunda "hızlân"

---

²⁹² A.g.e., 2015, 87; A.g.e., 1992, 97.

²⁹³ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 182-183.

ve mubah bir fiil işlemesi durumunda da “avn” olarak isimlendirileceğini ifade eder. Yâfi‘î bu güç yetirebilme kuvvetinin daha önce var olmayıp kulun ihtiyari fiili işlediği esnada yaratıldığını, bunun delilinin de “Müslümanların başarıyı Allah’tan dilemesi ve başarısızlıktan da Allah’a sığınması” gerektiği yönünde icmâ delili olduğunu belirtir. Yâfi‘î, Mu‘tezile’nin tevfiği; “Alah’ın îmân edeceğini bildiği kulu için yarattığı bir lütuf” hızlânı da “lütufta bulunmama” olarak kabul etmesine karşı tevfiğin, “itaat gücünü yaratma” hızlânının da “isyân gücünü yaratma” olarak tarif eder ve tevfiğeki itaatin isyanda bulunma gücünün olmaması manasına geldiğini belirtir.²⁹⁴

Yâfi‘î, istitâ‘at ve hâdis kudret konusunda (tevellüd meselesini de dâhil etmekle birlikte) genel olarak Cüveynî’nin “*İrşâd*’ında zikretmiş olduğu Eş‘ariler’in genel görüşlerini olduğu gibi aktarır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu görüşlerden önemli gördüğümüz şu iki örneği vermeyi uygun gördük:

Mu‘tezile, kudretin mahallinden veya kudret mahallinin kendisinden kaynaklandığı ortamdan ayrı olarak vuku bulan şeyin, doğrudan kudrete muhatap olan makdûr sebepten tevellüd ederek (*mütevilliden*) meydana gelmesini mümkün görmüşlerdir. Taşın kendisine dayanılınca yuvarlandığından onun yuvarlanması kudret mahallinde bulunan bir dayanmadan tevellüd kabul etmişlerdir. Mu‘tezile’nin bu düşüncesine karşı Cüveynî de hâdis kudretin yalnızca kendisinin alanında var olana taalluk ettiğini, kudretin mahallinden uzakta meydana gelen şeyin onun makduru olmadığını; buna karşın onun, kulun gücü dışında Allah’ın bir fiili olarak ortaya çıktığını kulun yaslanmasıyla birlikte taşın yuvarlanmasının kulun makduru olmadığını savunmuştur.²⁹⁵

Cüveynî istitâ‘at konusunda, insanın elini kasıtlı olarak hareket ettirmesiyle başka bir şeyin onun elini hareket ettirmesi durumunda, her iki harekette elin durumu aynı olsa da kendiliğinden meydana gelen hareketle kasıtlı meydana getirdiği hareket arasındaki farkı bildiğini, hissedilen bu farkın kudrete dayandığını bunun istitâ‘atın kudrete dayandırıldığının da bir delili olduğunu savunur.²⁹⁶

---

²⁹⁴ Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘Îlel*, 2015, 151-152; A.g.e., 1992, 164-165.

²⁹⁵ A.g.e., 2015, 99; A.g.e., 1992, 108-109; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 193.

²⁹⁶ Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘Îlel*, 2015, 95-96; A.g.e., 1992, 105; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 183.

4.3.5. Hidâyet, Delâlet ve Hatm/Tab‘ Konusunda Eleştirisi

Yâfi‘î, hidâyet ve dalâletin sadece Allah’ın irâde ve takdîrinde olduğu, bununla birlikte kulun kendisine verilen akıl ve istitâ‘at imkânıyla ihtiyârî fiilleri işlemede tercih hakkına sahip olduğu Eş‘ârî ekolünün genel görüşünü savunur. Kur’ân’da, hidâyet-delâlet ve hatm/tab‘ hakkında birçok muhkem ayetlerin bulunduğunu belirten Yâfi‘î; bu ayetlerin, kendi görüşlerini desteklediğini Mu‘tezile’nin görüşlerini de geçersiz kıldığını ifade eder.²⁹⁷

Yâfi‘î, hidâyet kavramının Kur’ân’da; “Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır. Onları doğruya ve güzele erdirecek ve durumlarını düzeltecektir”²⁹⁸ ayetinde olduğu gibi “Doğru yola da‘vet” veya “Cennete ulaştıracak yolun gösterilmesi” ve “Onları cehennem yoluna koyun”²⁹⁹ ayetinde geçtiği gibi “Onları cehenneme sokun” manalarında geçtiğini ifade etmekle birlikte, genel itibariyle Kur’ân’da geçen hidâyet kavramının “îmânın var olması” manasında kullanıldığını belirtir ve örnek olarak şu ayetleri aktarır:

- “Allah esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir”.³⁰⁰
- “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola eriştirir. O doğru yola gelecekleri daha iyi bilir”.³⁰¹
- “Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir”.³⁰²

---

²⁹⁷ Yâfi‘î, *Merhemü’l-‘İlel*, 2015, 92-93; A.g.e., 1992, 102-103; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 177-178.

²⁹⁸ Muhammed 47/4-5.

²⁹⁹ Saffât 37/23.

³⁰⁰ Yûnus 10/25.

³⁰¹ Kasas 28/56.

³⁰² En‘âm 6/125.

- “Allah kimi doğru yola iletirse, odur doğru yolu bulan. Kimleri de saptırırsa, işte onlar, ziyana uğrayanların ta kendileridir”.³⁰³

Yâfi‘î, Mu‘tezile’nin, Kur‘ân’da geçen hidâyet kavramının “îmânın var olması” manası dışında “da‘vet” manasında kabul etiklerini belirtmiş ve “Allah esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir”³⁰⁴ ayetinde “da‘vet” kavramının (çağırır) genel, “hidâyet” kavramının (doğru yola iletir) ise özel manada kullanıldığını ifade ederek düşüncelerine karşı çıkmıştır. Yâfi‘î, Hatm/tab‘ meselesinde de Mu‘tezile’nin kendi arasında ihtilâfa düştüklerini ve Ebû Hâşim ile Ebû Alî el-Cübbâî başta olmak üzere Kur‘ân’da ifade edilen manayı kastedilenden farklı yorumladıklarını, örneğin, “İçlerinden, (Kur’an okurken) seni dinleyenler de var. Onu anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler (gereriz), kulaklarına ağırlık koyarız”³⁰⁵ ayetinde geçen “kalplerin örtülmesi” ifadesi “îmânı idrâk etmeyi engelleme” manasında iken, Mu‘tezile’nin bunu îmânı idrâk etmeye engel görmediklerini belirtir.³⁰⁶

Yâfi‘î’nin, hidâyet ve dalâlet konusunda yer verdiği görüşlerin hepsi Cüveynî’nin zikrettiği görüş ve delillerden oluşmaktadır. Bu konuda olduğu üzere Yâfi‘î’nin yer yer Mu‘tezile’ye yönelik eleştirilerinde çok derin bir tartışmaya girmediği söylenebilir.

4.3.6. Tevbe Konusunda Eleştirisi

Mu‘tezilî Ebû Hâşim el-Cübbâî’ye nispet edilen Behşemiyye fırkasının; kulun, birçok günah işlemesi durumunda, tevbenin tüm günahlardan yapılmasıyla ancak kabul edileceği, sadece bazı günahlar için yapıldığında kabul edilmeyeceği görüşünde olduğunu belirten Yâfi‘î; bu görüşün Mu‘tezile’in genel bir görüşü olarak da aktarıldığını ifade etmiştir.³⁰⁷ Yâfi‘î’nin, bu görüşe karşı eleştirilerinde Behşemiyye fırkası yerine “Mu‘tezile’in aksine” dediğini dikkate alarak, bu konudaki eleştirilerini,

---

³⁰³ A‘râf 7/178.

³⁰⁴ Yûnus 10/25.

³⁰⁵ En‘âm 6/25.

³⁰⁶ Yâfi‘î, *Merhemü’l-İlel*, 2015, 93-94; A.g.e., 1992, 102-104; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 179.

³⁰⁷ Bkz. Abdulcebâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*. C. 2, 734-740.

firkalara yönelik eleştirileri içerisinde değil, ayrı bir başlık olarak bu bölümde ele almayı daha uygun gördük.

Yâfi'î, tevbenin kabul edilebilirliği tartışmasında genelde Mu'tezile özelde Behşemiyye fırkasının bir görüşü olarak aktarmış olduğu düşünceye karşılık, Ehl-i sünnet inancının; bir gûnahtan tevbe edilip başka bir gûnahın işlenmesi durumunda yapılan tevbeyi geçerli gördüğünü, tevbe edinilen bir gûnahın tekrar işlenmesi durumunda ikinci bir gûnahın yazılmasıyla birlikte tevbenin bozulmadığını ve “*Ey îmân edenler! Allah'a içtenlikle tevbe edin*”³⁰⁸ ayeti ile “*Ey insanlar! Allah'a tevbe edip ondan af dileyiniz. Zira ben ona günde yüz defa tevbe ederim*”³⁰⁹ hadîsi kaynak edinerek, büyük olsun küçük olsun tüm gûnahlardan en kısa sürede tevbe etmenin şer'an vâcib kabul ettiğini belirtmiş, kendisinin de bu inancı savunduğunu ifade ederek Mu'tezile'nin düşüncesine karşı çıkmıştır.

Ehl-i sünnete göre, tevbenin; şartlarına uygun bir şekilde yapılması durumunda kabul edilmesinin aklen vâcib olmadığını, ancak şer'an ve icmâyla bir lütuf ve fazîlet olarak kabul edilebileceğini ifade eden Yâfi'î; “*Belki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter*”,³¹⁰ “*Kul gûnahını itiraf edip (pişman olup) tevbe ederse, Allah da onun tevbesini kabul eder*”³¹¹ vb. ayet ve hadîslerini delil getirerek, Mu'tezile'nin tevbenin aklen kabul edilmesi gerektiği düşüncesini eleştirmiştir.³¹²

4.3.7. “Şey” Kavramının Ta'rifi ve Ma'dûm Konusunda Eleştirisi

Ehl-i sünnet ile Mu'tezile ekolleri, varlığın yaratılmasından önceki hali (var olmayanı) ifade eden ma'dûm kavramı kapsamında, Allah'ın ilim sıfatını merkeze alarak, varlıkların yaratılmadan önce ne olduklarına ilişkin yokluğun mahiyetini tartışmış ve ma'dûm'un, bir “Şey” olup olmadığına dair “Şeyiyyet” kavramını farklı şekillerde yorumlamışlardır. Mu'tezile, ma'dûm'un; mutlâk yokluk olmadığını ve bir “Şey”

---

³⁰⁸ Tahrîm 66/8.

³⁰⁹ Müslim, “ez-Zikir ve'd-Du'â' ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr,” 42, (4/2075-2076).

³¹⁰ Tahrîm 66/8.

³¹¹ Buhârî, “Tefsîrû'l-Kur'ân-Suretü'n-Nûr” 6, (4750); Müslim, “et-Tevbe” 56, (4/2129).

³¹² Bkz. Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 86-87.

olduğunu” savunurken, Ehl-i sünnet bunun aksine mutlâk yokluk, yani “Hiçbir şey” olduğunu savunmuştur.³¹³

Yâfi‘î, Mu‘tezile’nin, ma‘dûm’un bir şey olup bilinebilir olduğu düşüncesine karşılık, varlığın yaratılmadan önce Allah’ın bilgisinde mevcut olmakla birlikte, bir “Şey” olmadığını savunmuş ve şu ayeti delil getirmiştir: “*Nitekim daha önce, hiçbir şey değil iken seni de yarattım*”.³¹⁴ Mu‘tezile’nin, bu ayette “*hiçbir şey değil iken*” manasıyla “ *faydalı bir şey olarak var olmadığını*” savunmaları durumunda, Ehl-i sünnet alimlerinin bu iki açıdan kendilerine cevap verdiğini aktarmaktadır:

1. Mu‘tezile’nin, “*faydalı bir şey olarak var olmadığı*” düşüncesi ayetin zâhir manasına ters düşmektedir. Zira ayet, var olma ve faydalı olmayı kapsayacak şekilde mutlâk manada bir “Şey” olmadığını ifade eder.
2. Mu‘tezile, “*bir şey sübût oluşuyla hem vücûd hem de adem (yokluk) olabilir*” düşüncesini savunurken, akıl için en uygun olanın; “*sübûtun vücûd oluşu ve ma‘dûm’un da sabit olmayışıdır*”.

Yâfi‘î, Ehl-i sünnet alimlerinin bu ayet dışında başka ayetleri de delil getirerek Mu‘tezile’ye bu konuda üç farklı açıdan cevap verdiklerini ancak uzun bir tartışma meselesi olduğundan bu cevapları ele almadığını belirtmiştir.³¹⁵

4.3.8. Yâfi‘î’nin Mu‘tezile Fırkalarına Yönelik Eleştirileri

İrâde özgürlüğünü önemli manada benimseyen Mu‘tezile, kendi içerisinde birçok konuda birbirinden farklı düşünmüş, fırkalara ayrılmış, birbirleri tarafından eleştirilmiş ve Ehl-i sünnet başta olmak üzere diğer inanç gruplarının itirazlarına muhatap olmuşlardır. Bu başlıkta, Yâfi‘î’nin Mu‘tezile fırkalarına yönelik eleştirileri ele alınmakla birlikte yer yer konu hakkında başka kaynaklardan da önemli bilgiler aktarılmaya çalışıldı. Mu‘tezile’nin bir fırkası olup olmadığı tartışmalı olan fırkalar

---

³¹³ Bkz. Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 217-218; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 33, 51-52.

³¹⁴ Meryem 19/9.

³¹⁵ Bkz. Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 85-86.

hakkında makâlât ve fırak müelliflerinin bu fırkaları kabul edip etmedikleri ve hangi isimlerle aktardıkları da ayrıca belirtildi.

Yâfi'î'nin zikrettiği Mu'tezile fırkaları on sekiz tane olup şunlardır:³¹⁶

1. Ebû Alî el-Cubbâî'ye nispeten (Cübbâiyye)
2. Dırâr b. 'Amr el-Kûfî'ye nispeten (Dirâriyye)
3. Bişr b. el-Mu'temir'e nispeten (Bişriyye)
4. Ebû'l Huzeyl el-'Allâf'a nispeten (Huzeyliyye)
5. İbrâhîm en-Nazzâm'a nispeten (Nazzâmîyye)
6. 'Attâr el-Basrî'ye nispeten ('Attâriyye)³¹⁷
7. Ebû Hâşim el-Cubbâî'ye nispeten (Behşimiyye)
8. Hişâm b. 'Amr el-Fuvâtî'ye nispeten (Fuvâtiyye)
9. Câ'fer el-Kaddâb'a nispeten (Kadîbiyye)³¹⁸
10. Ebî Gaffâr'a nispeten (Gaffâriyye)
11. Ahmed b. Hâit'e nispeten (Haîtiyye)³¹⁹
12. İsmâ'îl b. Abdullâh er-Râ'înî'ye nispeten (Ra'îniyye)
13. Ebî Meysere'ye nispeten (Meyseriyye)
14. Ahmed b. Alî el-Bî'cûri'ye nispeten (Bî'cûriyye/Yâcûriyye)

4.3.8.1. Cübbâiyye'ye Eleştirisi

Yâfi'î, Ebû Alî el-Cubbâî ve fırkasının; kulun mükellef kılındığı konularda, işini kolaylaştıracak iyi ve faydalı olan şeyin yaratılmasını Allah için vâcip kabul etmeleri

---

³¹⁶ A.g.e., 80-91.

³¹⁷ 'Attâr'ın tam isminin Ebû'l-Mu'temir Mu'ammer b. 'Amr el-'Atârî olduğu İbn Hazm'dan nakledilmektedir. Bkz., İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 147; Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139.

³¹⁸ Başka kaynaklarda Kasbiyye/Kazîbiyye ve Kasâbiyye şeklinde aktarılmaktadır. Bkz. Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³¹⁹ Başka kaynaklarda ismi Ahmed b. Hâbit, fırkası da Hâbitiyye olarak geçmektedir. Bkz. Mustafa Öz, "Ahmed b. Hâbit" md., *DİA*, (İstanbul: TDV yay., 1989); 2/70-71; Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

ve şehâdeti arzulamayı câiz görmemeleri konusunda diğer fırkalardan ayrıldıklarını belirtmektedir.

Bu inançlarına karşı, usûl alimlerinin hiçbir şeyi Allah üzerine vâcip görmediklerini belirten Yâfi'î; şehâdetin, Allah'ın razı olacağı ve karşılığında cennet ve nimetlerinin va'd edildiği büyük bir mertebe olduğunu belirtmiş ve müminleri şehâdete teşvik eden ayet ve hadîsleri de delil getirerek kendilerini eleştirmiştir.³²⁰

4.3.8.2. Dırâriyye'ye Eleştirisi

Dırâr b. 'Amr el-Kûfi ve arkadaşlarının Mu'tezile'nin fırkalarından zikredilmesi aslında tartışmalı bir konudur. Zira Dırâr b. 'Amr, usûl-i hamsenin adâlet prensibi başta olmak üzere birçok konuda Mu'tezile'den farklı düşünmüş ve Bîşr b. el-Mu'temir, Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî ve Kâdî Abdülcebâr gibi Mu'tezile'nin önemli alimleri tarafından eleştirilmiş ve mezhebin dışında sayılmıştır.³²¹

Bu mezhep aidiyeti tartışmalarından kaynaklı olsa gerektir Yâfi'î, Ebû Muhammed el-Yemenî, İbn Hazm, Kalhâtî ve Seksekî gibi âlimler Dırâr ve arkadaşlarını Mu'tezile fırkaları içerisinde zikrederlerken,³²² Bağdâdî ve Eş'ârî bu fırkayı Mu'tezile'den farklı

---

³²⁰ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 81-81. Ayet ve hadîsler için bkz., *Tevbe* 9/111; Buhârî, "ec-Cihâd ve's-Siyer" 7, (2797); Buhârî, "ec-Cihâd ve's-Siyer" 21, (2662); Müslim, "el-İmâret" 108, (3/1498); Müslim, "el-İmâret" 156, (3/1517).

³²¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 136-137; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve 'Uyûnü'l-Mesâil*, 320-321; Abdülcebâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, C. 2, 362; Bkz. Fatih İbiş, "Nevâbitten Bir Müttekellim: Dırâr B. 'Amr -Yeni İlm-i Kelâm İçin Bir Prototip-", *Kader: Kelâm Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 2 (2021): 505-508.

³²² Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 82; Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'în Fırka*, 328; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, C. 2, 355; Ebû'l-Fazl Abbâs b. Mansûr es-Seksekî, *el-Burhân fî Ma'rifeti 'Akâidi Ehli'l-Edyân*, thk. Bessâm Alî Selâme el-'Amûş, (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1996), 52-53; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 5, 39; Bkz., Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

bağımsız bir grup olduğunu,³²³ Şehristânî ise Cebriye adlı başka bir fırkanın alt kolu olduğunu aktarmaktadır.³²⁴

Bu fırka; “Ateşte yakma, buzda soğukluk, zeytinde yağ, üzümde su, balda tatlılık, sabır bitkisinde acılık ve damarda kan olmadığı, bütün bunların ancak dokunma, tatma ve kesme esnasında Allah tarafından yaratılmış olduğu” düşünceleriyle diğer Mu‘tezile fırkalarından ayrılmıştır.

Yâfi‘î, onların bu düşüncelerine karşı, iddialarının aksine damarın henüz kesilmeden, içinde kan olduğunu ifade etmekte ve kanıt olarak şu ayeti getirmektedir: “*Şüphesiz (sağmal) hayvanlarda da sizin için bir ibret vardır. Onların karınlarındaki fişki ile kan arasından (süzülen) içenlere hâlis ve içimi kolay süt içiriyoruz*”.³²⁵

Ateşin yakılmadan veya dokunmadan yakma özelliğinin olmadığı iddialarına karşılık olarak da Hz. İbrâhîm (a.s.) hakkında nâzil olan “*Ey ateş! İbrâhîm'e karşı soğuk ve selamet ol*”³²⁶ ayetini delil getirmekte ve şu ifadelerle kendilerine cevap vermektedir: “Ateşin, önceden sıcaklık ve yakma özelliği olmamış olsaydı serin olması lazımdı. Şayet önceden serin idiyse Allah serin ol emri vermezdi. Allah serin ol emri verdiği göre demek ki önceden sıcak olma ve yakma özelliğine sahiptir”.³²⁷

Yâfi‘î dışında Dırâr ve arkadaşlarının bu görüşleri, İbn Hazm ve Nazzâm tarafından da eleştirilmiş, Nazzâm’ın bu konudaki eleştirileri öğrencisi Câhız tarafından uzun uzadıya aktarılmıştır.³²⁸ Dırâr’ın, Nazzâm ve başka kişiler tarafından da eleştirilmiş olması, Yâfi‘î’nin kendisine yönelik eleştirililerini destekler mahiyettedir.

---

³²³ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 213-215; Eş‘ârî, *Makâlât*, 406-407.

³²⁴ Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 72, 77; Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî’nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 139.

³²⁵ Nahl 16/6.

³²⁶ Enbiyâ’ 21/69.

³²⁷ Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 82.

³²⁸ Bkz. Câhız, *Kitâbü'l-Hayavân*, C. 5, 10-14; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 5, 39; İbiş, “Nevâbitten Bir Mütakellim”, 513-514.

4.3.8.3. Bişriyye'ye Eleştirisi

Mu'tezile'nin kader ve ef'âli ibâd konusunda benimsedikleri ve “kulun, ihtiyârî fiillerinde Allah'ın hiçbir müdahalesinin olmadığını bu fiillerin tabiattaki işleyiş çerçevesinde ortaya çıktığını” ifade eden tevlîd/tevellüd nazariyesi bu fırkanın nispet edildiği Bişr b. el-Mu'temir tarafından ortaya çıkarılmış olup farklı şekillerde yorumlanmakla birlikte mezhep alimleri tarafından kabul görülmüştür.³²⁹

Bişr ve fırkası, bu teoriden hareketle; renk, tat ve kokunun; güçlülük ve zayıflığın; körlük, sağırılık ve dilsizliğin; cesaret ve korkunun; sıhhat, hastalık ve tembelliğin Allah tarafından yaratılmadığını, bütün bunların tabiatları gereği kul tarafından yapılmasıyla ortaya çıktığını savunmaktadır.³³⁰

Yâfi'î, Bişr ve arkadaşlarının bu düşüncelerine şu ayetleri delil getirerek itirazda bulunmuştur:

- Farklı renklerin önceden Allah tarafından yaratıldığının delili: “*Görmüyor musun ki Allah gökten su indirdi. Biz onunla türlü türlü ürünler çıkardık. Dağlardan da beyaz, kırmızı (birbirinden farklı) çeşitli renklerde yollar (katmanlar) var, simsiyah taşlar da var*”.³³¹
- Körlük, sağırılık ve dilsizliğin Allah tarafından yaratıldığının delili: “*İşte bunlar, Allah'ın lânetleyip, kulaklarını sağır, gözlerini kör ettiği kimselerdir*”.³³²
- Güç, kuvvet ve zaafiyetin Allah tarafından verildiğinin delili: “*Allah, sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir. O dilediğini yaratır. O hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir*”.³³³

---

³²⁹ Bkz. Tunç, “Bişr b. Mu'temir”, 224; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 347-348.

³³⁰ Yâfi'î, *Zikrî Mezâhibi'l-Fırak*, 82-83.

³³¹ Fâtır 35/27.

³³² Muhammed 47/23.

³³³ Rûm 30/54.

Yâfi‘î, manası apaçık olan bu ayetlere muhâlif olmaları nedeniyle Bişr ve arkadaşlarının açıkça küfre girdiklerini, bu ve benzeri hakikatleri inkar ettiklerinden muhatap bile alınmayacaklarını ifade etmiş ve kendilerini sert bir dille eleştirmiştir.³³⁴

4.3.8.4. Huzeyliyye’ye Eleştirisi

Ebû'l-Hüzeyl ve fırkasının; ahiret âlemi konusunda Mu'tezile'den uzak, Cehmiyye'ye yakın, hatta Cehmiye'den daha da tehlikeli bir düşüncede oldukları aktarılmaktadır.³³⁵

Yâfi‘î, birçok konuda Mu'tezile'den ayrılan bu fırkanın;³³⁶ “Allah’ın takdir ettiği şeylerin ahirette son bulacağı ve bu makdûrâtın nihâyete ermesinin ardından, Allah'ın herhangi bir şeye güç yetiremeyeceği, buna bağlı olarak da cennet ve cehennem ehlinin dâimî bir sükûn halinde kalıp hareket edemeyecekleri ve lezzet alabildikleri halde yeme, içme ve cimaya girmeyecekleri” düşüncelerini eleştirmiştir.

Yahûdî ve Batınî fırkalarından birisinin de aynen bu düşüncede olduğunu belirten Yâfi‘î; müminlerin bir mükafat olarak cennete girecekleri ve tat ve lezzetinden doyamayacakları nimetler içerisinde yaşayacaklarını bildiren ayetlerle Ebû'l-Hüzeyl ve arkadaşlarına itirazlarda bulunur.³³⁷

Daha önce bahsi geçtiği üzere Yâfi‘î, Ebû'l-Hüzeyl el-'Allâf'ı; “çokça delil kullanan ve ikna gücü kuvvetli bir tartışma ve münazara ehli” olarak tanıtmakla birlikte,³³⁸ yukarıda itiraz etmiş olduğu konularda inanç ve düşüncelerinin doğru olmaması ve net bir şekilde Allah’ın ayetlerine karşı çıkmasından ötürü de tenkit etmektedir.

Mu'tezilî alimlerden Ebû Mûsâ el-Murdâr'ın, Ebû'l-Hüzeyl'i bu görüşleri nedeniyle ağır bir şekilde eleştirmesi ve Ebû Hüseyin el-Hayyât'ın da onun adına özür dileyip,

---

³³⁴ Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 82.

³³⁵ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 111; Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 45.

³³⁶ Ayrıldıkları konular hakkında detaylı bilgi için bkz. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 111-118; Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 44-47.

³³⁷ Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 83; Yâfi‘î'nin delil olarak sunduğu ayetler için bkz., Vâkı'a 56/17-24; Meryem 19/62; Hâkka 69/24.

³³⁸ Yâfi‘î, *Mirâtü'l-Cinân*, C. 2, 87.

görüşlerini farklı şekilde açıklamaya çalışarak savunması, Yâfi'î'nin bu eleştirilerini destekler mahiyettedir.³³⁹

4.3.8.5. Nazzâmîyye'ye Eleştirisi

Yâfi'î, bu fırkanın; insanın, cisimden bağımsız bir ruh olduğunu ve bu düşünceye bağlı olarak kimsenin Hz. Peygamberi (s.a.v.) görmediğini sadece cismini gördüğünü, icmânın yanlış olabileceği ve delil olarak kabul edilmeyeceğini ve Kur'ân'ın Allah'ın bir mucizesi olmadığını iddia ederek diğer fırkalardan ayrıldığını ifade eder.³⁴⁰

Yâfi'î, bu fırkayı; sahabelerin, Hz. Peygamberi (s.a.v.) gördüklerini, dinlediklerini, arkasında namaz kıldıklarını ve onunla cihada çıktıklarını kesin bildikleri halde, Hz. Peygamberin (s.a.v.) kimse tarafından görülmediğini iddia etmeleriyle zarûrî bilgiyi inkar etmeleri ve Kur'ân'ın mucizeliği konusunda da “*De ki: ‘Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler’*”³⁴¹ ayetinde geçtiği üzere kat'i delillerle en büyük mucize olduğu ispatlanmış bir hakîkate karşı çıkmaları sebebiyle eleştirmektedir.

Ehl-i rey ve Ehl-i hadîs gibi bütün İslâm fırkaları ile Hariciler, Şî'a ve Neccâriyye gibi sâir inanç ekollerinin Nazzâm'ın küfrü konusunda ittifak ettikleri ve Mu'tezile'den de 'Allâf, Cubbâî, İskâfî ve Cafer b. Harb gibi önemli alimlerin Nazzâm'ı tekfir ettikleri aktarılmaktadır. Nazzâm'ın, farklı ekoller ve mensup olduğu mezhebin önemli alimleri tarafından bu konularda eleştirilmiş olması, Yâfi'î'nin kendisine yönelik itirazlarını da güçlü kılmaktadır.³⁴²

---

³³⁹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 111-113.

³⁴⁰ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 83.84; Nazzâm'ın farklı görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 119-135.

³⁴¹ İsrâ' 17/88.

³⁴² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 120-121.

4.3.8.6. ‘Attâriyye’ye Eleştirisi

Yâfi‘î dışında, sadece Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve İbn Hazm’ın Mu‘tezile içerisinde kabul ettiği bu fırka; Ebû Mu‘temer Mu‘ammer b. ‘Amr el-‘Atâr el-Basrî’ye dayanmaktadır.³⁴³

Bu fırka, Mevcûdatın; mukadderâtın dışında kaldığını, Allah’ın onları saymadığını ve bir sonlarının olmadığını savunarak Mu‘tezile’nin diğer fırkalarından ayrılmıştır. Yâfi‘î, onların bu iddialarıyla Allah’ın sözlerini yalandıklarını ve O’na bilgisizlik attığını belirtmiş ve bu düşüncelerinin aksine “*Allah onların her halini kuşatmış ve her şeyi inceden inceye sayıp dökmüştür*”.³⁴⁴ ayetinde geçtiği üzere Allah’ın ilmi ve kudretiyle herşeyi kuşattığını ifade etmiş ve kendilerini eleştirmiştir.³⁴⁵

4.3.8.7. Behşemiyye’ye Eleştirisi

Bağdâdî ve Şehristânî’de de aynı isimle zikredilen bu fırka,³⁴⁶ Ebû Hâşim el-Cübbâî’ye dayanmaktadır. Baba oğul olan bu iki isim Mu‘tezile’nin önemli temsilcilerinden olup her iki isim de ilâhî sıfatlar konusu başta olmak üzere birçok meselede tartışmışlardır. Bu meselelerin bazılarında ikisi aynı görüşte olup diğer Mu‘tezile fırkalarından ayrılmış, bazı meselelerde de birbirlerinden farklı düşünmüşlerdir. Örneğin, Ebû Hâşim ilâhî sıfatlar konusunda zat-sıfat ayırımını yapan babası Ebû Alî’den farklı olarak Ahvâl teorisini³⁴⁷ ortaya çıkarmış ve Mu‘tezile

---

³⁴³ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü’s-Selâse ve’s-Seb’in Fırka*, 335; Seksekî, *el-Burhân*, 56; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 147; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî’nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁴⁴ Cin 72/28. Yâfi‘î’nin delil olarak sunduğu başka ayetler için bkz., Sebe’ 34/3; Talâk 65/12.

³⁴⁵ Yâfi‘î, *Zikrü Mezâhibi’l-Fırak*, 84.

³⁴⁶ Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 184-202; Şehristânî, *Milel ve’n-Nihal*, C. 1, 67-72.

³⁴⁷ Ahvâl: cevherler ile arazlar arasında vasıtalar olan hallerin, müstakil varlıklar olmadıkları için gerçek anlamda var sayılmayacaklarını, varlığın zâtıyla ilişkileri nedeniyle de yok sayılmayacaklarını, mevcut ile ma‘dûm arasında itibarî bir konumda olduklarını ifade eden Ebû Hâşim’in en önemli görüşüdür. Bkz. Abdulcebbâr, *Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, C. 1, 23-24; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 23-24.

içerisinde sunmuş olduğu bu perspektifle birçok kişiyi etkileyebilmiştir.³⁴⁸

Yâfi'î, bu fırkanın; ma'dum'un şey, cevher ve araz olduğunu, kulun birçok günah işlemesi durumunda sadece bazısı için ettiği tevbenin kabul olunmayacağı, tevbenin tüm günahlar hakkında yapılmasıyla kabul edileceği ve mevcûd ile ma'dûm arasındaki vâsitanın ispatı olarak ortaya koyduğu ahvâl teorisini savunarak diğer fırkalardan ayrıldığını ifade eder.

Tevbe konusundaki bu görüşü, Behşemiyye fırkası içerisinde ele alan Yâfi'î, bu düşüncenin; Ehl-i sünnettın bazı alimleri tarafından Mu'tezile'nin başka fırkalarının veya mezhebin genel bir düşüncesi olarak aktarıldığını ve “Şey” konusundaki görüşün de Mu'tezile'nin bu konudaki temel anlayışı olduğunu ifade eder.³⁴⁹ Yâfi'î, ahvâl teorisi konusunda da Ehl-i sünnet alimlerinin görüşleriyle kendilerine cevap vereceğini belirtmiş, ancak konular içerisinde bu meseleye hiç değinmemiştir.

Yâfi'î'nin, bu görüşleri eleştirirken bu fırkayı muhatap almayıp “Mu'tezile'nin aksine” dediğini dikkate alarak, Yâfi'î'nin bu konudaki eleştirilerini ayrı birer başlık olarak ele aldık.³⁵⁰

---

³⁴⁸ Ebû Alî ve Ebû Hâşim'in farklı birçok konuda ittifâk ve ihtilâf ettikleri görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 67-72; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*.161-177; Abdulcebbar, “Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, 302; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 80-85, 94-96; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 149-156; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İSAM yay., 2017).

³⁴⁹ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 84-87.

³⁵⁰ Bkz. *Tevbe ve Şey Konusundaki Eleştirileri başlıkları*.

4.3.8.8. Fuvâtiyye'ye Eleştirisi

Hişâm b. 'Amr el-Fuvâtî'ye nispet edilen bu fırka; Yâfi'î dışında Ebû Muhammed el-Yemenî ve Seksekî'de de "Fuvâtiyye" ismiyle aktarılırken,³⁵¹ Bağdâdî, Şehristânî, Eş'ârî ve İbn Hazm'da "Hâşimiyye" ismiyle anılmaktadır.³⁵²

Bu fırka, "Allah'ın, bir şey yarattığında benzerini yaratamayacağı, yağmurla toprağı yeşertemeyeceğı ve kalpler arasında bir bağ (sevgi, muhabbet) kuramayacağı" iddialarıyla Mu'tezile'nin diğer fırkalarından ayrılmıştır. Yâfi'î, bu fırkanın; şu ayetlerde geçtiğı üzere bu konuda Allah'ın sözüne muhâlif davranan en aşırı fırka olduğunu ve bu düşünceleriyle küfre düştüğünü ifade etmekte ve Allah'ın yarattığı herşeyi tekrar yaratabileceğı ile gökten su indirip onunla yeryüzünü yeşerttiğini bildiren ayetleri delil getirerek kendilerini eleştirmektedir.³⁵³

Kur'ân'da apaçık belirtilen bu ayetler de Yâfi'î'nin, Hişâm ve arkadaşlarına yaptığı eleştirileri önemli manada destekler mahiyettedir:

- Allah'ın yarattığı bir şeyin benzerini yaratması: "Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir. Bir şeyi dilediğı zaman onun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir".³⁵⁴
- Yağmurla toprağın tekrar yeşermesi: "O, rahmetinin önünde rüzgarları müjdeciler olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandıralım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik".³⁵⁵

---

³⁵¹ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'in Fırka*, 337; Seksekî, *el-Burhân*, 57-58.

³⁵² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 159-164; Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 63-64, 77; Eş'ârî, *Makâlât*, 76-77; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 149; Bkz. Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁵³ Yâfi'î, *Zikrü Mezâhibi'l-Fırak*, 87. Yâfi'î'nin delil olarak sunduğı başka ayetler için bkz., Nahl 16/65; Enbiyâ' 21/104; Tâhâ 20/55.

³⁵⁴ Yâsîn 36/81-83.

³⁵⁵ Furkân 25/48-49.

- Kalpler arasında bir bağın (sevgi, muhabbetin) kurulması: “Şayet yeryüzündeki şeyleri tümüyle harcasaydın sen onların kalplerini uzlaştıramazdın. Fakat Allah onların arasını uzlaştırdı. Şüphesiz o mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”.³⁵⁶

4.3.8.9. Kadîbiyye’ye Eleştirisi

Ebû Muhammed el-Yemenî’de “Kasbiyye/Kassabiyye” ve Seksekî’de “Kazîbiyye” şeklinde aktarılan bu fırka Câ’fer el-Kaddâb/el-Kasbî’ye dayanmaktadır.³⁵⁷

Bu fırka, Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasında çokça tartışılmış kelâmullâh konusunda diğer fırkalardan ayrılmıştır. Mu‘tezile’nin bu konudaki temel anlayışı; kelâmullâhın, “kesik seslerden ve düzenli harflerden yaratılmış olup mushaflarda yazılı olması” iken, bu fırka mezhebin temel anlayışından farklı olarak “Kur’ân’ın mushaflarda yazılı olmadığını” iddia etmiştir.

Yâfi‘î onların bu düşüncelerine karşı, Allah kelâmının; “zatiyla kâim ve ezeli olduğunu; ses ve harflerden oluşmadığını; varlığının mahlûkâtın varlığına benzemediği gibi kelâmının da mahlûkâtın kelâmına benzemediğini; mushaflarda yazılı; kalplerde saklı; dil ile okunan” bir kitap olduğunu ifade etmiş ve kendilerine itirazlarda bulunmuştur.³⁵⁸

Kur’ân’da Allah kelâmının bir kurtuluş rehberi olduğu, mushaflarda yazıldığı ve her şeye karşı korunduğunu ifade eden muhkem ayetlerin bulunması, Yâfi‘î’nin bu fırkaya yönelik itirazlarını daha da güçlü kılmaktadır.³⁵⁹

---

³⁵⁶ Enfâl 8/63.

³⁵⁷ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü’s-Selâse ve’s-Seb’in Fırka*, 339; Seksekî, *el-Burhân*, 58; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî’nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁵⁸ Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 87-88.

³⁵⁹ Vakı‘â 56/77-78; Beyyine 98/1-3.

4.3.8.10. Gaffâriyye'ye Eleştirisi

Ebû Muhammed el-Yemenî ve İbn Hazm'ın da “Gaffâriyye” ismiyle Mu‘tezile içerisinde kabul ettiği bu fırka, Seksekî'de “Akâriyye” ismiyle zikredilmektedir.³⁶⁰

Yâfi'î bu fırkanın, domuz etini haram, ancak yağı ve beynini helâl görme gibi şeni'a (iğrenç ve korkunç) konularda mezhebin diğer fırkalarından ayrıldığını aktarmakta ve bu düşüncelerinin “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, hayvanlar size haram kılındı”³⁶¹ ayetinde geçtiği gibi din ve şerî'ata uygun olmadığını ifade ederek kendilerine karşı çıkmaktadır.³⁶²

4.3.8.11. Haîtiyye'ye Eleştirisi

Nazzâm'ın öğrencisi olan Ahmed b. Hâbit'a nispet edilen bu fırka, Yâfi'î dışında Seksekî'de “Haîtiyye” ismiyle aktarılırken,³⁶³ Şehristânî, Ebû Muhammed el-Yemenî ve İbn Hazm'da “Hâbitiyye” ismiyle aktarılmaktadır.³⁶⁴ Bazı kaynaklar, Bağdâdî'nin de bu fırkayı Mu‘tezile içerisinde kabul ettiğini aktarmaktadırlar.³⁶⁵ Anacak tespit ettiğimiz kadarıyla Bağdâdî'nin kabul ettiği fırka “Haîtiyye” fırkası olmayıp Ebû'l-Huseyn el-Hayyât'a nispeten edilen “Hayyâtiyye” fırkasıdır.³⁶⁶ Yâfi'î, bu fırkanın; “Alemin iki yaratıcısı olduğunu, bunların biri Allah, diğerinin de Allah'ın yaratma esnasında kullandığı kelime olduğu” iddialarıyla diğer fırkalardan ayrıldığını belirtmektedir.³⁶⁷ Zühdî Cârullah, bu iddialarını; “biri kadîm diğeri muhdes olmak

---

³⁶⁰ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'în Fırka*, 341; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 150; Seksekî, *el-Burhân*, 59; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁶¹ Mâide 5/3; başka âyetler için bkz. Bakara 2/173; Nahl 16/115; En'âm 6/145.

³⁶² Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 88.

³⁶³ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 142; Seksekî, *el-Burhân*, 59-61.

³⁶⁴ Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 53-56; Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'în Fırka*, 342; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 150;

³⁶⁵ Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁶⁶ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 157-159; Bkz., Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, C. 2, 350-351.

³⁶⁷ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 88.

üzere alemin iki yaratıcı tarafından yaratıldığı; kadim olanın ilâh, muhdes olanın ise İsa (Mesih) olduğu; Mesih'in, birçok konuda Allah'a yardım ettiği ve ahirette onun insanları hesaba çekeceği" şeklinde aktarmaktadır.³⁶⁸

Yâfi'î, onların bu düşünceleriyle; Allah'ın "*İki ilâh edinmeyin. O, ancak tek ilâhtır. O halde yalnız benden korkun*"³⁶⁹ buyruğu ve uyarısı gibi vahyin net açıklamış olduğu bir durumu inkar ettiklerini ve böylece apaçık küfre girdiklerini ifade etmektedir.³⁷⁰

Ahmed b. Hâbit'in, bu ve benzeri farklı görüşlerinin ilmî ve tarihî gerçeklere ve İslâm inancına aykırı olması nedeniyle, Mu'tezile dâhil olmak üzere, Müslüman alimleri tarafından eleştirildiği ve bu düşünceleri savunanlarla birlikte tekfir edildiği aktarılmaktadır.³⁷¹ Ebû Hüseyin el-Hayyât, bu fırkanın çok farklı fikirlerinden ötürü sonradan Mu'tezile'den uzaklaştırıldığını belirtmiş, Bağdâdî de Mu'tezile'den ayrı Gulât fırkalar içerisinde kabul etmiştir.³⁷²

4.3.8.12. Ra'îniyye'ye Eleştirisi

Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve İbn Hazm'ın da Mu'tezile içerisinde saydığı bu fırka İsmâ'îl b. Abdullâh er-Râ'îni'ye nispet edilmektedir.³⁷³

Yâfi'î, bu fırkanın; "Allah'ın, cisimleri diriltmeyip sadece ruhları dirilteceği" düşüncesiyle diğer fırkalardan ayrıldığını ve "Kur'ân ve sünnetin tamamını inkar eden, şer'î delilleri kabul etmeyen, icmâya muhâlif davranan, filozofların görüşlerini benimseyen ve apaçık küfre düşen" bir fırka olduğunu belirtmektedir.³⁷⁴

---

³⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cârullah, *el-Mu'tezile*, 143.

³⁶⁹ Nahl 16/51.

³⁷⁰ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 88.

³⁷¹ Bkz. Öz, "Ahmed b. Hâbit", 71.

³⁷² Cârullah, *el-Mu'tezile*, 142; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 111; Hayyât, *İntisâr*, 149.

³⁷³ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'in Fırka*, 343-344; Seksekî, *el-Burhân*, 61; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 67; Bkz. Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁷⁴ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 89;

Bu düşüncelerine karşı çıkan Yâfi'î, insanın ilk yaratıldığı gibi çürümüşken de diriltileceği ve cehennemde cezasını çekenlerin azabı tekrar tekrar yaşamaları için derilerinin yenileneceğini bildiren ayetleri delil getirmiş ve kendilerini eleştirmiştir.³⁷⁵

4.3.8.13. Meyseriyye'ye Eleştirisi

Muhammed b. Abdullâh b. Mesre'ye (Ebî Meysere) nispet edilen bu fırka; Yâfi'î dışında sadece Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve İbn Hazm tarafından Mu'tezile'nin bir fırkası olarak aktarılır.³⁷⁶

Bu fırka, “Nübüvvetin müktesep (kazanılan) bir makam olduğunu, takva ve salih amellerde istenilen konuma gelenlerin bu makama erişeceğini” iddia etmektedir. Bu iddialarının doğru olmadığını belirten Yâfi'î; nübüvvetin Allah tarafından verildiğini,³⁷⁷ Hz. Zekeriya'nın (a.s) melekler tarafından Hz. Yahya (a.s) ile müjdelendiğini³⁷⁸ ve Hz. İsa'nın daha çocukken Allah tarafından bir peygamber olarak gönderildiğini³⁷⁹ bildiren ayetleri delil getirerek onları sert bir dille eleştirmiştir.³⁸⁰

4.3.8.14. Bî'cûriyye/Yâcûriyye'ye Eleştirisi

Ahmed b. Alî el-Bî'cûriyye/Yâ'cûriyye'ye nispet edilen bu fırka da sadece Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve İbn Hazm tarafından Mu'tezile fırkaları içerisinde sayılmıştır.³⁸¹

---

³⁷⁵ Nisâ' 4/56; Yâsin 36/78-79; Kıyâme 75/1-4.

³⁷⁶ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'in Fırka*, 345-346; Seksekî, *el-Burhân*, 61; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 151; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

³⁷⁷ En'âm 6/124.

³⁷⁸ Alî 'İmrân 3/39.

³⁷⁹ Meryem 19/29-30.

³⁸⁰ Yâfi'î, *Zikrî Mezâhibi'l-Fırak*, 89.

³⁸¹ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'in Fırka*, 347; Seksekî, *el-Burhân*, 62; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 51; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

Bu fırka; “Kim ki, insan öldürme, zina yapma, hırsızlık vb. büyük günahlardan birini işler, sonra pişman olup tevbe ederse mesuliyeti bitmiştir, velev ki tevbeden sonra aynı hatayı tekrar işleyip tekrar tevbe etse ve bu durum sürekli bir hal almış olsa bile hiçbir şekilde mesuliyeti yoktur” görüşleriyle Mu‘tezile’den ayrılmıştır.

Yâfi‘î, onların bu düşüncelerinin tartışmasız bir şekilde kul hakkına aykırı olduğundan kabul edilmeyeceğini, çünkü kul hakkı için yapılan tövbenin helallik gerektirdiğini, kul hakkı dışında olan tövbenin de ancak Allah’ın lütfu ve keremiyle kabul edilebileceğini belirterek bu düşüncelerine karşı çıkmıştır.³⁸²

4.3.8.15. ‘Abbâdiyye’ye Eleştirisi

Hişâm b. ‘Amr el-Fuvâtî’nin talebesi ‘Abbâd b. Süleymân’a nispet edilen ve Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve Eş‘ârî’nin de “‘Abbâdiyye” ismiyle aktardığı bu fırka,³⁸³ Bağdâdî ve Şehristânî’de “Hişâmiyye/Fuvâtiyye” fırkalarıyla birlikte,³⁸⁴ İbn Hazm’da da sadece “Fuvâtiyye” içerisinde zikredilmektedir.³⁸⁵

Yâfi‘î, ‘Abbâd b. Süleymân’ın; Mümin kavramının insan ve îmânı, kafir kavramının da insan ve küfrü ifade ettiğinden “Allah müminleri ve kafirleri yaratmıştır” demeyi câiz görmediğini ve bunun yerine “Allah tüm insanları yaratmıştır” denilmesi gerektiğini savunarak hocasından ayrıldığını ve bu düşüncesiyle îmân ve küfrün Allah tarafından yaratıldığını savunarak Mu‘tezile’nin temel görüşü olan “Kul kendi fiilinin yaratıcısıdır” görüşüne de aykırı davrandığını ifade eder.

Bu fırkanın, Allah’ın açlık, sussuzluk, yokluk ve kıtlığı da yaratmadığı düşüncesinde olduğunu belirten Yâfi‘î, “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar*

---

³⁸² Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 89-90.

³⁸³ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü’s-Selâse ve’s-Seb’in Fırka*, 345-346; Seksekî, *el-Burhân*, 61; Eş‘ârî, *Makâlât*, 280-281.

³⁸⁴ Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 159-164; Şehristânî, *Milel ve’n-Nihal*, C. 1, 63-64.

³⁸⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 3, 32; Bkz. Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî’nin Eseri”, 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele”³⁸⁶ ayetini delil getirerek kendilerine karşı çıkmaktadır.³⁸⁷

4.3.8.16. Mu‘ammeriyye’ye Eleştirisi

Mu‘ammer b. ‘Abbâd el-Basrî’ye nispet edilen bu fırka, Seksekî’de “Ya‘meriyye”,³⁸⁸ Eş‘ârî’de Şi‘î “Hattâbiyye” ve “Gâliyye” fırkaları içerisinde “Mu‘ammeriyye”³⁸⁹ ve İbn Hazm’da Şi‘î Karâmita içinde “Mu‘ammer’in ilâhlığını savunanlar” şeklinde zikredilmektedir.³⁹⁰

Yâfi‘î, bu fırkanın Bişriyye fırkasının; renk, tat ve kokunun Allah tarafından yaratılmadığını ifade eden tevlîd/tevellüd nazariyesini benimsediklerini ve bu konuda Bişriyye’den farklı olarak; ölüm ve hayatın da Allah tarafından yaratılmadığını ve bunun cisimde kendi tabiatı gereği gerçekleştiği iddiasında bulduklarını aktarmaktadır. Yâfi‘î, onların böyle bir düşüncüyü savunmalarıyla; “*Hükümrânlık elinde olan Allah, yücedir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir*”³⁹¹ ayetine muhâlif düşüklerini ve İslâm karşıtı filozofların bir görüşünü kabul ettiklerini ifade etmiş ve kendilerini eleştirmiştir.³⁹²

4.3.8.17. İskâfiyye’ye Eleştirisi

Ebû Ca‘fer Muhammed el-İskâfi’ye nispet edilen ve Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî ve Bağdâdî’de aynı isimle Mu‘tezile içerisinde zikredilen bu fırka,³⁹³

---

³⁸⁶ Bakara 2/155.

³⁸⁷ Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 90.

³⁸⁸ Seksekî, *el-Burhân*, 63.

³⁸⁹ Eş‘ârî, *Makâlât*, 54-55.

³⁹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, C. 4, 144-148; Bkz., Toru, “Ebû Muhammed el-Yemenî’nin Eseri”, 139.

³⁹¹ Mülk 67/1.

³⁹² Yâfi‘î, *Zikrû Mezâhibi’l-Fırak*, 90.

³⁹³ Seksekî, *el-Burhân*, 62; Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 169-173.

Eş'ârî'de İskâfî ismiyle aktarılmaktadır.³⁹⁴ Şehristânî'de, Mu'tezile içerisinde zikredilmekle birlikte yetmiş üç fırkaya dâhil edilmemiştir.³⁹⁵

Yâfi'î, cisim, sıfat, kader, kelâmullah vb. konularda farklı fikirleri olan İskâfî'nin³⁹⁶ sadece ef'âli ibâd ve istitâ'at meselesine dair "sihirbazların sihir için kullandıkları malzemelerinin, Allah tarafından değil insan tarafından yaratıldığı" görüşüne değinmiş ve iddiasının doğru olmadığını, birçok ayet ve hadîslerde de zikredildiği üzere kul ve fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ifade ederek bu düşüncelerinin yanlış olduğunu belirtmiştir.³⁹⁷

İskâfî ve fırkasının Mu'tezile'den ayrıldığı en önemli husus, Allah'ın zulme kadir olup zulüm ile nitelendirilebilir mi tartışması olmuştur. İlk dönem Mu'tezile bu konuda Allah'ın zulmetmeye kadir olmakla birlikte zulmetmenin kabîhliğini bildiğinden ve ihtiyaç duymadığından zulmetmediği görüşünü savunurken, Nazzâm ise Allah'ın zulme kadir olmadığı görüşünü savunmuştur. İskâfî de bu konuda her iki görüşten farklı olarak Allah'ın, akli olanlara zulmetmeye kadir olmadığını, sadece akli olmayana zulmetmeye kadir olduğunu savunmuştur. Bu konuda farklı bir tutum sergileyen İskâfî, Mu'tezile tarafından tekfir edilmiş, aynı şekilde kendisi de farklı düşünen Mutezilî alimleri tekfir etmiştir.³⁹⁸

4.3.8.18. Mubtûre'ye Eleştirisi

el-Ebter lakabıyla bilinen Kesîru'n-Nevâ'ya nispet edilen bu fırka; Ebû Muhammed el-Yemenî'de de "Mubtûre" ismiyle Mu'tezile fırkaları içerisinde zikredilirken,³⁹⁹ Bağdâdî, Şehristânî ve Eş'ârî'de "Bütriyye" ve "Sâlihiyye" isimleriyle Kesîru'n-

---

³⁹⁴ Eş'ârî, *Makâlât*, 262-263.

³⁹⁵ Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 24, 223; Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139.

³⁹⁶ İskâfî'nin farklı görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Cârullah, *el-Mu'tezile*, 141-142; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 150-152.

³⁹⁷ Yâfi'î, *Zikrü Mezâhibi'l-Fırak*, 90-91.

³⁹⁸ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 169-170.

³⁹⁹ Ebû Muhammed el-Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve's-Seb'în Fırka*, 350.

Nevâ'yla birlikte Hasan b. Sâlih b. Hayy'a da nispet edilir. Bağdâdî ve Eş'ârî'de Râfîzî Zeydiyye'nin bir kolu, Şehristânî'de de Şîâ'nın bir fırkası olarak geçmektedir. ⁴⁰⁰

Yâfi'î bu fırkanın; Hz. Alî izin verdiği için Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in biatını kabul ettiğini ve her ne kadar Hz. Alî kendisi biat etmiş olsa da Hz. Osmân'ın imâmetini kabul etmediklerini ifade etmektedir. ⁴⁰¹

Yâfi'î, fırkayı Mu'tezile'den saymakla birlikte bu görüşlerinden kaynaklı olsa gerektir, diğer makâlât ve fırak müellifleri gibi Zeydî olma ihtimalini dile getirmekte ve diğer fırkalara karşı deliller getirerek eleştirilerde bulunurken bu fırkaya karşı bir delil getirmemektedir. Çok aşırı görüşleri olmasa da imâmet meselesindeki farklı düşüncesinden ötürü Yâfi'î'nin bu fırkayı eleştirdiği fırkalar içerisinde ziktettiğini söyleyebiliriz.

---

⁴⁰⁰ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 33-39; Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, C. 1, 161-162; Eş'ârî, el-Ebter lakabı nedeniyle bu isim ile tanındığını aktarır. Eş'ârî, *Makâlât*, 126-127; Bkz. Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Eseri", 139; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 181.

⁴⁰¹ Yâfi'î, *Zikrû Mezâhibi'l-Fırak*, 91.

SONUÇ

İslâm tarihinde temel inanç meselelerini farklı yorumlayarak düşünce geleneğinde derin izler bırakan Mu‘tezile ekolü, var olduğu süreç içerisinde dönemin imkânlarına bağlı olarak farklı İslâm bölgelerine ulaşmış ve ortaya koymuş olduğu yeni argümanlarla diğer inanç grupları ile Müslüman toplumunu önemli derecede etkileyebilmiştir. Mu‘tezile düşüncesinden etkilenen bu inanç gruplarının başında Şî‘a, İmâmiyye ve Zeydiyye gelmektedir. Zeydiyye’nin günümüze kadar varlık merkezi olarak kabul edilen Yemen’de hicrî 700’lü yıllarda yaşayan Yâfi‘î, dönemin önde gelen ve bölgede tanınan Ehl-i sünnet alimlerinden biri olması hasebiyle Mu‘tezile düşüncesinden etkilenen bazı Zeydî alimlerin inanç meselelerine dair sorularına muhatap olmuş ve kendilerine cevap vermekle birlikte etkilenmiş oldukları i‘tizâl düşüncesine karşı da eleştirilerde bulunmuştur.

Ehl-i sünnet’e karşı en güçlü argümanlara sahip olması hasebiyle kelâmî fırkalar içerisinde en çok Mu‘tezile’ye karşı olduğunu belirten Yâfi‘î, “*Merhemü’l-İlel*” dışında “*Zikrü’l-Mezâhibi’l Fırak*” isimli eserini de daha çok Mu‘tezile’ye bir eleştiri olarak kaleme aldığını ifade etmiştir.

Yâfi‘î, dinî düşünceyi muhâfaza ve müdâfaa gayesiyle ortaya çıkan Mu‘tezile’ye karşı, Ehl-i sünnet ekolünün kendisine yöneltilen her soru ve itiraz için söyleyecek sözü bulunan, kendisini sürekli yenileyebilen ve Müslümanların sorunlarını çözecek dinamiklere sahip olduğunu Eş‘ârî çizgisi üzerinden delillerle kanıtlayıcı gayreti içerisinde olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Yâfi‘î, Mu‘tezile’ye yönelik eleştirilerinde delil sunmada; ayet, hadîs, icmâ, başkalarının görüşü ve en son kendi değerlendirmesi şeklinde bir metot takip etmiş, olabildiğince delillerini çoğaltmaya özen göstermiş, kendisi de bir şair olması hasebiyle görüş ve eleştirilerini şiirlerle desteklemiştir. Konuları felsefî tartışmalardan uzak az ve öz ifade etmeye özen göstermiş ve yöneltmiş olduğu itirazlarda bu sahîh delillere karşı ne dersiniz “Ey Mu‘tezile” diyerek i‘tizâl düşüncesi hakkında soru işaretleri bırakarak iddialarının güçlü olmadığını ifade etmeye çalışmıştır.

Öte yandan salt bir nakil veya akıl yöntemi yerine, nakli ve akli birlikte ele almış ancak delillerinin büyük çoğunluğunun naklî olmasının akılcı bir ekole yönelik yaptığı eleştirilerinde kendisini çok güçlü kılmadığı belirtilmelidir. Yâfi‘î’nin, Mu‘tezile’yi

eleştirmesinde zayıf kaldığı en önemli husûs; eleştirdiği konularda Mu‘tezile’nin hangi gerekçelerle tam olarak neyi savunduğunu yeterli derecede ele almamış olmasıdır. Zeydî-Mu‘tezilî alimlerin sorularına verdiği cevaplarda bunu kısmen yapmış olsa da genel anlamda yaptığı eleştirilerde özellikle de fırka eleştirilerinde konu hakkında Mu‘tezile’nin düşüncesine çok yer vermemiştir. Mu‘tezile’nin asıl düşüncesinin ayrıntısına girmediği gibi eleştirdiği konularda Mu‘tezile’nin kendi arasındaki farklı görüşlerine yer vermemesini de kaydetmek gerekir. Mu‘tezile’nin görüş ve iddialarını zikrettikten sonra eleştiren Cüveynî ve Gazzâlî’den alıntı yaparken de Cüveynî ve Gazzâlî’nin metodundan farklı olarak Mu‘tezile’den nakiller yapmaksızın sadece kendi eleştirilerine yer verir. İyi bir muhâlif ve cedel ehli olduğunu söylediği Mu‘tezile’nin son dönem öncü isimlerinden Kâdî Abdulcebbar’a ve görüşlerine hiç değinmemiş ve hakkında bir yorumda bulunmamıştır. Kâdî Abdulcebbar, i‘tizâl fikrini önemli manada sistemli ve anlaşılabilir bir hale getirmiş, düşüncelerini detaylıca izah etmiş ve delillendirmiş bir isim olmasıyla ilgili olsa gerektir. Mu‘tezile’yi Kâdî üzerinden eleştirilirmenin oldukça uzun ve güçlü bir tartışma gerektireceğini bildiğinden Yâfi‘î’nin Kâdî’yi hiç ele almadığını söyleyebiliriz.

Mu‘tezile içerisinde saydığı fırkalar, Bağdâdî ve Şehristânî’nin saydığı fırkalardan biraz farklı olup daha çok Ebû Muhammed el-Yemenî’nin zikrettiği fırkalardan oluşmaktadır. Eleştirilerinde, Mu‘tezile’yi önemli derecede konu edinen Râzî ve Âmidî gibi kendisine yakın dönemlerde yaşayan kelâmcılardan daha çok Gazzâlî ve Cüveynî üzerinden Eş‘ârî kelâm anlayışını müdâfaa etmeye çalışması, bu çalışmada ulaşılan en önemli sonuçlardan biridir. Eleştirilerinde Bağdâdî kadar olmasa da yine Mu‘tezile’ye karşı sert bir dil kullandığı ayrıca belirtilmelidir.

Birçok mutasavvıf gibi Yâfi‘î’nin de zâhirî ilimlere yönelip aklî tartışmalara girdiğini ve her ne kadar mutasavvıf ve tarihçi yönüyle biliniyor olsa da kelâm alanına da özel bir ilgi duyduğunun altını çizmek gerekir. Bununla birlikte kelâmcı edasıyla yola çıktığını varsaydığımız Yâfi‘î’nin, bu vasfıyla yoğun bir Mu‘tezile eleştirisi yaptığını beklerken bu araştırmamızın sonucunda kelâmcı kimliğinden ziyade alim ve arif sıfatlarıyla temayüz ettiği anlaşılmıştır. Yâfi‘î, bu konuda Mu‘tezile’yi eleştirmek için müstakil bir eser yazdığı halde belli ölçüde bazı eleştirilerini ortaya koymuş olsa da eserin isminden ve belirlediği misyonundan beklenen etkiyi ve başarıyı yakaladığını söylemek biraz güçtür. Bununla birlikte Yâfi‘î’nin kitap telifini bıraktığı bir zamanda hocası İsfahânî’nin tavsiyesi ve talebi üzerine Mu‘tezile’ye karşı eleştiri mahiyetinde

“*Merhemü'l-İlel*” isimli eserini yazdığı dikkate alındığında bu konudaki eleştirilerinin ömrünün sonralarına doğru yazıldığı anlaşılmaktadır. Bundan kaynaklı bu konuda derin bir uğraşın içine girmediği söylenebilir.

Son olarak Yâfi‘î’nin kelâmcılığını; bir Gazzâlî sevdalısı ve Cüveynî mukallidi olarak Eşârî müdâfii ve Mu‘tezile tenkitçisi şeklinde tanımlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Mesut. “‘Afifuddîn Abdullâh b. Es‘ad El-Yâfi‘î’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi”, Doktora Tezi, Ankara Üni., 2020.
- Akgündüz, Ahmet. “el-Mu‘temed” md., *DİA*, Ankara: TDV yay., 2020, 31/387.
- ‘Âmirî, Ebû Zekeriyâ İmâdüddîn Yahyâ b. Ebî Bekr. *Ğürbâlû’z-Zamân fi Vefeyâtü’l-‘Ayân* ed. Abdurrahmân b. Yahyâ el-‘İryânî. Thk. Muhammed Nâcî Za‘bî el-‘Umrî. Dımeşk: Matba‘atu Zeyd B. Sâbit, 1985.
- Aruçi, Muhammed. “Vâsıl b. ‘Atâ” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2012, 42/539-541.
- ‘Atâbekî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî. *en-Nücümü’z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, 12 Cilt. Kâhire: Metbeetu Dârü’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1930-1956.
- . *el-Menhelu’s-Sâfi ve’l-Müstevfi Ba’de’l-Vafi*, thk. Muhammed Emîn, 13 Cilt. Kâhire: Merkezu Tahkîki’t-Turâs, 1993.
- Ateş, Süleyman. “Kutub” md., *DİA*, Ankara: TDV yay., 2002, 26/498-499.
- ‘Ayderûs, Abdülkâdir b. Şeyh. *Târîhü’n-Nûr es-Sâfir ‘an Ahbâri’l-Karni’l-‘Âşir*, Beyrût: Dârü’s-Sader, 2001.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”. *İslâmî İlimler Dergisi*. C. 12, S. 2 (2017): 9-41.
- . “Mu‘tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”. *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*. C. 3, S. 3 (2003): 27-54.
- Aydınlık, Sezer. “Ravzü’r-Reyâhîn fi Hikâyâti’s-Sâlihîn Tercümesi: Metin-İnceleme (162’a-320b)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üni., 2018.
- Bâ Mahreme, Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed. *Târîhu Sağri ‘Aden ve Terâcim ‘Ulemâ’ihâ*, 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü Metbûlî, 1991.
- Bağdâdî, ‘Abdulkâdir. *el-Farku Beyne’l-Fırâk ve Beyânü’l-Fırkati’n-Nâciyeti Minhüm*, Kâhire: Mektebetu İbnî Sînâ, 1037.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetu’l-‘Ârifîn Esmâu’l-Müellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn*, 2 Cilt. Beyrût: Darü’l-İhyai’t-Turâsi’l-‘Arabiyye, 1951.

- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *et-Temhîd fi'r-Red 'ale'l-Mülhideti'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2005.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyin. *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hamidullâh, Ahmed Bekîr ve Hasan Hanefî. 2 Cilt. Dımeşk: el-Ma'hedu'l-İlmiyyi'l-Frensiyyi li'd-Dirâseti'l-Arabiyyi, 1965.
- Baş, Derya. "Yâfi'î" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2013, 43/175-177.
- Belevî, Hâlid b. İsâ. *Tâcu'l-Mefrik fi Tahliyeti 'Ulemâ'i Maşrik*, thk. el-Hasan es-Sâih, 2 Cilt. Muhammediye: Sunduku İhyâi't-Turâsi'l-İslâmiyye, t.y.
- Bikâ'î, Burhânüddîn. *Tehdimü'l-Erkân min Leyse fi'l-İmkân Ebda' Mimmâ Kâne* thk. 'Abdulvâhid Cehdâni, ('Ammân: Dârü'l-Feth li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Deyb el-Buğâ. 5 bs. 9 Cilt. Dımeşk: Dâru İbni Kesîr - Darü'l-Yemâme, 1993.
- Bulut, Halîl İbrâhîm. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: DİB yay., 2016.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr. *Kitâbü'l-Hayavân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 8 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1965-1969.
- Câmî, Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, thk. Muhammed Edîb Câdır. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2003.
- Cârullah, Zühdî. *el-Mu'tezile*, 2 bs. Beyrût: el-Ehliyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1974.
- Cüşemî, Hâkim. "Şerh 'Uyûnü'l-Mesâil", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Eymen Fuâd Seyyid. Beyrût: Dârü'l-Farâbî, 2017, 371-521.
- '. *'Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, thk. Ramazan Yıldırım, Kâhire: Dârü'l-İhsân, 2018.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn. *Kitâbü'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloglu vd. 3 bs. İlmi Eserler Dizisi / Kaynak Eserler Serisi 25, Ankara: TDV yay., 2016.
- Çelebi, İlyas. "İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2006, 32/466-469.
- '. "Usûl-i Hamse" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2012, 42/211.

- . “Mu‘tezile” md., *DİA*, Ankara: TDV yay., 2020, 31/391-401.
- Ebû Temmâm. *Bâbü’ş-Şeytan min Kitabi’ş-Şecere, An Ismaili Heresiography: The Bâb al-Shaytân from Abû Tammâm’s Kitâb al-Shajara kitabı içerisinde* (Arapça bölümü), Wilferd Madelung-Paul E. Walker. Leiden-Brill; 1998.
- Emîn, Ahmed. *Fecrü’l-İslâm*, 10 bs. Beyrût: Dârü’l-Kitâbü’l-‘Arabî, 1969.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelâm İlmine Giris*, 4 bs. İstanbul: DEM yay., 2017.
- Eş‘ârî, Ebû’l-Hasan. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri: (çeviri-metin)*. haz. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, 1 bs. Dinî İlimler Serisi 146-23, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2019.
- Fâsî, Takîyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *el-‘İkdü’s-Semîn fî Târîhi Beledi’l-Emîn*, thk. Fuâd Seyyid. 8 Cilt. Beyrût: Muessesetü’r-Risâle, 1985.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Ma‘rife, 1983).
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fî’l-İ’tikâd (İtikâd’da Orta Yol)*, çev. Kemal Işık, Ankara: Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi yay., 1971.
- Gölcük, Şerafettin. “Ebû’l-Hüseyin el-Hayyât” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1998, 17/103-105.
- Görgün, Tahsin. “Kitâbü’l-Hayavân” md., *DİA*, Ankara: TDV yay., 2002, 26/106-108.
- Gözeler, Esra. “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”. *Kader: Kelâm Araştırmaları Dergisi*. C. 14, S. 1 (2016): 84-101.
- Habîb el-Hîle, Muhammed. *et-Târîh ve’l-Muerrihûn bi-Mekke*, Mekke: Müessesetü’l-Furkân, 1994.
- Hadremî, Tayyib b. Ebî Bekr. *Keşfü’l-‘İyân bid-Delîli vel’Burhân ‘an ‘Akîdeti Ehli’l-Hak ve’l-Îkân*, ‘Ammân: Dârü’l-Asleyn, 2017.
- Hansu, Hüseyin. *Mu‘tezile ve Hadîs*, Ankara: Kitâbiyât yay., 2004.
- Hayyât, Ebû’l-Hüseyin. *Kitâbü’l-İntisâr ve’r-Redd ‘ale İbni’r-Râvendî el-Mülhid*, thk. Nyberg H.S. Beyrût: Evraku’ş-Şarkiya, 1993.
- Işık, Kemal. *Mu‘tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üni., Basımevi, 1967.

- İbiş, Fatih. “Nevâbitten Bir Müttekellim: Dırâr B. ‘Amr -Yeni İlm-i Kelâm İçin Bir Prototip-”, *Kader: Kelâm Araştırmaları Dergisi*. C. 19, S. 2 (2021): 505-508.
- İbn Batûta, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. *Rihlatu İbn Batûta (Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr ve 'Acaibi'l-Esfâr)*, 2. Cilt. Beyrût: Dârü'l-İhyâi'l-'Ulûm, 1987.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *ed-Durerü'l-Kâmine fî 'Ayâni Mieti's-Sâniye*, thk. Sâlim el-Krenkovî el-İlmânî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, t.y.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-'Ayân ve Ebnâu Ebnai'z-Zemân*, 8 Cilt. Beyrût, 1968-1972, I-VIII.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Fasl fî'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, t.y.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânu'l-'Arab*, 15 Cilt. Beyrût: Dârü's-Sâdir, 1968.
- İbnü'l-Ğâzî, Ebü'l-Me'âlî Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Divânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-'İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-'İmâd, el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb*, thk. AbdülKâdir el-'Arna'ut ve Mahmûd el-'Arna'ut. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İbni'l-Kesîr, 1992.
- İbnü'l-Melâhimî. *el-Faik fî Usûlü'd-Din*, thk. Faysal Bedir 'Avn. Kâhire: Metba'atü Dârü'l-Kutub ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye, 2010.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrût: el-Matbaatü'l-Kâtûlikiyye, 1961.
- İbn'ül-'Irâki, Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn. *ez-Zeyl 'Ale'l-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Sâlih Mehdî Abbâs. 3 Cilt. Beyrût: Muessetü'r-Risâle, 1989.
- İsbahânî, Muhammed Bâkır el-Musevî el-Huvânsârî. *Ravdâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sadât*, 8 Cilt. Beyrût: ed-Darü'l-İslâmiyye, 1991.
- İsnevî, Cemâllüddîn Abdurrahîm. *Tabakâtü's-Şâfi'îye*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-'İlmiyye, 1987.

- Kabak, Rıdvan. “Gelibolulu Muslihuddîn Mustafâ B. Şaban Sürûrî'nin Ravzu'r-Reyyâhîn Fî-Hikâyâtî's-Sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üni., 2017.
- Ka'bi, Ebû'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve Ma'ahu 'Uyünü'l-Mesâil ve'l-Cevbât*, thk. Hüseyin Hânsû, Râcih Abdulhamîd Kurdî ve Abdulhamîd Râcih Kurdî. İstanbul: KURAMER - 'Ammân: Dârü'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbit Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. İbrâhîm Medkûr ve Tâhâ Hüseyin. 20 Cilt. Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, 1960.
- . *el-Usûlü'l-Hamse*. Thk. Faysal Bedir 'Avn. Kuveyt: Matbû'ât Câmi'atü'l-Kuveyt, 1998.
- . *Nüketü Kitâbi'l-Muğnî Muhtasarun Münekkah min'el-Muğnî fi Ebvâbit-Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. Ömer Hamdân ve Sabine Schmidtke. Beyrût: el-Ma'hedü'l-Almâni li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 2012.
- . *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (metin-çeviri)*, çev. İlyas Çelebi, Dînî İlimler Serisi 1, nr. 14, 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2013.
- . “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mubâyenâtihim li Sâiri'l-Muhâlifîn”, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid ve Eymen Fuâd Seyyid. Beyrût: Dârü'l-Farâbî, 2017,
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, Hâkim el-Cüşemî ve Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid ve Eymen Fuâd Seyyid. Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1974.
- Kahvecioğlu, Muhammed Şerif “İmam Yâfi'î'nin (ö.768/1367) “Er- Risâletü'l-Mekkiyye fi Tarîki's-Sâdâti's-Sûfiye” Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri”, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üni. 2020.
- Kalhafî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyidetu İsmâil Kâşif. 2 Cilt. 'Ummân: Vezâretü't-Türâsü'l-Kavmî ve's-Sekâfeti, 1980.
- Kaplan, M. Ragıp. “Zemahşerî'nin El-Minhâc fi Usûli'd-Din Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üni., 2012.

- Karadaş, Cağfer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 5 bs. İstanbul: Ensâr yay., 2019.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-Mü‘ellifin: Terâcimü Musannifi’l-Kütubi’l-‘Arabiyye*, 4 Cilt. Beyrût: Muessesetü’r-Risâle, 1993.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 24 bs. Temel Kültür Dizisi 8, İstanbul: Ensâr, 2015.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler’in Kelâm Sistemi*, İstanbul: İSAM yay., 2017.
- Kontî, Yunus b. Abdulğânî. *el-Kitâbân (Tehdimü’l-Erkân ve Tesbitu Kevâidi’l-Erkân) Yünâkişân Nazariyeti’l-İmâm el-Gazzâli*, Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2019.
- Köse, Hüseyin Rahmi. “Zemahşerî’nin El-Minhâc Fî Usûli’d-Dîn Adlı Eseri Bağlamında Usûl-i Hamse’ye Dair Görüşleri”, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üni., 2017.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. haz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin. Ankara: DİB yay., 12 bs. 2011.
- Kurt, Hasan. “İslâm’ın Akılcı Ekolü Mu‘tezile”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. 7, S. 2 (2012): 209-225.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*, 3 bs. İstanbul: DEM yay., 2017.
- Malatî, Ebû’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân. *et-Tenbîh ve’r-Redd ‘Alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida’*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyin el-Kevserî. Tûrâs el-Kevserî Serisi: 11, Kâhire: el-Mektebetü’l-Ezheriyyetu li’t-Tûrâs, 2014.
- Menlâ, Mustafâ ‘Ammâr. *Mu‘cem ma Tubi‘a min Kutubi’s-Sitte*, Medîne: Darü’l Buhârî, 1997.
- Metin, Yurdağür. “Kâdî Abdulcebbâr” md., *DİA*, Ankara: TDV yay., 2001, 24/103-105.
- “Mirkât Ehli’l-Hak ve’t-Temyiz fî Şerhi’l-İrşâd ve’t-Tetritz”, <https://archive.org/details/56172197694631575792>, [25 Mayıs 2021]
- Muhsin Alî Abdullâh, Menâ. “An Menhec el-Yâfi‘î fî Kitâbihi Merhemü’l-İleli’l-Mu‘dile fî Defi’ş-Şubehi ve’r-Redd-i ‘Alâ Eimmetü’l-Mu‘tezile”. https://www.uomosul.edu.iq/news/ar/home_page/60299 [08.06.2021].

- Murtaza, Şerîf. *Emâli es-Seyyîd el-Murtazâ*, thk. Seyyîd Muhammed Bedreddin Na'sâni. 2 Cilt. Kâhire: Matba'atü's-Sa'âde Menşurât Ayâtillahi'l-'Uzma el-Mer'âşî en-Necefî, 1907.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim-el-Câmiü's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: Matba'atu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhu - Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs el-'Arabî vd., 1955.
- Nâder, Albert Nasrî. *Felsefetü'l-Mu'tezile*, İskenderiye: Matba'atü Dârü'n-Neşri's-Sekâfe, 1950.
- Nâhebî, Abdullâh b. Ahmed b. Muhsin. *Rihletun ila Yâfi'î ev Yâfi'î fi Edvâri't-Târîh*, Mektebetu Muhammed Ebûbekr, 1990.
- . *el-Kevkebü'l-Lâmi' fi mâ Ehmele min Târîhi Yâfi'î*, Cidde: Dârü'l-Endelüsi'l-Hudârâ, 1999.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşîd. *el-Mesâil fi'l-Hilâf Beyne'l-Basrîyyin ve'l-Bağdâdiyyin*, thk. Ma'n Ziyâde ve Rıdvân Seyyid. Beyrût: Ma'hadü'l-Enmâi'l-'Arabî, 1979.
- Nüveyhid, 'Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve Hatta'l-'Asri'l-Hâdir*, haz. Hasan Hâlid. 3 bs. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü Nüveyhid es-Sekâfiyye, 1988.
- Ortakçı, Halil. "Himyeriler (M.Ö. 115-M.S. 525)", *İsâm Tarihî Araştırmaları Dergisi*. C. 2, S. 2 (2017): 92-124.
- Ökten, Ertuğrul. "Nefehatü'l-Üns'ün Kaynağı Olarak Tarihü'l-İmâm el-Yâfi'î", Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf, ed. Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı. Osmanlı'da İlimler Dizisi 15: 3, İstanbul: İSAR yay., 2018.
- Öz, Mustafa. "Ahmed b. Hâbit" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1989, 2/70-71.
- Özaydın, Abdulkerim. "Bağdât" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1991, 4/437-441.
- Öztürk, Mustafa ve M. Suat Mertoğlu. "Zemahşerî" md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2013, 44/235-238.
- Sâdık, Sâdık Selîm. *el-Masâdirü'l-'Ammetu li't-Telakki 'Inde's-Sufiyyeti 'Arden ven-Nakden*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994.
- Sâlihiyye, Muhammed Îsâ. *el-Mu'cemü's-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabiyyi'l-Matbu'*, 5 Cilt. Kâhire: el-Munazzametü'l-'Arabiyye, 1995.

- Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbâs b. Mansûr. *el-Burhân fî Mâ'rifeti 'Akâid-i Ehli'l-Edyân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2004.
- Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbas b. Mansûr. *el-Burhân fî Marifeti Akâidi Ehli'l-Edyân*, thk. Bessâm Alî Selâme el-'Amûş. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1996.
- Seyyid, Abdulfettâh Muhammed Sâlim. *Şi'ir'u İmâm Abdullâh b. Es'ad el-Yâfi'î Kutb-u Haram el-Mekkî*, San'â: Darü'l-Vafak, 2012.
- . “Şi'irü'l-İmâm Abdullâh b. Es'ad el-Yâfi'î Kutb-u Haram el-Mekkî” <https://www.youtube.com/watch?v=2PNWsSawaGQ> [14.08.2021].
- Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî. *Tathîru Ehli'z-Zevâyâ min Habâissi't-Tavâyâ*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Kâhire: Dâretü'l-Kerz, 2012.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed Abdulkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed. 2 bs. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 1992.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *el-Bedrü't-Tâli' bi Mehâsini men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, 3 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kutubi'l-İslâmiyye, t.y.
- Takîyyudîn, Ebû'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi' es-Selâmî. *el-Vefayât*, thk. Sâlih Mehdî Abbâs ve Beşşâr 'İvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Beyrût: Muessetü'r-Risâle, 1982.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ. *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 1985.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 6 bs. Ankara: TDV ve İSAM yay., 2019.
- Toru, Ümüt. “Ebû Muhammed el-Yemenî'nin 'Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka' Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni., 2006.
- Tunç, Cihat. “Bişr b. Mu'temir” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1992, 6/223-224.
- Ünverdi, Veysi. “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, *Artuklu Akademi*. C. 4, S. 2 (2017): 1-28.
- Yâfi'î, 'Afifuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî. “Akîdetü'l-Yâfi'îyye”. el-Memleketü'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye, Vazâretü't-Ta'lîm, Câmi'atu Ummü'l Kurâ, Mektebetü'l-Melik Abdullâh b. Abdulazîz el-Câmi'îyye, Kısmı'l-Mahtûtât., t.y.

- . *Cevâhirü'n-Nifâs fî Beyân-i Sıfâtî's-Seyyidi mine'n-Nâs*, thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükrî. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-‘İlmiyye, 2010.
- . “Du‘â-i Tâ‘ûn”. Üsküdar-Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 300, Kemankeş, İstanbul: t.y.
- . *ed-Du‘â Âdâbuhu ve Esbâbuhu*, thk. Mes‘ed Abdulhamîd Muhammed es-Sa‘dinî, Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-‘İlmiyye, 1995.
- . “ed-Durerü'l-Mustehsene fî Tekrâri'l-‘Umre fi’s-Sene”. 79. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, İstanbul: t.y.
- . *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur‘âni'l-‘Azîm*, thk. Şeyh Alî Muhammed ed-Dibâ. Kâhire: Matba‘atü'l-Hamîdiyye, 1890.
- . *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur‘âni'l-‘Azîm*, thk. Muhsin ‘Ukeyl. Beyrût: Dârü'l-Mahaccatü'l-Beydâ, 1999.
- . *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Havâssi'l-Kur‘âni'l-‘Azîm*, Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-‘İlmiyye, 2000.
- . “Ed‘iyetu Sabâh ve'l-Mesâ”. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi, 1611., İstanbul: t.y.
- . *el-İrşâd ve't-Tatrîz fî Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi'l-‘Azîz*, thk. Muhammed Edîb Câdir. Beyrût: Dârü'l-Kutübü'l-‘İlmiyye, 2003.
- . *el-İrşâd ve't-Tatrîz fî Fadl-i Zikrillahi ve Tilâveti Kitâbihi'l-‘Azîz*, thk. Enes Muhammed ‘Adnân eş-Şerfâvî. Cidde: Darü'l-Minhâc, 2007-2013.
- . “er-Risâletü'l-Mekkiye fî Tariki’s-Sadeti’s-Sufiye”. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 1100/2., Amasya: t.y.
- . “er-Risâletü'l-Mekkiye fî Tariki’s-Sadeti’s-Sufiye”. İBB Atatürk Kitaplığı, dermirbaş nr. OE_Yz_0668_01, İstanbul: t.y.
- . *et-Terğîb ve't-Terhîb*, Tanta: Dârü’s-Sahâbeti li’t-Turâs, 1994.
- . *et-Terğîb ve't-Terhîb*, thk. Muhammed Fâris. Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1996.
- . “et-Tuhfetü'l-Merîde lî Hâl Elfâz er-Risâle el-Urû’diyye”. Melik Su‘ûd Üniversite Kütüphanesi, 54/416, Su‘ûdi Arabitân: t.y.

- . “Hizbü’ş-Şeyh Yâfi’î”. Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 479/2, Ankara: t.y.
- . *Kur’ân-ı Kerim’in Havâs ve Esrarı*, çev. Hami Erin. İstanbul: Pamuk yay., 1980.
- . *Kur’ân-ı Kerîm’in Havâs ve Esrarı (Havâssu’l-Kur’ân)*, çev. Arif Pamuk. İstanbul: Pamuk yay., 2003.
- . *Kur’ân-ı Kerîm’in Havâs ve Esrarı (Havâssu’l-Kur’ân)*, çev. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk yay., 2013.
- . “Manzûmetun fî Ebrâci’ş-Şemsi ve’ş-Şuhûr”. Melik Su’ûd Üniversite Kütüphanesi, 198/4, Su’ûdi Arabitân: t.y.
- . *Hülâsatü’l-Mefâhir fî Menâkıbi’ş-Şeyh Abdülkâdir*, Berbili: Dârü’l-Âsârî’l-İslâmiyye, 2006.
- . *Menâkibeler Hülâsatü’l-Mefâhir fî Menâkıbi’ş-Şeyh Abdilkâdir*, çev. Seyfullah Kılınç. Ankara: Rehber yay., 2006.
- . *Merhemu’l-‘İleli’l-Mu’dile fî Def’i’ş-Şubehi ve’r-Redd-i ‘Ala’l-Mu’tezile*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr. Beyrut: Dârü’l-Cîl, 1992.
- . *Merhemu’l-‘İleli’l-Mu’dile fî’r-Redd ‘Ala’l-E’immetü’l-Mu’tezile*, thk. Ebû Bekir Mahmûd el-Hâdî. Kâhire: El-Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t-Türâs, 2015.
- . *Mirâtü’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yekzân fî Ma’rifeti mâ Yu’teberu min Hevâdisi’z-Zamân*, thk. Halîl Mansûr. 4 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Kutûbü’l-‘İlmiyye, 1997.
- . *Neşru’l-Mehâsînu’l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî’s-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-‘Aliyye*, thk. İbrâhîm ‘Atve ‘İvaz. Mısır: Şirket-u ve Matba’atu Mustafâ el-Bânî el-Halebî, 1961.
- . *Neşru’l-Mehâsînu’l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî’s-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-‘Aliyye*, thk. Halîl ‘İmrân Mansûr. Beyrût: Dârü’l-Kutûbü’l-‘İlmiyye, 2000.
- . *Neşru’l-Mehâsînu’l-Ğaliyye fî Fadl-i Meşâyihî’s-Sûfiyye Ashâb el-Makâmât el-‘Aliyye*, thk. Abdunnâsır Sa’dî Ahmed Abdullâh. Kâhire: Mektebet-u Sekâfetu’d-Diniyye, 2004.
- . “Nürü’l-Yakîn ve İşârâtu Ehli’t-Temkin”. Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi, 07 Ak 144/3, Antalya: t.y.

- . “Risâle fî Erkâni’n-Nikâh”. Melik Su‘ûd Üniversite Kütüphanesi, Su‘ûdi 1769/216.5, Arabitân: t.y.
- . “Risâletun Müştemiletun ‘Alâ Nebze min Akvâli’l-Meşâyih”. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Alî Paşa, 1998, İstanbul: t.y.
- . *Ravdü’r-Reyyâhîn fî Hikâyâti’s-Sâlihîn*, Kâhire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, t.y.
- . *Ravzü’r-Riyâhîn (Evliyalardan Dînî Hikayeler)*, çev. Arif Pamuk. İstanbul: Pamuk yay., 2008.
- . *Ravdü’r Reyâhîn fî Hikâyâti’s Sâlihîn: Sâlihlerin Hikâyeleri*, çev. Alî Rıza Kaşeli ve Bekir Sırmabıyıkoglu. İstanbul: İlk Harf yay., 2011.
- . “Tuhfetü’l-‘İbâd”. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 7939., İstanbul, t.y.
- . *Zikrû Mezâhibi’l-Fırakisneteyn ve’s-Seb‘îne el-Muhâlefeti li’s-Sünneti ve’l-Mübtedi‘în*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Dârü’l-Kutûbü’l-‘İlmiyye, 2004.
- Yaltkaya, Şerafettin. “Kaderiyye Yahut Mu‘tezile”, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmu‘ası*. S. 15 (1930).
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur‘ân” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1997, 15/371-375.
- Yemenî, Bedruddîn Ebû Abdillâh el-Hüseyn el-Ehdel. *Tuhfetü’z-Zemen fî Târîhi Sâdâti’l-Yemen*, thk. Abdullâh Muhammed el-Habeşî. 2 Cilt. Yemen: Mektebetu Merkezi’d-Dirâsâti ve’l-Buhûsi’l-Yemenî, 2004.
- Yemenî, Ebû Muhammed. Akâidü’s-Selâse ve’s-Seb‘în Fırka, thk. Muhammed b. Abdullâh Zebrân el-Ğâmidî. 2 bs. Medine: el-Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 2001.
- Yurdagür, Metin. “Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 1994, 10/332-334.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne” md., *DİA*, İstanbul: TDV yay., 2005, 30/26-28.
- Zamehşerî, Mahmûd b. Ömer. *Kitâb el-Minhâc fî Usûli’d-Dîn*. Thk. Sabine Schmidtk. Beyrût: ed-Dârü’l-‘Arabiyye lil-‘Ulûm-Nâşirûn, 2007.

- . *Keşşâf Tefsiri: Tefsîri el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidı't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl, (metin-çeviri),* thk. Murat Sülün, Muhammed Coşkun vd. Dinî İlimler Serisi 7, 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., 2016.
- . *Mu'tezile 'Akâidi: Kitâbü'l-Minhâc fî Usûli'd-Dîn,* çev. Ulvi Murat Kılavuz ve A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik yay., 2021.
- . *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn (Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi),* çev. Mehmet Evkuran. Kelâm Klasikleri 2, Ankara: Ankara Okulu yay., 2021.
- Zebîdî, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif er-Şercî. *Tabakâtü'l-Havâs Ehlü's-Sıdk-i ve'l-İhlâs,* Beyrût: Dârü'l-Yemeniyye, 1986.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm, Kamûs-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi Mine'l-'Arabi ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn,* 15 bs. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm-i li'l Melâyîn, 2002.

EKLER

EK-1: Yâfi‘î”nin ‘Akîdetü’l-Yâfi‘î” İsimli Eseri

EK-2: Yâfi‘î'nin Tuhfetü'l 'İbâd (Kasîdetü'r-Râiyye) İsimli Eserinin Akâid Bölümü

فضايلهم مشهورة ليس تنكر
وافضلهم صدائهم صالحين
ورابعهم في الفضل ذو الفضل
وتخليدنا ليس الا كما فر
وقبلت من امهالا بكفر
فما هي موت في سفرها ما سالا
يري في كثير من عقايد تكبر
ومت وناح الهدى ختمها
شدا وونه في العرف مسك
وهذا استغناء مباركة لبعض الفضل
اتبت اليك يا رب العباد
بافلاسي وذلي وانفرادي
وما انا واقف بالباب البكي

رمانا

رمانا ما باغت به مرادي
عسى غفوي يفتني الاماني
فقد بعد الصديق وقل نزادي
وانت د خبيرتي وبك انتصار
وفيك توأهي وبك اهتمامي
ومنك شارقي واليك تصدي
ومنك مسرتي ولك انقيادي
وما لي حيلة الا رجاي
ولي فيك الرجاء اعتقادي
ولو اقصيتني وقطعت جبلي
وحققك لا احوال عن الوداد
نجده بالعفو يا مولاي واظم
عبيداضل من ضيق الرشاد

ببائك واقف عبيد ذليل
يخاف من القطيعة والبعاد
الهي انت لي في كل نادى
تجيب دعاي ما ان انا دعي
الهي انت لي عوناً معيناً
على العادي الذي يفتناني
الهي متدلي في المجل نبينا
اذا ما فتح سميت في قوادي
الهي انت كثر غنا فقري
وانت هدايتي وبك اذ هكاد
الهي انت مولاي وحسي
وانت سعي فلا اخشي الاماري
الهي انت خلقي وربّي

ومنك

ومنك عرفتي ديني واعتقادي
الهي اسمك المحزون حرزي
وذكرك راحتي وشفا فوادي
الهي انت في الدارين وغري
وانت د خبرتي يوم التاري
الهي انت في لا يحاش انتي
وانت مزيل كربى وانكماري
الهي يا مهون كل سعوب
اذا اشكلت امورى في انفا
الهي منك بعد العسر يسرا
تدبر شدتي بعد اشتداد
الهي حل عذبة عسيري
ويسر نحو طاعتك انقيادي

الهي تب علي وجد بعفو
ورفعتني بقضائك للمشاوي
الهي من سواك ايا اشكو
وليس سواك غوثا للمشاوي
الهي قد شكوت اليك عالي
باذكار اطلت بها سهاوي
الهي انت لي لاهم عندي
ولا اخشي بقربك من عباد
الهي انت معبودي فتهب
قبولا واهدني سبل الرشاد
الهي مستي شيق وضميم
وكر ب والعدو علي عادي
الهي خذ عذاي اشذ اخذ

ومن

ومن قد هم سواني ارتصادي
الهي انت غزني انت جباهي
فرد الضد عنني بانهدا
الهي مد لي مدا مديدا
باسلح قد شدني في امتداد
الهي فاء صني فرجا قريبا
وتوسيعا انا ل به مرادي
الهي قد دعوتك باضطرار
دعا العبد للمولى الجواد
الهي تب علي فلي ذنوب
صفارها كيا بر قوم عاد
الهي تب علي فلي عيوب
فاستر عورتي يوم التواد

وطني فيك مغفرا جبارا
لحبي النبي و باعتماداي
محمد خير خلق الله صلوا
رسول الله عمرتي واستاداي
نجاني بالنبوي الطهر و خري
شفيح الخلق في يوم التواد
عليه من المهين كل وقت
صلوة ما عدي بالركب عادي
لذالك الال و الامتعا جمعا
به ساد و اعلي كل العباد
تمت بحمد الله و عونه
والحمد لله وحده

بسم

بسم الله الرحمن الرحيم
يقول ابو الفضل المحب محمد
لربني شكرا لا يزال مجددا
واتبع هذا محمدا من قال قبلنا
ساحم ربي طاعة و تعبد
واهدى صلاة للنبوي شفيحا
امام الهدى خيرا البرية احمل
وال و صحب مع سلام مطرر
والنظم عقدا في العقيدة اوحد
وعونا من الرحمن سالدنا
يكون سوا مستعانا على اللدا
واجمع مع عقدا ل امام محمد
ابي الحسن الشيبان در امنظا

وما زدت من نظير غير محرمه
ليعلم ما قد زدت في تجرد
فصل في التوحيد
واشهاد ان الله لا رب غيره
تغزى قدما باليقين وتضردا
هو المبدأ والمبدا في بداية
واخر من يبقى مقيما مع ابدا
سميع بصير عالم مستحکم
قدير بعيد العالمين كما بدا
مبدأ اذ الكائنات لوقتها
قد يما في نشأة اراذوا جدا
قرب بعيد فلا هربا من له
حياة وقهر دايما متابدا

وليس

وليس له ضد ونذ ولا له
وزر غير شيا او شريك في قسدا
وليس بحجم لا ولا هو جوهر
ولا عرض عن كل نقص تجردا
وليس بمحدد ولا شئ شبهه
وليس بمحدد ولا تنزه مفردا
ولا متناه لا ولا متراكب
ولا متجزئ بل ان يتعددا
ولا هو موضوع بما يبه ولا
بل كيفية ايذنه عز مرشدا
ولا يعلم المخلوق كنه صفاته
بدا الغنا والغنا في غير ما بدا
وقد تجل بنا اعباده

باوصاف الحسن الجميله سويده
تقدس عن وصف الجوارح كلها
تبارك مولا ما وجل تجردا
واسماؤه ما ثورة فتمسكن
بأقداني في الشرح نصا لترنيدا
وان صفات اهديت بعينها
ولا انبهره قد عززها باوسيدا
فصل في الاستواء
ال على عرش السما قد استوى
وبين مخلوقاته وتوحيدا
فعرش الهى ليس بحيل ذات
ولا ملك حاشا وكله تضردا
بل العرش والاملاك محموله به

نزهة

نزهة عن وصف بقوله العدا
وقد رفعت عن عرشه درجاته
كما رفعت عن ارضه عز مضردا
فبؤس ذنابه في قهره
واحمد في قد قات سبيته
فقرب الى العرش منهم على السوا
وسمع السدا ايضا لذلك تمهدا
وليس مستوا الله من فوق عرشه
جلاوسا عليه جل ان تجردا
ولكن استلاوه واققداره
ومن قال قولا غير ذ فقد عند
بل كيف مجبول وعنه سولنا
تبتدع والبعض فيه نقندا

فصل في التبرية
 فلا جهة سوى الاله ولا اله
 مكان تعالى عنها وتجدد
 اذ المكون مخلوق وربى الخالق
 اعتد كان قبل الكون ربنا وسيدا
 ولا حل في شئ تعالى ولم يزل
 عليا غنيا وريم العز سرمد
 ولا نسبة تاتيه لا غفلة له
 ولا نوم جل الله وصفنا وسوده
 اعاط بكل المكن علما وروية
 فله عند تخفى ذرة في هذا الهدا
 وبغيره شئ النمل في ظلمة الارجا
 على الصخرة العما هبوا وسف

ويعلم

ويعلم سر السر في سر سره
 بعلم قديم لا يعلم تجردا
 وقد كان من قبل المكان الرضا
 كما كان من قبل الزمان موحدا
 وليس مثل الله شئ ولا اله
 شبيهه تعالى ربنا ان يجردا
 يرى لا احد اق وبسبح كلما
 يقال بلا اذن ولو في المذا
 كما يطش من غير جارحة له
 كذا علمه من غير قلب تقودا
 تنزه عن وصف با انصفت به
 عباده له فاعرف علمه لترشدا
فصل في الروية

ولا عين في الدنيا ترى ذات ربنا
 وان با زعد العقل ذلك والهدا
 بقصة موسى ذوقه سائلا
 لروية فاودر الدليل مهبدا
 نعم حصن من بين الامام نبينا
 بروية اذ كان باقرب اقربا
 ومن قال في الدنيا يراه بعين
 فذلك زندق ملقى وسردا
 وخالف كتب الله والرسول لها
 وزاغ عن الشرع الشريف وبعدا
 وذلك من قال فيه الرضا
 يرى وجهه يوم القيامة سودا
 ولكن يراه في الجنان عبادوه

كما

كما صح في الانبياء روي مستدا
 فنقصه لان كان يحسن
 ولا جهة قد عز ربنا وسيدا
 لذلك لم تثبت مسافة بيننا
 وبين الذي انشا العباد واولها
فصل في النزول
 وهدى في النور لا يغير الى السما
 نزول بهال فاعتقدوا التبعدا
 يقول فهل من نايب هو عالم
 بين تابا وشفقة مستعبدا
 انوب عليه ثم اشفه ذنبيه
 الى الفجر في الليالي موبدا
 وليس نزول الله بالذبايا فتى

ولا بعفات كن سليمان مسدوا
لأنه جميع العائبات قريبة
ليه فمن الجاهل التزول ليه عند
تمن قال هذا فهو لا ينكث كافي
وزاع من الحق المقرروا عند
بل يكلمهم موصوفين بذكر فلو كن
ما قلت في مرة من تطورا
فصل في آيات الصفات وأما دينها
وكل حديث في الصفا آية
فصاها غير المراد كذا
وعندها هو الآية أنها
خطاب على قدر العقول فترتدا
وهل تناولها خلو من ضرر

عن

عن أسلاف الماضين والحناف الهدا
فصل في الخلق والاختراع
ويحدث كل العالمين الرضا
هو الله رب الكل طرا توحدا
وتم يخترعهم فعد من حاجة به
اليهم تعالى ربنا وتبسط
وقد قال في القرآن لا يعبدوا
وليس عليهم غير هذا موثقا
وقدم عدلا للعباد المطلقة
وأوسعهم حيا وفضلا موبدا
ولا علم من قط أذ كل ما وثق
تعدت قد عززنا وسيدنا
له أن يثيب المذنبين كماله

معا قبة الأبرار عدلا جردوا
ولكن فضلا منه بحري عبادوه
بصاعتهم جنات عدن مخلدا
كما وعد العاصين عقيبي لهم
بأغلوا لها حتى يشاءون يوبا
وليس على الرحمن أن يفعل الذي
لنا صالحا وحاشا وخرت فرد
ولا يفتي الرحمن حق ولا لنا
سؤال له عن فعله اليوم فعد
وإن له العالمين يصل من
بشا وهدى من يشاء الهدى
فصل في القرآن
ونعتقد القرآن تنزيل ربنا

ب

به جابريل النبي محمد
وأنزله وحيا إليه وإنه
هداه يا صلوبى به من هدى
وقد قدر الله أوزاق خلقه
وأجاز لهم الاختلاف في ذلك المدا
ومن مات مقتولا فقد جازموا
وللاجل استوفى وقائله عند
وما استعمل لإنش لا نك رزقه
سوا حلالا أو هراما فقتلنا
ملعانا شرابا أو كنانا وطبنا
وسكنا أو استغلنا رزقنا عند
ولا بد أن يستوفى الشخص رزقه
بجهت لا نقص فيه على المدا

فصل في عذاب القبر

وان عذاب القبر حقيق وان
على الروح والجسم الكافي
ومنكوه ثم التكبير بصحبه
ها يستلان العبد في القبر
ومن بعد هذا بيوت الله
من الخلق يوم العرض بجنات
بجبريم عن قوله وبقالهم
ما قد منى قدما عليهم مؤكدا

فصل في الميزان والقصاص

وميزان ربى والدرار حقيقة
وجنته والنار لم يخلفا شدا
وانها موجودتان بلا فسنا

لا

لا هلهما ايضا دواما موبدا
وانفس خلاق العدا بقة وفي
فناء لها يوم القيام ترودا
اولو العلم فيهم والمرح عندهم
دوام بقاها مثل محب تايدا
بقاه لبيد الخلق منه كذا وفي
حديث رسول الله نرويه سند

فصل في الحساب

وان حساب الخلق حقيق انه
لها خبر القرآن عند وشدا
تأسيهم ربى لبعض عباد
بناش فيهما قد جنه واوحدا
ربعض عباد الله يدخل الجنة

لا

كبرى

لا

لا

لا

لا

لا

لا

لا

بغير حساب سائلين من الوردا
وعصمهم من بعد قد هم اذا
يشا اخرجوا منا عليهم مجرودا
ومن بعد هذا يخرج الله ذنبا
من النار من اجانه قد تا كندا
ويكلمهم جنات عدن تكرسا
فهم عنقا الله فيهم على الهدا

فصل في حوض المصطفى عليه السلام

وحوض رسول الله حقيق عند
له الله دون الرسل مامبروا
ويشرب منه المؤمنون وكل من
سقى منه كما سالم يجود بعد صد
ابا ريقه عند النجوم وعمر منه

كبرى ومنعاني المسافة جددا

فصل في تكليف ما لا يطاق

ومشبهه ان الله ليس يلزم
خلقه بقتله ما لا يطيقه سردا
وخاشاه تكليفها باليس بزمهم
رجيها حيايا وايا مشا سيدا
فصلى على من مات براوفا جرا
كما بهم في ذى العبادا يقندا
وكبرى مقوس الشرو ما جانا على
فطورهها والحكم بقها تمهدا

فصل في ائمة المسلمين فيهم

ومصوبية اهل خلاص لا شانه فيهم
وكل امام للزمان على هدى

كذلك قاله جمع الجوامع والذي
أرى أنه أخطأ المقال وأخطأ
بل الملقى فيهم مخفي ومضلل
تتفق لهذا الملقى تسلم من الرد
وأن لم يكن بد من القول فيهم
فلا راحة إلا شيئا حقا على
هم الشافعي الجبر والجهري بالمت
واحمد والنعمان ذو الفضل والفضل
فقد جعت كل العز عليهم
ودانوا باقائه في الرشد والردا
وانهم متازوا بعلمهم ووطنه
ودين واتقان ورزقهم على الدنيا
وهم وتحريرها اسند والله

من البشر

من الناس والجماع والقياس سرمد
وما أوعى في أفوه بدحهم
مع العيزو والتقصير نفسي لهم فدا
ويشياهم اجماع امته احمد
عليه سلاة مع سلام موبدا
على قولهم حلا وجرما ابا حنة
وندا با ومكرو سادا واما على المدا
فبارب عنهم فارض وارحم صباهم
وأشياهم والتابعين على الهدى
وعنا وعن اباينا وتلاونا
وأشيا حنا طرا ومنهم اقتدا
فضل في الانبياء صلوات الله وسلامه عليهم
وششهد ان الله ارسل رسوله

الى خاتمه يهدي بهم كل من هدا
فاولهم بعثا فادوم والذي
به ختموا فهو النبي محمد
ولا عدد يحصيهم بمقدر
فهذا هو الاولي وانما اسند
فذاك ضعيف اذ النبي قال له
فقص عليك النمل فانهم لتسعد
فقد خرج العادون من جرمهم
وقد بدخلوا جرمهم سوهم تزيلا
وكلهم قد بلغونا واخبروا
عن الله بالصديق المرشوعين الردا
وقد ابوا بالميزات كشيعة
والترجم منها المشقة احمد

واعظيها

واعظيها القرآن تنزيل ربنا
كربيا مجيدا مسترا على المدا
وعصمتهم حقا ندين الهنا
بهاتم كولا هم هدم الم نجد هدا
كذلك حفظ الاوليا محقق
وكم من كرامات الهام ارتمت عدا
وما جاز عند الخافي معجز نزل
فللا وليا جوز كراما توجدا
واللهم لا ينهون حقيقة
الى ولدون غيورا والديدا
كما انهم لا ينهون محققا
لا يجاء قران محقق لترشدا
وكل كرامات الولي فانها

لمعجزة من جزات الذي اقتدا
به ومقام اوليا مقصود
بهم عن مقام الانبيا المشيد
وكل ولي فهو حق مكلف
الى الموت لا ريب هناك ولا ريب
فهذا هو الحق الذي من يقبل به
يوثق اهل الحق في كل مشيد
فصل في خصائص الانبيا عليهم السلام
وان رسول الله افضل من نبي
على الارض من اولاد آدم وقد
وارسلت السموات رحمة
الى المفلحين لان النبي مرشد
واصري به ليلد الى العرش نعمة

وادناه

وادناه منه قابسوسين صعدا
وخصصا دريسا برغمته الى
مكان على نافر من التسعدا
وخصصا مولانا المهديين صالحا
بناقة العزرا فضلا سويدا
وخصصا نوحا بالنجاة في سفينة
ومن صدقوه في الرسالة والهدى
وخصصا ابراهيم منه نجاة
واقصبه ذنورا وعزرا وسودا
وخصصا اسماعيل صاقر ومن
بأبش من ابناء اهدى له فدا
وخصصا سليمان ملك معظما
بجنت وانس ثم طير مفردا

وخصصا موسى دنيا بكلامه
على طور سيناء اسمع النداء
وكل نبي خصصه بفضيلة
وخصص بروياه النبي محمد
وخصص عيسى بن مريم
ويبرى امراضا مراه البعد
واعطاه في يوم القيامة راية
تسمى لواء الحمد باقوزه عند
فادوم والانبيا تحت لواءه
وهل فوق هذا العزرا صاقر
واعطاه في الحشر الشفا متقلا
روي في الصحيحين الحديث وان
من شك في دينها ومن كان

شقيعا

شقيعا له قد فاز فوزا وسعدا
ويشفيك بوالصطفى كل مرسل
لمن عاش في الدنيا وما وجد
وكل نبي شافه ومشفع
وكل ولي في جماعته عند
فصل في التوبة والمغفرة والافتر على اللب
ويغفر دون الشوك ربي لمن
ولا يؤمن الا اله كافر فدا
ولا يعجز الله العظيم لمشرك
وذلك بالاجماع من آية الهدى
ولم يبق في نار جهنم مخلد
سوى مستحل قبلنا استعدا
واما حديث التفسير او همها با

سماه عصيانا فعوضوا حجروا
اذالم يصم او كان عاملا به
والا فعوضوا لله اوسع محندا
ومن من عظيم من جبار ذنبا
يتبع مع اصرا رباخرى تروا
تصعب منه نوبة قد اتى بها
بشرط لها جزيا وان عادوا
فصل في الملوكة
وقشهد حقان الاملاك انهم
عبيد لولا ان العظيم المحمد
وانهم بالقول لا يسبقونه
واعمالهم بالامر وما تعبد
وانهم لا يشعروا لغيرهم

رضي الله

رضي الله فيه ان يشعروا
كذلك حكم الانبياء جميعهم
من ذالذي قد قال ابن مرشد
فصل في الصحابة رضي الله عنهم اجمعين
ونشهد ان الله خص سوله
بالصحة والابرار فضلا وايدا
فهم خير خلق الله بعد نبيه
هم يقفدي في الدين كل اقل
وقال رسول الله عنهم ما بهم
بجود الهدى فاعرفوا انهم
فصل في فضائل ابي عبد الصديق رضي الله عنه
واقضاهم بعد النبي محمد
ابوبكر الصديق ذو النور والهدى

اقدم صدق الخصال في كل نوله
وامن قبل الناس حقا ووحدا
واقضاه يوم الفارط ما بنفسه
وواساه في الاموال حتى تجردوا
وقد اجتمعت كل الصبايات انه
خليفته من جود القمع العدا
فصل في فضائل عمر رضي الله عنه
ومن اجود الفاروق لا ينزل
اقدم كان نورا سلاما وصفا
اقدم فتح الفاروق باليف عنوه
جميع جزا المسلمين ومهدوا
واقضاه من الله بعد شفقا به
واقطعنا نار المشركين واخذوا

وقد

وقد عمر الاسلام والدين والحق
باسلامه وازواو عزوا وسودوا
فصل في فضائل عثمان رضي الله عنه
وعثمان ذو النورين قد مات صابنا
وقد قام دهورا بالقران تهجد
وجهر جيش العشر يوم اباال
ووسع الخفايا والععبت سجد
ويابع عنه المصطفى فيماله
سبا امة الرضوان حقا وشهدا
ومنه استنبت اعلا من مالكان اعلا
ويكفينا ذا الخرا وشرار وموبدا
فصل في فضائل علي بن ابي طالب كرم الله
ولا ينزل من المصطفى وابن محمد

فصل في فضائل النبي صلى الله عليه وآله وسلم

فقد كان بحول الله وسدرة
ورابعهم زوج الرسول ابن عمه
ووارثه في العلم والحلم والهدى
على البوسلين ذو الفضل العظيم
واكرمهم صهرا وزنى واجودا
ومقدى رسول الله ولو بنفسه
عشية ما بالقرآن توسدا
ومن كان مولاه النبي فقد غدا
على له بالحق مولى ومبشدا
فاحمدوا الله معلوم وبأهسا
على تحقيقه والتعلو وترشدا
وترتبهم في الفضل عند الله
كما رتبوا في الوضع مقامه موطدا

فصل

فصل في فضائل السنة الباقين من العشرة
وطلعتهم ثم الزبير وسعدهم
لذا وسعيد بالسعادة اسعدا
وكان ابن عوف بن مال بن نفقا
وكان ابن جراح اسيا موبدا
فحافظ على الكرامهم واحترامهم
وحاذر ترزع عن ذلهم وتطو
فصل في فضيلة الصحابة رضي الله عنهم
ولا تنس باقى صحبة اهل بيته
وانصاره والتابون على الهدى
فكلهم انى الاله عليهم
وانفى رسول الله ايضا وكذا
فلا نك عبدا رافضيا فتعدى

فويل في الورى لمن اعتدا
فحب جميع الال والصحيحى
غدا بهم ارجو التميم الموبدا
فصل فيما جرى بين الصحابة رضي الله عنهم
ونكت عن الحروب الصحابة فالذى
الجرى بينهم كان اجتهادا واجودا
وقد صح في الاخبار ان قتلهم
وقاتلهم في جنة الخلد خلدوا
فانهم فازوا بصحة احمد
على الحق باطوبى من ائمتنا
فصل في الامامة
ولا بد له سلام والمسلمين
قرين امام الامور محمد حسدا

وعصمه

وعصمه لبت بشرط مقرر
ولا غزاه بافسق الجور موبدا
لكذلك تفضيل له ليس جريا
ولا بد من وجدانه مجردا
وليس بجفى من تظن ومن
اقول هذا بالاضلال قد اردنا
خاتمة
فهذا اعتقاد الشافعى امامنا
وما لك والنعمان ايضا واحمدا
لكذلك بالفضل المرجى شفاقة
فيا رب حقق ما رجاه يسعدا
فمن يعتده كله فهو مؤمن
ومن زاغ عنه قد طغى وقروا

فيارب اياهم جميعا بحجة
 مباركة تلتو سلا ما مجددا
 وخص الامام الشافعي بحجة
 واسكنه في الفردوس امرا مشيدا
 لقد كان بحرا للعلم وعارفا
 باحكام دين الله ايضا وسيدا
 ونسال ربنا ان يشهد ديننا
 علينا ويهدينا الصراط المستقيم
 ويعضدنا سنة وتكريما
 ويحشرنا في زمرة المصطفين
 عليه صلاة الله ما هبت العبا
 وما ناع طير فوق تخمين وفرد
 وكلها انظما البوضنل فاجرة

جزاء جزاءهم
 ١٢٠٠
 ١١٣٠
 ١١٣٠

جزاء جزاءهم
 ١٢٠٠
 ١١٣٠
 ١١٣٠

جزاء جزاءه في المنان مخللا
 وقائد بلا لطف في كل حال
 بجاه النبي المحيبي علم الهدى
 عليه صلاة الله ثم سلا
 وال وارواح وصحب على الملا
 بدومان فيهم كلما لاح بارق
 وقاصح طير في الغنى مغرور
 تمت العقيقة النافعة المقيمة المسماة

٣٥
 جزاء جزاءهم
 ١٢٠٠
 ١١٣٠
 ١١٣٠

جزاء جزاءهم
 ١٢٠٠
 ١١٣٠
 ١١٣٠

ÖZ GEÇMİŞ

A. KİŞİSEL BİLGİLER

Adı : Mehmet Veysel

Soyadı : AKARSU

B. EĞİTİM

Yüksek Lisans : İstanbul Sabahaddin Zaim Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri, Kelâm Bölümü, 2023.

Lisans : İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi (AUZEF), Sosyoloji Bölümü, Eğitim Aşaması (3. Sınıf).

Lisans : İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Bölümü, Örgün Öğretim Programı, 2018.

Lisans : Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslâmî İlimler Bölümü (1. Sınıf), 2014, (San'a / Yemen) جامعة العلوم والتكنولوجيا - قسم الدراسات الإسلامية.

Medrese : Arapça Dili Şark Usûlü Medrese Eğitimi, İslâmî İlimler, 2009-2013, (Şanlıurfa).

C. MESLEKİ DENEYİM VE KURUM ÜYELİKLERİ

2018 yılından bu yana İstanbul'da uluslararası eğitim ve insani yardım alanında faaliyet gösteren farklı kurumlarda Genel Sekreter, Kurumsal İlişkiler ve Denetim Kurulu Başkanı görevlerinde bulunmuştur.

D. YAYINLAR

Mehmet Veysel Akarsu, "Ebû Muhammed El-Yâfi'nin Mu'tezile Eleştirisi" *III. İZÜ Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi Özet Bildiri Kitapçığı, 04-05 Haziran 2022*, (İstanbul: İZÜ Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022): 270.